ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. SERİ – SA 127

XIV-XVII. YÜZYILLARDA OSMANLILARDA DEVLET TEŞKİLATI VE SOSYAL YAPI

Prof. Dr. YUSUF HALAÇOĞLU

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ
ANKARA
1991

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi – Sa 127

XIV-XVII. YÜZYILLARDA

OSMANLILARDA DEVLET TEŞKİLÂTI VE SOSYAL YAPI

Prof. Dr. YUSUF HALAÇOĞLU

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA

1991

ISBN 975-16-0297-1

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... IX-X
KISALTMALAR ..... XI-XII
GİRİŞ 1-6

I. BÖLÜM

OSMANLI MERKEZ TEŞKİLÂTI 7-72

A) DEVLET YÖNETİMİ 7-8
I- DİVÂN-I HÜMÂYÛN 8-9
a) Dîvânda görülen işler 9-10
b) Dîvân üyeleri 10
1- Veziriazam ve vezirler 10-15
2- Kadıaskerler 15-16
3- Defterdar 16-17
4- Nişancı 17-18
5- Dîvâna katılan diğer üyeler 18-19
c) Dîvân-ı hümâyûn Kalemleri 19-20
1- Beylikçi veya Dîvân Kalemi 20
2- Tahvil Kalemi 20
3- Rüûs Kalemi 20-21
4- Âmedî Kalemi 21-22
5- Teşrifatçılık 22-23
6- Vak'anüvislik 23
7- Dîvân-ı Hümâyûn Hocaları 23-24
8- Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanları 24-25
9- Hazîne-i Evrak (Arşiv) 25
10- Dîvân-ı Hümâyûn'un Başlıca Defterleri 25-26
11- Defterhâne 26-27
II- BÂB-I ÂLİ'NİN TEŞEKKÜLÜ 27-28
III- SARAY TEŞKİLÂTI 28-29
a) Enderun ve İçoğlanları 29-30

b) Ak ve Kara Hadım Ağaları..... 30
c) Bîrun Erkânı..... 30-31
IV- ELÇİ KABULÜ..... 31-35

B) ASKERİ TEŞKİLÂT..... 35-55

I- İLK OSMANLI ASKERİ TEŞKİLÂTI..... 35-36
II- KAPIKULU ASKERLERİ..... 36
1- Acemi Ocağı..... 36-41
2- Yeniçeri Ocağı..... 41-44
3- Cebeci Ocağı..... 44-45
4- Topçu Ocağı..... 45
5- Top Arabacıları Ocağı..... 45
6- Kapıkulu Süvarileri..... 45-47
III- EYÂLET ASKERİ TEŞKİLÂTI..... 47-52
1- Timarlı Sipahiler..... 47-49
2- Geri Hizmet Kıt'aları..... 49-50
3- Öncü Kuvvetleri..... 50-51
4- Kale Kuvvetleri..... 51-52
IV- OSMANLI DONANMASI..... 52-55

C) OSMANLI MALİYESİ..... 55-72
a) Defterdarlık (Bâb-ı Defterî)..... 62-65
b) Osmanlı Bütçeleri..... 65-69
c) Osmanlı Maliyesi Dâireleri..... 69-71
d) Maliye Nezâreti'nin Teşkili..... 71-72

II. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TAŞRA TEŞKİLÂTI..... 73-90

I- İDARİ TAKSİMAT..... 73-78
A) Eyâlet Teşkilâtı..... 73-77
B) İmtiyazlı Hükûmetler..... 77-78

II- TOPRAK İDARESİ..... 78-90
Arazi Taksimatı..... 78-82
1- Has..... 82-83
2- Zeâmet..... 83-84
3- Timar..... 84-90

III. BÖLÜM

OSMANLI CEMİYETİ VE HUKUKİ YAPI..... 91-114

A) OSMANLI CEMİYETİ..... 91-104
a) Askerî smıf..... 91-92
b) Reâyâ..... 92
1- Şehirliler..... 92-95
2- Köylüler..... 95-99
3- Konar-Göçerler..... 99-103
4- Muaf ve Müsellem Reâyâ..... 103-104

B) HUKUKİ YAPI..... 104-109
a) Kadılık..... 109-114

IV. BÖLÜM

OSMANLILARDA İLMİ-DİNİ VE SOSYAL YAPI..... 115-162

I- OSMANLILARDA İLİM..... 115-127
a) Osmanlı Medreseleri..... 115-124
b) İlmî Hayat..... 124-127

II- OSMANLILARDA DİNİ HAYAT..... 127-130
a) Şeyhülislâmlık (Müftülük)..... 131-137

III- SOSYAL YAPI..... 137-138
a) Vakıf..... 138-144
b) Hastahâneler..... 144-145

c) İmaretler..... 145
d) Haberleşme ve Yol Sistemi..... 146-155
e) Derbend Tesisleri..... 155-161
f) Arpalık Sistemi..... 161-162

EKLER
EK-I (Yavuz Sultan Selim'in İbn Kemal'le yaptığı Konuşma)..... 165
EK-II (İskân Kanunu)..... 166
EK-III (Fâtih'in Ceza Kanunnâmesi)..... 167-175
EK-IV (Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi)..... 176-184
EK-V (Sis Kanunnâmesi)..... 185-186
EK-VI (Fetvâ Örneği)..... 187

BİBLİYOGRAFYA..... 189-198
İNDEKS..... 199-222

ÖNSÖZ

Teşkilâtları ve müesseseleri sağlam temellere dayanan devletler, tarihte hep uzun ömürlü olmuştur. Nitekim tarih boyunca kurulmuş Türk devletlerinin her birinin bir imparatorluk haline gelmesi, Türklerin teşkilâtçı bir karaktere sahip olmaları yanısıra, devletin idarî, sosyal ve iktisadî yapısmm her kesimden halkla bütünleşmesi neticesidir. Ayrıca bu sayede, medenî düşünce en olgun seviyesine ulaşmış, insanî değerlere önem verilmesi, kişi inanç, hak ve hukukuna saygı gösterilmesi bir ilke olarak benimsenmiştir.

Türklerin islâmiyeti kabul edip Anadolu'yu fethetmeleriyle birlikte, Eskiçağlardan beri süregelen Anadolu medeniyeti, bu yeni hakim unsur idaresinde yeni bir şekil kazanmış, kendi cemiyet yapıları içinde bile ezilen, aşağılanan toplumlar, Türk idaresinde gerçek adaleti ve hürriyeti öğrenmiştir. Özellikle üç kıtaya yayılan Osmanlı dönemindeki Türk idaresi, sömürgeci ve sınıf farkhlıkları içinde kıvranan Avrupa'ya karşı adaleti ve hoşgörüyü bir silah olarak kullanmıştır.

Başlangıçta derinlemesine bir araştırma düşüncesiyle yola çıkılmayan, fakat ister istemez konunun ağırlığı dolayısiyle bazı meseleler üzerinde daha fazla durulmak ihtiyacı duyulan bu kitapta, Türklerin, Yeni ve Yakın devirler olarak adlandırılan ve Avrupa'nın daha hür düşünceyi tanımadığı devirlerdeki devlet yapısı, o devir için modern sayılacak çeşitli kurumları ve ilmî hüviyeti mümkün olduğu ölçüde kısa bir biçimde ele alınmıştır. Yoksa Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük bir devletin, hiç şüphesiz teşkilâtını bu derece dar sahifelere sığdırmak imkânsızdır. Ancak, Osmanlıların çeşitli kurumları ve kuruluşları ile ilgili yapılmış çalışmalar, umumiyetle derinlemesine araştırmalar tarzındadır ve bu da bir el kitabı ihtiyacım ortaya çıkarmaktadır. Bu düşünceyle, hem genç kuşaklara kısa ve öz olarak kültür değerlerimizin aktarılması, hem de öğretmenlerimizin başvuru kitabı ihtiyacının giderilmesi için bu kitap yayma hazırlanmıştır. Ayrıca mümkün olduğu kadar konu ile ilgili araştırma ve incelemeler bibliyografya bölümünde verilmeye çalışılmıştır.

Bununla birlikte böyle küçük bir eserde, Osmanlı devlet teşkilâtı gibi ciltler gerektirecek bir konuda bazı bahislerin eksik kalması tabiidir. Ancak bu eksikliğin, kitabın hazırlanışındaki gayenin yukarıda da belirtildiği gibi sadece bir el kitabı hazırlamak düşüncesine matuf olduğu göz önüne alınarak hoş karşılanacağı ümidindeyim. Bana bu cesareti veren kıymetli arkadaşım Prof.Dr. Mehmet İpşirli'ye de bu vesileyle teşekkür ederim.

Yusuf HALAÇOĞLU

KISALTMALAR

a.mlf.	aynı müellif
Ayr.	Ayrıca
BA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bk.	bakınız
çevr.	çeviren
DTCFD	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
E.	Evrak
EI^2	Encyclopedia of Islam
Fâtih Kanunnâmesi	A. Özcan,*Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi*
GDAD	Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi
H.	Hicrî
haz.	hazırlayan
hk.	hakkında
İA	İslâm Ansiklopedisi
İFM	İktisat Fakültesi Mecmuası
İÜ	İstanbul Üniversitesi
Krş.	Karşılaştır
ks.	kısım
Ktp.	Kütüphânesi
M.	Miladî
MAD	Maliyeden Müdevver Defter
MTM	Millî Tetebbular Mecmuası
nr.	numara
nşr.	neşri, neşreden
s.	Sahife
TD	İÜ. Tarih Dergisi
TED	İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi
TM	İÜ. Türkiyat Mecmuası

TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
Top. Sa. Müz. Arş.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
trc.	tercüme eden
ts.	tasnifi
TY	Türkçe Yazmalar
VD	Vakıflar Dergisi
yay.	yayımlayan

GİRİŞ

A) OSMANLI SALTANATI

Osmanlılar Oğuzların Kayı boyuna mensuptular. Kayılar, Avşar, Beydili ve Yıva boyları ile birlikte hükümdar çıkaran boylardandı[1]. Dolayısiyle başlangıçtan itibaren saltanatta eski Türk âdet ve gelenekleri tatbik edilmiştir[2]. Ailenin reisi olan ve *"Ulu Bey"* ismini taşıyan kişi, aynı zamanda memleketin yöneticisi olmuştur. Bu şekil Osmanlı Beyliği'nin ilk zamanlarında görülmekle beraber, asıl olan, saltanatın hükümdar bulunan kimsenin oğullarına geçmesi şeklidir. Ancak bir veliaht tayini ve "Âl-i Osman" olarak adlandırılan Osmanlı hükümdar âilesi dışında başka bir sülâleden hükümdar tayini görülmez. Devlet adamları ve askerlerce sevilen ve takdir edilen şehzade hükümdar olur, diğerleri İslâm hukuku çerçevesinde, hakimiyetin bölünmezliği ilkesine (Nizâm-ı Âlem) dayalı olarak bir isyan hadisesinin önüne geçilmek için öldürülürdü[3]. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar, Roma ve Bizans'ta olduğu gibi birçok sülâle iş başma geçmemiştir. Bununla beraber, I. Ahmed'den itibaren kardeş katli usûlü terkedilerek, hükümdarın kardeşlerini veya amca çocuklarını öldürtmeyerek oda hapsinde tuttukları görülmektedir. Buna bağlı olarak gerek kapıkulu askerlerinin isyanları, gerekse devlet adamları arasında meydana gelen entrikalar, sık sık padişahların tahttan indirilmesine yol açmıştır. Kuruluşta, ilk devirlerde Ahî teşkilâtının da hükümdar seçiminde rolü görülmüştür. Ayrıca çok nadir olmak

1 Kayı, kuvvet ve kudret sahibi mânâlarına gelmektedir.

2 Osmanlı tarihlerinde Osmanlı soyu Oğuz Han'a dayandırılmaktadır. Bu şekliyle eski Türk devlet geleneğinde olduğu gibi, Osmanlı hükümdar ailesine hakimiyetin Tanrıdan geldiği nazariyesi benimsenmiştir (Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara 1985, s.37).

3 Kardeş katli Yıldırım Bâyezid zamanından beri tatbik edilmekle beraber Fatih Kanunnâmesi'yle yazılı hale getirilmiştir. Bu Kanunnâmede : *«Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşlarını nizâm-ı âlem içün kati etmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmiştir. Anınla âmil olalar»* şeklindeki kayıtla memleketin selâmeti için kardeş katline izin verilmiştir (Bk. Abdülkadir Özcan, *"Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi"*, *TD*, sayı 33, İstanbul 1982, s.46).

üzere, padişahların yerlerine geçecek şehzadeyi devlet ileri gelenlerine vasiyet ettikleri olmuştur. Meselâ Çelebi Mehmed, yeni bir kardeş kavgasmm önüne geçmek için, oğlu Murad'ın hükümdar olmasını istemişti. Keza Yıldırım Bâyezid de, güçlü kişiliği ve cesareti sayesinde, devlet adamlarının arzusuyla hükümdar seçilmişti. Bu şekliyle Osmanlı saltanat usulü, Orta Asya Türk devletleri geleneğinden ayrılarak, hakimiyetin bölünmezliği ilkesine dayalı İslâm hukukunu benimsemiş ve yeni bir yoruma tabi tutulmuştur[4].

Padişah töreye göre memleketin sahibi sayılırdı. Bu sebeple tebaasının cam ve malı üzerinde tasarruf hakkı vardı ; vasıtalı veya vasıtasız bunu kullanırdı. Her türlü kuvvet padişahın elindeydi. Ancak bunu keyfî olarak değil, kanun, nizam ve an'anelere dayanarak ve muamelâtın icaplarına göre yürütürdü. Osmanlı Devleti'nde kanun ve nizamlar, bir islâm devleti olarak İslâm hukukuna dayanmakta, dolayısiyle gerekli kurallar Kur'an, hadis, icma ve kıyas gibi Islâmın temel ilkelerine göre tesbit edilmekteydi. Öte yandan şer'î hukuka aykırı olmamak şartıyla padişahın toplum yararına vereceği hükümler, örf adı altında toplanmış ve hükümdarın yasama yetkisini genişletmiştir.

Devlet işlerinde kesin bir karar verilmeden önce, işler dîvânda incelenir ve bundan sonra son karar hükümdarın olurdu. Hükümdarın herhangi bir mesele hakkında verdiği karar ve kat'î olarak beyan ettiği fikir kanundu. Türk devlet geleneğinde örf olarak adlandırılan bu husus, hükümdarların yönetimdeki gücünü arttırmıştır. Bununla birlikte Padişah devlet işleriyle ilgili meselelerde, şer'î ve hukukî konularda gerekli kimselerle görüşüp fikir alırdı. Bu durumdan anlaşılacağı üzere, zahiren geniş ve hudutsuz yetkiye sahip görünen padişah, aslında bir takım kanunlara bağlıydı. Osmanlı hükümdarlarının ilk ve en kudretli zamanlarında bile dîvân kararlarına uydukları ve bunun haricine çıkmadıkları görülmüştür.

XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı padişahları şehzadeliklerinde, sancakbeyiliği ve savaşlarda ordu kollarında kumandanlık ederek memleket idaresinde ve muharebe usullerinde tecrübe kazanırdı. Bu sebeple başlangıçta hükümdarlar

4 Geniş bilgi için bk. Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976, s. 209 v d.

teşkilâtçı özelliğe sahip birer idareci idiler. Bundan dolayı da kıymetli devlet adamlarını çevrelerine toplamışlardı.

Osmanlı hükümdarları ordularının bizzat başkumandanı idiler; büyük ve mühim seferlere kendileri giderler, küçük seferlere ise "serdar" ismi verilen selâhiyetli bir kumandan tayin ederlerdi. Padişahların seferleri terkettikleri andan itibaren ise başkumandanlık *Serdâr-ı ekrem* ünvaniyle ve kendi yetkilerini haiz veziriazam tarafından yürütülürdü.

Fâtih zamanına kadar devlet idaresinde hüküm ve nüfuz Türk vezir ve beylerinin ellerinde iken, II. Murad zamanından itibaren devşirmeden yetişen devlet adamları onların yerini almıştır. Nitekim 1444'de, II. Mehmed 'in birinci defaki hükümdarlığında, devşirmeden yetişmiş Zağanos Mehmed Paşa'nın fazla itibar görmesi[5], bu sırada haçlı ordusunun Tuna'yı aşarak Osmanlı ülkesine girmesini de fırsat bilen Veziriazam Çandarlızâde Halil Paşa ile diğer devlet erkânının anlaşarak II. Murad'ı Varna savaşına getirip, daha sonra tekrar hükümdar ilân etmelerine yol açmıştır[6]. İstanbul'un fethini müteakip Halil Paşa öldürülüp diğer Türk devlet adamları işbaşından uzaklaştırılınca, meydan devşirmeden yetişmiş olanlara kalmış ve bundan sonra tam mânâsiyle Osmanlı saltanatı başlamıştır. Nitekim Fâtih, veziriazamların yetkisini arttırmakla onu devletin en yüksek âmiri haline getirirken, hükümdar karşısında da hiçbir yetki vermemekle merkezî idareyi kuvvetlendirmiştir. Hükümdarların bu gücü Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra Osmanlı padişahlarının kendilerini *Hâdimü'l-harameyni'ş-şerifeyn* kabul etmeleri ve *Halife-i rûy-i zemîn* veya *Halife-i*

5 Viçitrin Sancağı *Tahrir Defteri*'nde Zağanos Mehmed Paşa'nın kardeşi olan Münir Zognos adına bir timar kaydı bulunmaktadır ("Ali veled-i Münir Zognos", bk. nr. 22, s. 56, sene 1487). Arnavutça'da "Zog" kuş, "nos" ise oğlu mânâlarına gelmekte olup, kelimenin aslının Kuşoğlu anlamındaki Zognos'la alâkalı olduğu ve dolayısiyle Zognos Paşa'nın Rum yerine Arnavut asıllı olabileceği ihtimal dahilindedir.

6 Nitekim, haçlı istilâsına karşı Edirne'ye davet edilen II. Murad'ın Edirne'ye gelmesine karşılık, bizzat sefere çıkmayı düşünen II. Mehmed'in, babasının Edirne'de bekletmesini istediği Veziriazam Mehmed Paşa tarafından : " *Şehzâdem, Pâdişah hazretine ben bu sözü demeğe kâdir değilim, hele elhamdülillah Pâdişahımız geldi, şimdengerü tedbir anundur. ol nice derse öyle olur*" diye cevap verilmesi, Çandarlı'nın II. Murad'a padişah muamelesi yaptığını göstermektedir (*Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han*, nşr. H. Inalcık-Mevlüd Oğuz, Ankara 1978, s. 49).

müslimîn ünvanını almaları ile daha da artmıştır. Bu sayede Osmanlı hükümdarları İslâm dünyasının lideri olma vasfını da kazanmışlardır. Bununla beraber başlangıçta tam mânâsiyle halife sayılmazlar[7].

II. Murad da dahil olmak üzere 1451 senesine kadar gelen Osmanlı hükümdarları daimî surette halkla temas ederler, dîvânda bizzat dava dinleyip devlet işlerini görürler ve savaş meydanlarında askerlerine silah arkadaşı olurlardı. Fâtih Sultan Mehmed, savaşta bizzat başkumandan sıfatım taşımakla birlikte saltanat usûlünü kabul ile dîvân müzakerelerini terkederek başkanlığı veziriazama bırakmıştır. Buna mukabil Fâtih, müftiye (şeyhülislâm), vüzerâya, kadıaskerlere, başdefterdara, nişancıya ve padişah hocalarına ayağa kalkmak usûlünü kabul etmiştir[8]. Böylece hükümdarla reâyâ arasındaki görüşme ancak cuma namazlarına münhasır kalmıştır. Bununla birlikte bayramlarda padişahlar Alay meydanı'nda taht kurarak halkla bayramlaşmışlardır[9]. Ayrıca zaman zaman gerek halkın durumunu, gerekse esnafın vaziyetini bizzat görmek için kıyafet değiştirip halk içine girmişlerdir.

B) OSMANLI ŞEHZADELERİ

XIV. asrın sonlarıyla XV. asırda diğer Anadolu Beylikleri'nde de görüldüğü gibi *Çelebi* ünvanıyla da anılan Osmanlı padişah çocuklarına *Şehzâde* ismi verilmekteydi.

Şehzâdeler babalarının sağlığmda yüksek bir sancağm idaresine (sancağa çıkma) tayin edilirler ve bu suretle bütün askerî ve idarî işlerde yetiştirilirlerdi. Takriben on-onbeş yaşlarında gönderildikleri sancaklarda kendilerine yardımcı olmak ve yetiştirmek üzere *Lala* ismi verilen tecrübeli bir devlet adamı maiyyetinde

7 A. Mumcu, *Aynı eser*, s. 41.

8 Kanunnâme'de, *"El öpüldükde vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım kafadârım olup duralar. Ve hocama ve müftiyü'l-enâma ve vüzerâma ve kadıaskerlerime ve başdefterdârıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur"* denilmektedir (*Fâtih Kanunnâmesi*, s.44).

9 Bu hususta *Fâtih Kanunnâmesi*'nde: *"Ve bayramlarda meydân-ı Dîvân'a taht kurulup çıkmak emrim olmuşdur"* şeklinde kayıt bulunmaktadır (Bk. A. Özcan, *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 44).

bulunurdu. Sancaktaki şehzâdelere *Çelebi Sultan* denilirdi. Şehzâdelerden sancakbeyi olanların yanlarında nişancı, defterdar, reisülküttab v.s. kalem heyetiyle mîriâlem, mirahur, kapı ağası ve diğer bazı saray erkânı yer alırdı. Çelebi Sultanlar eğer yaşları müsaitse bizzat dîvân kurarlar ve kendi sancaklarına ait işleri görürlerdi. Yaşları küçük olanların bu işlerine lalaları bakardı. Sancağın bütün işlerinde söz sahibi olan lalalar, devletçe itimat edilen vezirlerden tayin edilirdi.

Şehzâdeler kendi sancaklarında zeâmet ve timar tevcih edebilirler, berat ve hüküm verip bunlara isimlerini havi tuğra çekebilirlerdi. Ancak yapacakları bu tayin ve tevcihlerde devlet merkezine bilgi vermek ve asıl deftere kaydettirmek mecburiyeti vardı.

XV.yüzyıl ortalarına kadar duruma göre İzmit, Bursa, Eskişehir, Aydın, Kütahya, Balıkesir, İsparta, Antalya, Amasya, Manisa ve Sivas gibi şehirler başlıca şehzâde sancakları olmuştur. Şehzâdelere Rumeli'de sancak verilmemiştir.

Osmanlı şehzâdeleri, ya babalarıyla veya yalnız olarak sefere giderlerdi. Babalarıyla sefere katıldıkları zamanlarda ordunun yanlarında, bazan gerisindeki kuvvetlere kumanda ederdi. Her Osmanlı şehzâdesi,veliaht tayini usûlü olmadığı için hükümdar olma hakkına sahipti. Nitekim Fâtih kanunnâmesi'nde şehzâdelerden *hangisine saltanat müyesser* olursa onun tahta geçeceği belirtilmiştir. Bu sebeple hükümdar olana karşı, diğer kardeşlerin zaman zaman saltanat iddiasiyle ortaya çıktıkları görüldüğü gibi, babasına karşı hükümdarlık mücadelesine girenler de mevcuttu. Bu tür hadiselerin ilk örneği, Orhan Bey'in ölümü üzerine Ahîler tarafından hükümdar seçilen Murad'a karşı, kardeşleri Halil ve İbrahim'in itiraz etmeleri ve ağabeylerine karşı başkaldırmaları ile I. Murad'ın kardeşlerini bertaraf etmesidir. Öte yandan I. Murad'ın oğlu Savcı Bey'in katledilmesi olayı da, onun babasına isyanı sonucu meydana gelmiştir[10]. Fakat kesin ilk kardeş katli, Yıldırım Bayezid'in Kosova'da babasının şehid olmasından sonra, savaşın halen devam ettiği bir sırada tahta geçişinde kardeşi Yakub Çelebi'yi öldürtmesidir. Bununla beraber bu katil hareketi, savaşın halen devam etmesi sebebiyle aynı ölçüde saltanatta hakkı bulunan Yakub Çelebi'nin babasının ölümünü haber alıp savaşı

10 Bk. A. Mumcu, *Aynı eser*, s. 190.

terketmesi ihtimali ve bunun sonucu devletin içine düşebileceği kritik durum göz önüne alınması açısından isabetli görülebilir. Nitekim bu sebeple olmalıdır ki Fâtih Kanunnâmesi'nde kardeş katli "*nizâm-ı âlem*" tabiriyle ve özellikle de ulemânın desteğiyle bir kanun hükmü haline getirilmiş ve meşmlaştırılmıştır[11].

11 Bk. EK-IV'deki *Fâtih Kanunnâmesi*.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MERKEZ TEŞKİLÂTI

A) DEVLET YÖNETİMİ

Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminde, eski Türk töresine uygun olarak yönetimde aşiret usûlleri tatbik edilmiştir. Yani memleket ailenin müşterek malı sayılmakta olup, *Ulu Bey* tayin edilen kişi aynı zamanda memleketin hakimi de olmuştur. Bu usûl I. Murad zamanından itibaren bazı değişikliklere uğramış ve idareye yalnız hükümdar bulunanm evlâdları getirilmeye başlanmıştır. XVII. yüzyıl başlarından itibaren ise bu kaide kalkarak, kardeşlerin de hükümdar olmaları sağlanmıştır. Bununla beraber hükümdar olan önemli meselelerde tek başına karar vermeyerek bir kısım devlet adamının fikrine de müracaat etmiştir. Bu fonksiyon daha sonra *Dîvân* adı verilen meclis tarafından yerine getirilmiştir.

Yönetimde veziriazam (daha sonra sadrıazam) ve vezirler hükümdarın birinci derece yardımcılarıydı. Herşey belli nizam ve kanunlar çerçevesinde yürütülürdü. Fâtih'e kadar örfe dayalı olan bu şekil, Fâtih'le birlikte yazılı kanun haline getirilmiştir[12]. Devletin genel kanunları dışmda, her kaza ve sancağın özelliklerine göre kanunları vardı[13]. Bunlar müslümanlar ve müslüman olmayanlar için ayrı ayrı hükümler taşımaktaydı. Kanunlar şer'î hukuka göre olmakla birlikte, bazı hususlarda örfe de riâyet edilirdi.

İdarede bütün yetki padişahın ve dolayısiyle onu temsil eden dîvânın elinde toplanmıştı. Bütün meseleler bu mecliste görüşülür ve karara bağlanarak padişahın onayına sunulurdu. Bu durum mutlak bir merkezî otoriteyi getirmiş, bütün tayin ve aziller merkezin bilgisi altında yapılmıştır. Birinci ve ikinci derecedeki işler

12 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s.29-51.

13 Bk. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukuki ve mâlî esasları, Kanunlar*, I, İstanbul 1943.

dışında kalan idarî, mâlî ve kazaî meseleler ise veziriazam ve kadıasker dîvânlarına bırakılmıştır.

I- DİVÂN-I HÜMÂYÛN

Bizzat padişahın başkanlığında birinci derecede devlet işlerini görüşmek üzere toplanan dîvâna *Dîvân-ı hümâyun* ismi verilmiştir. Bu Osmanlı dîvânı Selçuklu, İlhanlı ve diğer Türk devletleri örnek alınarak meydana getirilmiştir[14]. Nitekim Selçuklularda *Dîvân-ı âlî*, İlhanlılarda *Dîvân-ı kebîr*, Memluklarda ise *Dîvân-ı Sultan* adlarını taşıyan dîvânlar mevcuttu[15].

Osmanlı Devleti'nde Sultan Orhan zamanından itibaren dîvân'ın bulunduğu görülür. Dîvân'a katılan beyler burma dülbent giyerler, giymeyenler ayıplanırdı[16]. Dîvan toplantıları Sultan I. Murad, Yıldırım Bâyezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde de devam etmiştir[17]. Meselâ Yıldırım Bâyezid, halkın şikâyetlerini yüksek bir yere çıkarak dinler ve haksızlığa uğrayanların davalarını çözümlerdi[18].

Dîvân Orhan Bey zamanından itibaren Fâtih'in ilk devirlerine kadar her gün toplanırdı. XVI. yüzyıldan itibaren ise dîvân toplantıları haftada dört güne inmiş, bunun iki günü de arz günü olarak kabul edilmiştir. Dîvân toplantıları XVII. asır ortalarında haftada ikiye, XVIII. yüzyıl başlarında III. Ahmed zamanında bire indirilmiş, hattâ daha sonra bir ara kaldırılmış ise de görülen lüzum üzerine yeniden tertib edilerek önce haftada bir salı günleri, bir müddet sonra da altı haftada bir toplanması kararlaştırılmıştır. Bunun yerine devlet işlerinin çoğu veziriazam dîvânlarına bırakılmıştır.

14 Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970.

15 Bk. *Aynı eser*, s. 39, 87, 208, 275.

16 *«Dîvâna geldin, kanı burma dülbendin derler idi»* (Bk. Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Âlî Bey nşr., İstanbul 1332, s. 118. Ayr. bk., Neşrî, *Kitâb-ı Cihânnümâ* (nşr. F. Reşid Unat - Mehmed A. Köymen), Ankara 1987, 1, 157.

17 Bu hükümdarlar döneminde dîvân toplantılarının Edirne sarayında kubbealtı'na benzer dîvân yeri denilen bir yerde yapıldığı araştırmalarda yer almaktadır (Bk. Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976, s. 24-25).

18 Bk. A. Mumcu, *Aynı eser*, s. 23.

Hükümdar nerede bulunursa dîvân orada kurulurdu. Fâtih'e kadar dîvâna hükümdarlar başkanlık etmiştir. Bundan sonra veziriazamlar dîvâna reislik yapmış ve Mühr-i hümâyun da kendisine verilmiştir[19].

Dîvân toplantıları Kanuni zamanına kadar bugünkü Kubbealtı denilen binanın bulunduğu yerin arkasındaki Dîvânhane'de yapılmaktaydı. Kanuni devrinde veziriazam Damat İbrahim Paşa bugünkü binayı yaptırarak, dîvân toplantıları ondan sonra burada yapılmıştır.

a) Dîvânda görülen işler :

Dîvân-ı hümâyun toplantısı ilk ve orta devirlerde çok önemli olup birinci ve ikinci derecedeki siyâsi, idarî, askerî, örfî, şer'î, adlî ve malî işler, şikâyet ve davalar görüşülüp karara bağlanırdı. Dîvân hangi din ve millete mensup olursa olsun, hangi meslek ve tabakadan bulunursa bulunsun kadm erkek herkese açıktı. Memleketin herhangi bir yerinde haksızlığa uğrayan, zulüm gören veya mahallî kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, valilerden, askerî sınıflardan şikâyeti bulunanlar, vakıf mensuplarının haksız muamelelerine uğrayanlar için dîvân açıktı[20].

Dîvânda idarî, örfî işler veziriazam, arazi işleri nişancı, şer'î ve hukukî işler kadıaskerler, malî işlerde defterdarlar tarafından görülürdü. Dîvânda alınan kararlar ve görülen işler *Mühimme, Ahkâm, Tahvil, Ruûs , Nâme* ve *Ahidnâme* gibi defterlere kaydedilmekte olup padişahın veziriazamdaki mührüyle mühürlenen *"Defterhâne"* de muhafaza edilirdi.

Dîvân toplantısı sabah namazından sonra başlar ve öğleye kadar devam ederdi. Dîvân-ı hümâyun müzakeresi o günkü rûznâmeye (gündem) göre bittikten

19 Fâtih divana başkanlığı terkettikten sonra Kanunnâmesinde *«Evvelâ bir arz odası yapılsın. Cenâb-ı şerîfim pes-i perdede oturup, haftada dört gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım rikâb-ı hümayunuma arza girsünler»* şeklinde koyduğu hükümle divan toplantılarını terketmiştir (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 42).

20 Dîvân-ı Hümâyûn'un gördüğü işler hakkında geniş bilgi için bk. A. Mumcu, *Aynı eser*, s. 71 vd.

Türkiye Diyanet Vakfı

ve Mâliye hazinesiyle Deftenhâne veziriazamın mühriyle mühürlenip kapandıktan sonra çavuşbaşı elindeki âsâsını yere vurarak Dîvânın sona erdiğini bildirir ve dîvân dağılırdı. Dîvândan sonra yeniçeri ağası padişah tarafından kabul olunarak ocak hakkında bilgi alır, onun arkasından kadıaskerler huzura girip kendileri ile ilgili işleri arzederler, bundan sonra da veziriazam ile vezirler ve defterdar kabul olunurlardı. Bundan sonra padişahlar veziriazam ve vezirlerle beraber yemek yerdi. Ancak bu usul Fâtih zamanında kaldırılmış ve kanunla veziriazam, başdefterdar, vezirler, defterdarlar ve nişancının birlikte yemek yemeleri şekli getirilmiştir[21]. Dîvân erkânından başka işleri dolayısiyle dîvâna gelmiş bulunan halka da din ve millet farkı gözetilmeksizin yemek verilirdi.

b) Dîvân üyeleri :

Dîvân toplantılarına veziriazam, vezirler, kadıaskerler, defterdarlar ve nişancı aslî üye olarak katılırdı. Bunlardan başka reisülküttab, kapıcılar kethüdası, çavuşbaşı da dîvân toplantılarına iştirak ederdi[22]. Ancak bu sonuncular dîvân hizmetkârı sayıldığından oturmazlar ayakta dururlardı[23]. Padişahın dîvân toplantılarını terketmesinden sonra veziriazam dîvânın başkam olarak, Kasr-ı adi denilen hükümdarın toplantıları dinlediği pencerenin altında bir sedirde oturur, onun sağ tarafında rütbelerine göre kubbe vezirleri yer alırdı. Sol tarafında ise sırasiyle Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri ve defterdarlar, sağ yanda da nişancı bulunurdu. Eğer beylerbeyiler İstanbul'da iseler dîvâna katılırlardı[24].

1- Veziriazam ve vezirler :

Kanunnâmeye göre veziriazam vezirlerle diğer devlet ileri gelenlerinin başı ve hepsinin ulusu, padişahın da mutlak vekili idi[25]. Bu vekâlete işaret olmak üzere

21 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s.35.

22 Bazı araştırmalarda 1536 senesinden itibaren Rumeli Beylerbeyinin de dîvân üyelerinden olduğu belirtiliyor (Bk. A. Mumcu, *Aynı eser*, s. 50-51).

23 *Fâtih Kanunnâmesi*, s.35.

24 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 33; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s.17-19.

25 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 30; Ayr. geniş bilgi için bk. Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i A'zamlık*, Ankara 1974.

kendisine beyzî ve yüzük şeklinde altından padişahın ismini taşıyan bir mühür (Mühr-i Hümâyun) verilirdi. Veziriazamlar bunu bir kese içinde koyunlarında taşırlar, makamlarından azillerinde bu mühür kendilerinden alınarak yeni veziriazama verilirdi[26].

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş yıllarında vezir Memlûklerde ve İlhanlılarda olduğu gibi ilmiye sınıfından yetişenlerden tayin edilmiştir. Meselâ Orhan Bey zamanında Alâeddin Paşa, Ahmet Paşa b. Mahmud, Hacı Paşa ve Sinaneddin Yusuf Paşa ilmiye sınıfından vezirliğe getirilmiştir[27]. Aynı şekilde Çandarlı Kara Halil ile oğulları da kadıaskerlikten vezir olmuşlardı[28].

İlk zamanlarda bir vezir bulunmaktaydı; I. Murad döneminden itibaren ise vezir sayısı artmış ve bu sebeple birinci vezire veziriazam ismi verilmiştir[29]. Tarihlerde belirtildiğine göre ilk veziriazam Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'dır[30]. XV. asır sonlarına kadar vezir adedi üçü geçmemiştir. Vezirler Dîvân-ı hümâyûn'da Kubbealtı'nda toplanıp kendilerine verilen işlere baktıkları için *Kubbe veziri* veya *Kubbenişîn* adım almışlardı. Vezirlerin üç tuğları vardı. Mîrimîran da denilen beylerbeyi rütbesini taşıyan eyâletlerdeki valiler, eyâletlerde uzun müddet hizmet ettikten sonra ancak vezirliğe geçebilirdi. Bu sebeple ilk dönemlerde vezir sayısı sınırlıydı. Bunlar devlet hizmetinde yetişmiş tecrübeli kişiler olduklarından fikirlerinden istifade edilirdi. Fâtih devrine kadar önemli eyaletlere de vezirlerin vali olarak tayin edildikleri görülmektedir. XVI. asrm ikinci yarısından itibaren

26 *Fâtih Kanunnâmesi*'nde *"Bilgil ki,evvelâ vüzerâ ve ümerânın veziriazam başıdır. Cümlenin ulusudur.Cümle umûrun vekîl-i mutlakıdır. Ve oturmada ve durmada ve mertebede veziriazam cümleden mukaddemdir"* hükmü ile devlet idaresindeki yeri açıklanmıştır (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 30).

27 Bk. İ. H.Uzunçarşıh, "Osmanlı tarihine ait yeni bir vesikanın ehemmiyeti ve izahı ve bu münâsebetle Osmanlılarda ilk vezirlere dâir mütâlaa", *Belleten*, III/9, Ankara 1939, s. 99; Ayr. bk. 1. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi, Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul 1971, V, 7-8; Aydın Taneri, *Aynı eser*, s.34-35.

28 20. Ancak I. Murad devrinde Lala Şahin Paşa ve Demirtaş Paşa beylerbeyilikten vezirliğe tayin edilmişlerdi (Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 112).

29 Veziriazamların meziyetleri ve nasıl olmaları gerektiği, Kanuni'nin veziriazamı Lütfi Paşa tarafından etraflı şekilde anlatılmıştır (Bk. *Âsaâfnâme*, İstanbul 1326, s. 21).

30 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3078, s. 72.

vezir adedinin yediye kadar çıktığı bilinmektedir. Vezirliğe sonraları gelişigüzel kişiler tayin edildiği için bu makam eski önemini kaybetmiş, nitekim Köprülü Mehmed Paşa zamanında sayıları azaltılmıştır. XVIII. asrın başlarında iki ile üç arasında bir sayıda olan Kubbe vezirleri, 1731'den sonra tamamen kaldırılmıştır. Vezirler Dîvân-ı Hümâyûn'da veziriazamın sağ tarafında otururlardı.

Kanunnâmeye göre veziriazam padişahın mutlak vekili olduğundan devlet idaresinde büyük yetki sahibiydi. Padişahlara yapıldığı gibi bayram tebriki merasimleri düzenlenirdi. *Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*'nde belirtildiği gibi[31] ilmiye tevcihleri de olmak üzere bütün tayin ve aziller, terfiler veziriazamın yetkisindeydi. Ayrıca , *Fâtih Kanunnâmesi*'nde 5999 akçaya kadar olan timarı padişaha sormadan verebilirdi[32]. Sefer harici zamanlarda vezir, kadıasker ve şeyhülislâm gibi yüksek devlet adamlarının tayin ve azillerinde padişahın iznini alırdı. Fakat seferde aynı hükümdar gibi herkes için idam hükmü verebilirdi.

Veziriazamlar sefer esnasında padişahın maiyyetinde bulunurlardı. Padişahların seferi terk etmeleri üzerine ise onlara vekâleten ordu başkomutan vekili olarak savaşa gitmeye başladılar. Bu gibi durumlarda veziriazamlar *serdâr-ı ekrem* ünvanını alırlardı. Serdâr-ı ekrem olan veziriazamların seferde yapacakları masraflardan dolayı kendilerine hesap sorulmaz, her türlü, tayin, azil ve idam kararlarını kendileri verirdi. Diğer bir deyimle sefer esnasında padişahın sahip olduğu her türlü yetkiye sahip olurdu, onun emri ferman demekti. Bu yetki, sefer Avrupa tarafında ise Davutpaşa, Asya tarafında ise Üsküdar'dan ordunun hareketiyle

31 Bu Kanunnâmede : *«Evvelâ vezîriazam olanlar cümleyi tasaddur edüp âmme-i mesâlih-i din ü devlet ve kâffe-i nizâm-ı ahvâl-i saltanat ve tenfiz-i had ve kısas ve hapis ve nefy ve envâ-ı ta'zîr ve siyâset ve istima'-ı da'va ve icrây-ı ahkâm-ı şeri'at ve def'-i mezâlim ve tedbîr-i memleket ve tevcîh-i eyâlet ve emâret ve ulûfe, zeâmet, timâr,tevliyet ve hitâbet ve imâmet ve tahsîl ve kitâbet ve cem-i cihet ve taklîd-i kaza ve nasb-ı müvellâ ve tefvîz ve tevkîl ve ta'yîn ve tahsîl ve umûr-ı cumhûr ve tevcîhât velhâsıl manâsıb-ı seyfiyye ve ilmiyyenin tevcîh ve azli ve cem-i kazâyây-ı şer'iyye ve örfiyyenin istima' ve icrâsı için bizzat cenâb-ı padişahîden vekil-i mutlakdır»* şeklinde kaydedilmektedir (Bk. "Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi", *Millî Tetebbular Mecmuası*, İstanbul 1331, III, 498).

32 *"Vezîriazam altıbinden bir eksük timârı bilâ-arz vermesi kanunum olmuştur* (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 40).

başlardı[33]. Bununla beraber veziriazamlar, padişahların sevdikleri veya yakını olan kişileri öldürmekten kaçınırlardı.

Veziriazamlar seferde bulundukları zaman, merkezdeki işlerin yürümesini sağlamak için yerlerine bir vekil bırakırlardı. Buna *Sadaret Kaymakamı* veya *Kaymakam-ı Rikâb-ı Hümâyûn* adı verilirdi. Sadaret kaymakamları tamamen veziriazamın yetkilerini haiz olup, defteri kendisine bırakılmış olan bütün devlet işlerini kanun çerçevesinde ferman göndererek yapar, dîvân toplardı. Alâmet olmak üzere veziriazamın mührünü taşırdı.

Veziriazam padişahın mutlak vekili olması dolayısiyle, sade onun tarafından verilen emirle katledilebilirdi. Her türlü devlet işinin tek sorumlusuydu. Bu bakımdan bilhassa Fâtih'ten sonra veziriazamlar tayinlerinde bu konuda uyarılırlardı. Meselâ I. Selim Pîrî Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümâyunda, "*ahvâl-i umûr cümle senden sual olunur ; şöyle ki tehâvün* (ağır davranma) *ve tekâsül* (tembellik) *etmiş olasın, elimden halâs* (kurtulma) *olmayı muhal* (imkânsız) *bilesin*" diyerek onu uyarmıştır. Keza IV. Mehmed mühr-i hümayunu Kara İbrahim Paşa'ya verirken : "*ibadullahı* (Allah'ın kullarını) *sana, seni Allah'a emanet ettim. Gözünü aç, sonra seni selefinden beter ederim*" diye tehdit etmiştir[34].

Veziriazamların padişahlara gönderdikleri maruzatlarına telhîs veya takrîr denirdi. Erdel, Eflâk-Boğdan voyvodalarıyla diğer yabancı devlet yöneticilerine yazdıkları mektupların ise sağ kenarından başlayarak alt tarafına kadar uzanan bölümüne kendi isimlerini taşıyan pençe denilen alâmetlerini çekerlerdi[35]. Veziriazamların hükümdarla görüşmeleri XVII. yüzyıldan itibaren gittikçe azalmaya başlamıştır. Bu sebeple özellikle bu asırdan itibaren devlet işlerini telhîs ve takrîr adlı yazıyla gerekli ekleriyle birlikte hükümdara arz etmeye başlamıştır. Böylece

33 Bk. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Kati*, Ankara 1985, s. 82.

34 Bk. A. Mumcu, *Aynı eser*, s. 73.

35 Bk. İ. H. Uzunçarşılı,"Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dâir", *Belleten*, V/17-18 (Ankara 1941), s. 101-157.

kanun, nizam, usûl ve âdete uygun olarak hazırlanmış hususlar padişahın fikrine sunulurdu[36].

Veziriazamın azlinde veya ölümü halinde Mühr-i hümâyun ikinci veya üçüncü vezire verilirdi. Mühr-i hümâyun ya dîvâna gönderilmek veya veziriazam olacak kimsenin huzura kabul edilmesi sureti ile verildiği görülmektedir. Veziriazam olanlara Fâtih ve Kanuni devirlerinde, yıllık bir milyon ikiyüz bin akçalık has maaş olarak tahsis olunmuştu[37]. Bunun yanısıra *Fâtih Kanunnâmesi*'nde belirtildiği üzere padişaha yıllık gelen haraç, pîşkeş ve âdet-i ağnam gelirinden de hisse verilirdi. Veziriazama yazılacak çeşitli resmî yazılarda ise *"Düstûr-ı ekrem müşîr-i efhâm nizâmî' l-âlem nâzımu manâzımı' l-ümem enîsü' d-devleti' l-kahire celîsü saltanati' z-zâhire müdebbirü umûri' l-cumhûr bi' rre'yi' s-sâib mütemmimü mehâmmi' l-enâm bi' l-fikri' s-sâkıb müessisü bünyâni' d-devleti ve' l-ikbâl muhassısu erkâni' s-saltanati ve' l-iclâl el-mahfûfu bi-sunufi' l-avâtıfi' l-meliki' l-a' lâ vezîriazam edâmallahu iclâlehu"* şeklinde elkab konulması kanundu. Diğer taraftan veziriazam tekaüdlük ister ise senede yüzelli bin akça ile tekaüd edilirdi[38].

Veziriazamlar ilk zamanlar Dîvân-ı hümâyun'da bir netice elde edilemeyen meseleleri kendi konaklarında Pazartesi, Çarşamba, Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri ikindi ezanından sonra topladıkları dîvânda görüşürlerdi ki buna İkindi Dîvânı adı verilirdi. Bu dîvânda tercüman da bulundurulur, Türkçe bilmeyenlerin dilekleri bu tercümanlar aracılığiyle dinlenirdi. Görüşülen davalar veziriazamın o anda halledeceği bir işse hemen yapılır, padişaha arz edilmeğe muhtaçsa Dîvân-ı hümâyun'a havale edilirdi. Dava eğer şer'î ve hukukî ise kadıaskerlere ve İstanbul kadısına bırakılırdı[39]. Veziriazamın bundan başka Cuma günleri sabah namazından sonra kadıaskerlerin de iştirakiyle teşkil ettikleri *Cuma Dîvânı* ile her Çarşamba günü İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılarının katıldığı *Çarşamba Dîvânı* da vardı.

36 Bk.Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler,Telhîsler*, İstanbul 1970, s. XVIII-XIX.

37 *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 47. Ayr.bk. Aydın Taneri, *Aynı eser*, Ankara 1974, s.79 vd. ; Lütfi Paşa, *Âsâfnâme*, İstanbul 1326, s. 14.

38 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s.47-48.

39 Bk. İ. H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 138.

2- Kadıaskerler :

Osmanlı Devleti'nde askerî sınıfa ait şer'î ve hukukî işlerin görüldüğü kadıaskerlik, bazı kaynaklarda 1360 senesinde Orhan Gazi tarafından kurulmuş ve ilk kadıaskerliğe de Bursa kadısı Çandarlı Halil getirilmiştir[40]. Bazı kaynaklarda ise kadıaskerliğin 1362 senesinde I. Murad zamanında ihdas edildiği bildirilmektedir[41]. Kadıasker sayısı 1480 yılına kadar bir tane iken bu tarihten soma görülen lüzum üzerine ikiye çıkarıldı ve Rumeli kadıaskerliği o sırada kadıasker olan Muslihiddin-i Kastalanî'ye, Anadolu kadıaskerliği de İstanbul kadısı Balıkesirli Hacı Hasanzâde'ye verilmiştir[42]. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde "kadıaskerlerim" tâbiri kullanılmıştır[43]. Kadıaskerlerden Rumeli kadıaskeri derece ve pâye itibarı ile Anadolu kadıaskerinden daha önce gelirdi ve geliri de daha çoktu.

Kadıaskerler teşrifatta vezirlerin hemen arkasında yer almaktaydı. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde *«Ve bir cem'iyyet-i âlî ve bir mecma'-ı ahâlî olsa ehl-i dîvâna âhardan âdem karışmasun. Evvelâ vüzerâ, anlardan sonra kadıaskerler sonra defterdarlar...»* şeklinde kaydedümiştir[44]. Kadıaskerliğe mevleviyet denilen beşyüz akçalık kadılıklardan (İstanbul, Edirne) gelinirdi. Ayrıca Anadolu kadıaskeri pâyelilerinden tayin edilirdi. Kanunnâmede kadıaskerlerin günde beşyüz akça alacağı kayıtlıdır. Vazife müddetleri ise XVII. yüzyıla kadar iki yıl olup, daha sonra müddetleri bir yıla indirilmiştir. Müddetini dolduran kadıasker

40 Meselâ bk. Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Âlî Bey neşri, İstanbul 1332, s.52.

41 Bk.Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1279, 1, 69. Burada : *«...cümleden berî bu ki, cedd-i büzürgvarları zemanmdan berü asker-i hümâyûna kadıasker nasb olunmamışidi. Şâh-ı devlet-penah zemanında kesret-i sipah muktezâsı üzre müstakıli kadıasker ta'yîn buyurulup...»* denmektedir. Ayr. bk. Neşri, *Cihannümâ*, I, 155.

42 Taşköprüzâde, *Şakayıku'n-nu'mâniyye*, trc. Mecdî, İstanbul 1269, s. 162, 180.

43 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 31, 33, 35, 36, 40.

44 *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 31.

mazul olarak yerine başkası tayin edilirdi. XVII. asır başlarından itibaren ehemmiyetleri azalan kadıaskerlerin azil ve tayinleri şeyhülislâm tarafından yapılırdı.

Dîvân üyelerinden olan kadıaskerler, veziriazamın sol tarafında oturmaktaydılar. Ayrıca İkindi dîvânlarına da katılırlar ve bunlardan Rumeli kadıaskeri dava dinlerdi. İşin çok olması halinde ise veziriazamın izni ile Anadolu kadıaskeri de davalara bakardı[45]. Kazaskerler dîvân toplanularından soma yeniçeri ağasının huzurdan çıkmasından soma padişaha arza girerler, tayin edilecek müderris ve kadılarla ilgili mütalâalarda bulunurlardı.

Kadıaskerler salı ve çarşamba günleri hariç diğer günler kendi konaklarında dîvân kurarak kendilerini alâkadar eden şer'î ve hukukî meselelere bakardı. Yanlarında işlerini gören tezkereci, ruznâmçeci, matlabcı, tatbikci, mektupçu ve kethüda isimlerini taşıyan altı yardımcısı vardı. Ayrıca her birinin davalı ve davacıyı dîvâna getiren yirmişer muhzırı bulunmaktaydı[46].

Kadıaskerler padişahın sefere çıkması halinde onunla birlikte giderler, padişahın gitmemesi durumunda ise onlar da gitmeyerek yerlerine *"Ordu kadısı"* tayin edilirdi.

3- Defterdar :[47]

Osmanlı Devleti'nde defterdar tabiri daha ondördüncü asrın sonlarından itibaren görülmektedir. Defterdar padişahın malının mutlak vekili ve onun temsilcisi durumundaydı. Bu durum *Fâtih kanunnâmesi*'yle de teyid edilmektedir[48]. Nitekim aynı kanunnâmeden öğrendiğimize göre Defterhâne ve hazinenin açılması defterdarın vazifeleri arasında gösterilmiştir. Dîvân'ın aslî üyelerinden olan defterdar, sadece salı günkü dîvân sonunda arza girer ve kendi dairesiyle ilgili

45 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 232.

46 İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s.155.

47 Defterdarla ilgili daha geniş bilgi için bk. ilerde "Defterdarlık (Bâb-ı Defterî)3 kısım, s. 62-65

48 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 36. Burada *«Ve başdefterdar cümle malımın nâzırı olup, umûr-ı âlem ana mufavvazdır»* şeklinde kaydedilmiştir.

bilgiler verirdi. Ancak padişahın huzurunda okuyacağı telhis hakkında daha önce veziriazamla görüşür ve onun olurunu alırdı. Bayram tebriklerinde padişah vezirlere olduğu gibi defterdarlara da ayağa kalkarlardı.

Devletin kuruluş yıllarında bir defterdar varken, daha soma yeni yerlerin fethedilmesi ve doğan ihtiyaca istinaden sayıları arttırıldı. Bunlar II. Bâyezid dönemine kadar, Rumeli'de hazineye ait işlere bakan Rumeli defterdarı veya başdefterdar ile Anadolu'nun malî işlerine bakan Anadolu defterdarı olmak üzere iki tane idi. *Fâtih kanunnâmesi*'nde mal defterdarı ve başdefterdar tabirlerinin geçmesi bu şekildeki ayırımın muhtemelen bu padişahdan önce de var olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir[49]. Yine aynı kanunnâmede kaydedildiğine göre defterdar olabileceklerin pâyeleri de şöyle belirtilmiştir: *«Evvelâ defter emîni ve şehr emîni defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akça kadı dahi defterdar olmak kanunumdur. Ve reisülküttâb dahi ri'âyet olunursa defterdar olmak kanunumdur».* Daha sonra defterdar sayısı artınca başdefterdarlığa Anadolu defterdarının geçmesi usulü getirildi. Diğer taraftan *Fâtih kanunnâmesi*'yle başdefterdarın derecesi Rumeli beylerbeyi düzeyine yükseltildi. Yine aym kanunnâmeyle dîvândaki yeri kadıaskerlerin alt tarafı olarak belirlendi. Verilecek hassın gelirinin ise 600.000 akça olması, emekliye ayrılması halinde de başdefterdara 90.000, mal defterdarlarına 80.000 akça verilmesi hükmü kondu[50].

4- Nişancı :

Tevkiî, Tuğraî veya *Muvakki* de denilen Nişancı ise, Dîvân-ı hümâyun azasından olup yeri veziriazamın sağmda ve vezirlerin alt tarafında idi. Dîvân üyelerinden olmalarına rağmen vezir rütbesine sahip olmadıkça arz günleri kanun üzere padişahın huzuruna kabul edilmezlerdi. Nişancılar XVI. yüzyılın başlarına kadar ilmiye smıfı arasında kalemi kuvvetli olanlar arasından seçilirdi. Bulundukları mevkiden ziyade, sahip oldukları selâhiyet bakımından birinci derecede bir memur sıfatını taşımaktaydılar. *Fâtih kanunnâmesi*'ne göre nişancıların "dahil" ve

49 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 36-37.

50 Bk. *Aynı eser*, s. 47.

"salın" müderrisleri arasından seçilmeleri kanundu[51]. Tuğrakeş-i ahkâm da denilen Nişancı padişah adına yazılacak fermanlara, beratlara, nâmelere hükümdarın imzası demek olan tuğrasını çekerdi. Dîvânda tuğrası çekilecek iş çoksa veziriazamın emriyle kubbe vezirlerinden en kıdemsiz olanı kendisine yardım ederdi. Nişancıların en önemli vazifelerinden biri de devlet arazi kayıtlarını ihtiva eden *Tahrîr Defterleri*'ndeki düzeltmeler ve değiştirmelerin yapılmasıydı. Nişancıdan başka hiç kimse bu işe kalem karıştıramazdı. Bu düzeltme ve değiştirmeler dîvân heyeti huzurunda yapılır, orada vezirlerden kim varsa ismi defterin kenarına yazılırdı. Padişah mektuplarının yazımı işi XVI. yüzyıldan itibaren reisülküttablara devredilince, nişancılar sadece tuğra çekmekle meşgul oldular[52]. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren bu makama tecrübeli kişilerin gelmemesi, eski önemlerini yitirmelerine ve nâme, berat, ahidnâme gibi işlerin Divan Kalemi'ne bırakılmasına sebep olmuştur. XVIII. asırdan itibaren ise bu vazife hâcegân sınıfının ikinci derecedeki memurlarına verilmeye başlanmıştır. XIX. asırda ise ehemmiyetleri büsbütün azalmış, sadece teşrifatta yerlerini korumuşlardır. Nişancılık 1836'da kaldırılmış ve bu vazife Defter Emini'ne devredilmiştir.

5- Dîvâna katılan diğer üyeler :

XVII. yüzyıl sonlarına kadar Dîvân-ı hümâyun kâtiplerinin ve kalemlerinin şefi olan reisülküttâblar ise dîvânın aslî üyelerinden değiller ise de tecrübeleri ve yazılacak yazıların kaleme alınması açısından önemleri büyüktü. ilk devirlerden XVII. asrın sonlarına kadar nişancının maiyyetinde bulunmuşlardır. Reisülküttâbların vazifeleri kanunnâmelerde kaydedildiğine göre, verilen hükümleri ve kararları düzelttikten soma tamamlamak; fermana uygun olarak emirleri yazmak; hükümdara ve veziriazama gelen mektupları tercüme ettirerek bunlara cevaplar hazırlamak ve dîvânda tezkerecinin bulunmadığı zamanlarda onun vazifesini yerine getirmekti. Hâce makamında olan reisülküttâb kanunnâmede belirtildiğine göre dîvâna *"uzun yenli üst kaftan"* ile gelirlerdi. Bunlara bağlı olan kâtiblerin azli ve tayini de defterdarlara bırakılmıştı[53].

51 Bk. *Aynı eseri*, s. 34.

52 Bk. M.Ârif, *Kanunnâme-i Âl-i Osman, TOEM ilâvesi*, İstanbul 1330, s.14-15.

53 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s.38.

Dîvân erkânından Kapıcılar Kethüdası saray teşrifatcısı olup, padişahla dîvân arasındaki haberleşmeyi sağlardı. Padişaha arzolunacak şeyler bunun vasıtasiyle yapılırdı. Dîvânda elinde gümüş bir asa ile hizmet ederdi.

Çavuşbaşı da Dîvân hizmetlilerindendi. Dîvândaki çavuşlar bunun emrinde olup üçyüz kadardı. Çavuşbaşı zabıta vazifesini yerine getirir, tevkifi emredilen şahısları bulup hapsederdi. Kapıcılar Kethüdası gibi elinde gümüş bir âsâ ile bulunur ve kapıcıların saraya aldıkları davacıyı alıp dîvâna getirirdi. Dîvân-ı hümâyun çavuşlarının hükümetin emirlerini vilâyetlere götürmek, sürgün kararı verilenleri sürgün yerlerine nakletmek, hakkında ölüm emri verilmiş olanları kati için mübaşirlik etmek gibi vazifeleri de vardı. Bu son üç memuriyet, *Fâtih kanunnâmesi*'nde belirtildiği üzere dîvân'ın aslî üyeleri olmayıp hizmetlileri olarak gösterilmiştir. Bunlar dîvânda oturmazlar, ayakta dururlardı[54].

Dîvân-ı hümâyun'da ve Paşa Kapısı'ndaki kalemlerin şefleri, maliye, kapıkulu ocakları kâtipleri, tersane emîni, şehremini, arpa, matbah, darphâne eminleri, teşrifatçı, tophane, baruthane v.s. hizmetlerin müdür, nazır ve eminleri ise Dîvân-ı hümâyun Hocaları adı altında toplanmıştır. ilk devirlerde bu ünvan sadece Dîvân-ı hümâyun daireleri şeflerine verilirken, sonraları bir rütbe olarak bunun dışındaki bazı hizmet sahiplerine de verilmiştir. Ayrıca dîvân'da görüşmeler esnasında türkçe bilmeyen yabancıların davasını anlatmak için bir de tercüman bulundurulurdu. Bunlara *Dîvân-ı hümâyun Tercümanları* denirdi. Bunlar yabancı devlet elçilerinin veziriazam veya padişahla görüşmelerinde de hizmet ederlerdi.

c) Dîvân-ı Hümâyun Kalemleri :

Dîvân-ı hümâyun'daki işler reisülküttâb ve onun idaresinde bulunan *beylikçi*'nin nezaretinde görülürdü. Dolayısiyle bunlara bağlı çeşitli kalemler vardı ki, bunlara kısaca *Dîvân kalemleri* adı verilirdi. Bunlar kuruluştan 1835'e kadar nezâretler öncesinde *Sadaret Mektubî*, *Sadâret Kethüdâsı*, *Beylik* (Dîvân), *Tahvil*

54 Kanunnâmede : *«Ve çavuşbaşı ve reisülküttâb ve kapucular kethüdâsı hidmetkârdır. Dîvânda oturmazlar. Ve ağalardan mîr-i alem ve kapucubaşı gelmek lâzım gelse anlar dahi oturmazlar»* (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s.35).

(kese vaya nişan), *Ruûs*, *Âmedî* kalemleri ile *Teşrifatçılık*, *Vak'anüvislik*, *Dîvân-ı Hümâyûn Hocaları*, *Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanları*, *Hazine-i Evrak* (Arşiv) gibi bölümlerden müteşekkildi. Ayrıca bütün bu kalemlerin defterlerinin muhafaza edildiği *Defterhâne* bulunmaktaydı.

1) Beylikçi veya Dîvân Kalemi :

Bu bölümün reisi olan Beylikçi Efendi, Dîvân-ı hümâyun kalemlerine nezaret eder, yabancı devletlerle yapılan anlaşmaları saklar ve tatbik edilmesini sağlar, her çeşit şikâyetlere dair hüküm verir, toprak ve çeşitli konularda anlaşmazlıkları çözümler, ferman ve beratları yazdırarak arkasına kendi alâmetini koyardı. Beylikçi kalemi'nde ayrıca büyük dîvânın kararları tutulur, dîvânda müzakere edilen evraklar gerekli yerlere havale edilir, dîvândan çıkan emir ve hüküm suretlerin defterlere kaydı yapılırdı. Bu defterlere *Mühimme Defterleri*, yazanlara da mühimmenüvisan denirdi[55].Bu kalem dîvan sicillerini de tutardı.

2) Tahvil Kalemi :

Bu kalem nişan veya kese kalemi olarak da adlandırılmıştır. Burada *mevâlî* denen vilâyet kadılarının, vezir, beylerbeyi, sancakbeyleri beratlarıyla, zeâmet ve timarların kayıtları bulunurdu. Bir kimseye zeâmet ve timar verildiği zaman, kayıtlar Defterhâne'de derkenar olarak işlenip Tahvil kalemi'ne gönderilirdi. Devletçe yazılan bütün beratlar tahvil ve beylik kâtiplerince yazılıp, berat mümeyyizince düzeltildikten sonra Âmedci tarafından kontrol edilerek gönderilirdi. Tahvil kalemi'nin şefine *Tahvil Kesedârı* denirdi[56].

3) Ruûs Kalemi [57]*:*

Buna *Ruûs-ı Hümâyun Kalemi* de denilmektedir. Vezir, beylerbeyi ve timar sahipleri hariç olmak üzere, devlet hizmetinde bulunan kimselerin tayin beratlarını

55 Mühimme Defterlerinden 266'sı halen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

56 D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris 1791, VII, 161.

57 Ruûs. Arapça re's=baş kelimesinin çoğuludur ve başlar demektir. Ruûs hakkında geniş bilgi için bk. Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *Tarih Dergisi*, sayı 22, İstanbul 1968, s.17-34.

ve vazife tevcihlerine ait belgeleri hazırlayan daire şeklinde tarif edilir. Dairelerin reis ve mümeyyizleriyle kapıcıbaşılar, kale ağalıkları, dizdarlar, kethüdâlıklar, müderris, vâiz, devirhan, imam, hatip ve mütevellilerle, hazine ve evkaftan maaş ve tahsisat alanların malî işlerine de burası bakar ve bütün muamele buradan sorulurdu[58].

Ruûs kalemi efradı oldukça kalabalık olup XVIII. asrın son yarısında, kâtip, şagird ve şerhli isimleriyle anılan mülâzım kayıtlıların sayüarı yüzelli kadardı.

Ruûs kalemi'nde üç çeşit ruûs vardı : 1- Ruûs kalemi'nden verilen ruûslar 2- Savaş dolayısiyle ordu cephede iken ordudan verilen ruûslar 3- Rikâb-ı hümâyun ruûsları, yani veziriazam cephede iken hükümdarın emri ile İstanbul'da verilen ruûslar. Bunun haricinde Ruûs defterleri komutan (serdar) olarak bir yere tayin edilen vezirlere de verilirdi. Serdarlar *Ruûs buyuruldusu* denilen bu defterlere, kendilerine verilen geniş selâhiyet dolayısiyle, hükümdar adma tevcih ettikleri valilik, sancakbeyiliği, zeâmet, timar v.s. tayin hülâsası ve hüküm suretlerini kaydederlerdi. Bunlar daha soma temize çekilerek İstanbul'a gönderilirdi. Defterdarlık, beylerbeyiliği, sancakbeyiliği ve müderrislik gibi tayinlerde bazan sebep de belirtilirdi[59]. Ayrıca veziriazamların kendi dairelerinde topladıkları *İkindi Dîvânı*'nda yaptıkları tevcihlerin kaydedildiği *"İkindi Ruûsu"* denilen tevcih defterleri de vardı[60].

4) Âmedî Kalemi :

Âmedî kalemi'nin reisine *Âmedî-i Dîvân-ı hümâyun* veya *Âmedî* veyahud sadece *Âmedci* denirdi. Âmedci efendi, reisülküttâbın birinci derecede maiyyeti, yani özel kalem müdürü idi. Padişah'a veziriazam tarafından yazılacak takrîr, telhis ile yabancı devletlerle yapılan ahidname ve anlaşma suretleri, ayrıca yabancı devlet başkanlarına veziriazam tarafından gönderilen mektup müsveddeleri, pro-

58 D'Ohsson, *Aynı eser*, VII, 160.

59 Meselâ : *"Livâ-i Kütahya Şehzade Sultan Bâyezid hazretlerine buyuruldu. Anadolu Beylerbeyisine Ankara verilüp Ankara'da oturmak emr olundu"* (Bk. N. Göyünç, Aynı makale, s. 20).

60 İ.H.Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 46.

tokoller, elçi, tercüman ve tüccarlarına yazılan yazılar ve evraklar hep burada kaleme alınırdı. Bu bakımdan buraya alınacak memurların gayet dürüst ve iyi ahlâklı olmalarına, yabancı lisan bilmelerine dikkat edilirdi. Mevcutları ilk zamanlar beş-altı kadardı.

Âmedî Kalemi, Bâb-ı Âlî'nin XVIII. asrın son yarısında devlet işlerini tamamen eline almasmdan soma gözle görünür derecede ileri bir daire halini almıştır. 1839'da Tanzimat'ı müteakip Meclis-i Vükelâ teşekkül ettikten soma meclisin zabıt kâtibliği de Âmedcilere verilmiştir. 1908 yılma kadar (Meşrutiyet) âmedciler sarayla haberleşmeye dair arzları yazmak, sadaret değişmesi dolayısiyle Bâb-ı Âlî'ye gelen hatt-ı hümâyûnları okumak, kararları yazıp mazbata şekline sokmak, saraydan gelen iradeleri kaydetmek ve veziriazamın saraya yazacağı arzları kaleme almak gibi işleri yapmaktaydılar.

5) Teşrifatcılık :

Dîvân-ı Hümâyûn'daki en önemli vazifelerden biri idi. Tarihçi Hammer bu memuriyetin Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulduğunu belirtiyor.

Teşrifatçının, saray adâbını ve bütün merasimleri bilmesi şarttı. Dîvânda maaş verilmesi, ziyâfetler, elçilerin gelmesi, Mısır hazinesinin teslimi, padişahın cülûsunda veya bayramlarda sarayda yapılan törenler ve tebrikler, donanmanın denize çıkması, bir geminin denize indirilmesi, hükümdara pîşkeş çekilmesi, hil'at giydirilmesi, senelik tevcîlıat, veziriazam dairesindeki merasim dolayısiyle yapılan işler hep teşrifatçıya aitti. Ayrıca beylerbeyi, vezir ve devlet erkânına ait olan resim ve harçların defterini tutmakla da vazifeliydi.

Teşrifatçının emri altmda bir teşrifat kalemi vardı. Kalem şefi olan teşrifatçıdan başka derece sırasiyle *teşrifat kesedarı*, *teşrifat halifesi*, *kaftancı-başı* ve *teşrifat kesedarı yamağı* gelirdi. Bunlardan teşrifat halifesi saray ve devlet merasiminin bütün sicillerini muhafaza etmekle mükellefti. Kaftancı-başı ise padişah ve veziriazamm huzuruna kabul edilecek olanlara giydirilecek hil'atları muhafaza ederlerdi. Bu şekilde yapılan bütün teşrifatlara dair hususlar defterlere kaydedilirdi. Bunlara *yevmî*, *müfassal* ve *mütéferrik* defterler denirdi. Defterlerin çok

eskileri hazinede saklanırdı. Yevmî defterlere teşrifat yevmiye defterleri ismi de verilmiştir. Yevmî defterler gün ve tarih sırasiyle tutulmuş, mufassallara ise bir teşrifata ait merasimler inceden inceye kaydedilmiştir. Teşrifatçıların teşrifat merasimini bir yanlışlık yapmadan yerine getirmeleri gerekirdi.

6) Vak'anüvislik :

Devletçe kendisine verilen çeşitli işlere dair evrakları kaydeden vak'anüvis, XVIII. asır başlarından itibaren Dîvân-ı hümâyûn dâiresinde görülmektedir[61]. Vak'anüvisler bütün vesikaları görmeyip, gizli olardarı ancak ağızdan duyarak kaydederlerdi. XVIII. asırdan önce vak'anüvislik yerine *şeyhnâmenüvislik* denen bir memuriyet bulunmaktaydı. Genel olarak devletin resmî tarihçisi hüviyetinde bulunan vak'anüvislerin ilki Halepli Mustafa Nâima Efendi'dir (Eseri : *Nâima Tarihi*, VI cilt).

7) Dîvân-ı Hümâyûn Hocaları :

Hâcegân-ı dîvân-ı hümâyûn olarak da adlandırılmakta olup,gerek Dîvân-ı hümâyûn ve gerek Paşakapısı'ndaki kalemlerin şefleriyle, maliye, kapıkulu ocakları kâtipleri, tersane emîni, şehremîni, arpa, matbah, darphâne emînleri, teşrifatçı, tophâne, baruthâne vesair hizmetlerin müdür, nazır ve eminleri bu isim altında toplanmıştır. İlk devirlerde bu ünvan sadece Dîvân-ı hümâyûn daireleri şeflerine verilirken, somadan bir rütbe halinde bunun dışında kalan bazı hizmet sahiplerine de verilmiş, XVIII. asırdan itibaren ise taşradaki bazı hizmet sahipleriyle vezirlerin maiyyetindeki divan efendileri de bu adla anılmıştır. XVIII. yüzyılda dört sınıf halinde tertib edilmiş olup, birinci smıf hâcegân üç defterdar ile nişancı, reisülküttâb ve defter emininden meydana gelir ve bir yıl için tayin edilirlerdi. İkinci smıf hâcegânı, maliye dairesinden *büyük rûznâmeci*, *başmuhasebeci* ve *Anadolu muhasebecisi* oluşturmuştur. Üçüncü sınıfı tersane emîni (daha soma Bahriye nazırı) ile sarayın Bîrun ağalarından olan şehremini, darphâne emîni, arpa emîni ve masraf-ı şehriyârî kâtibi'nden meydana getirmekteydi. Dördüncü smıf hâcegân ise

61 Geniş bilgi için bk. Bekir Kütükoğlu, "Vekayinüvis", *İA*, XIII, 271-287.

otuzsekiz kişi olup, bunlardan yirmi ikisi maliye kalem âmirlerinden teşekkül etmekteydi.

8) Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanları :

Dîvân'da görüşmeler esnasmda Türkçe bilmeyen bir yabancının davasını anlatmak için bir tercüman bulundurulması kanundu. Bundan başka dîvân tercümanı, yabancı devlet elçilerinin veziriazamla veya padişahla görüşmelerinde hizmet edip, mektupları da tercüme ederdi. Tercümanlar dîvânda kendilerine ayrılan yerde ayakta dururlar ve öylece hizmet görürlerdi.

XVIII. yüzyıldan itibaren reisülküttâbın yabancı devlet elçileriyle görüşmelerinde önemli rol oynayan tercümanlarm ehemmiyetleri daha da artmıştır. Görüşmelerde elçinin tercümam Türkçe hitab etse bile, reisülküttâb tercüman vasıtasiyle konuşmayı sürdürürdü. Yabancı bir elçinin Divân-ı hümâyûn'a gelmesi halinde ise onu bizzat baştercüman karşılar ve sadrıazamın hazır bulunduğu toplantıda yapılan konuşmaları tercüme eder ve daha soma elçinin sunduğu yazıyı sadrıazama açıklardı.

Tercümanların hemen hepsi XVI. ve XVII. asırlarda müslümanlardan olup kendilerine maaş olarak timar verilmişti. Sayıları XVII. yüzyılda dört kişi idi[62]. XVII. yüzyıldan itibaren XIX. asrın ilk yarılarına kadar dîvân tercümanlığı tamamen Fenerli Rumların elinde geçmiştir. Bundan dolayı devlet sırlarına vâkıf olan bazılarının casusluk ettikleri bilinmektedir. Bu sebeple özellikle II. Mahmud devrinde Rumlardan tercüman tayininden vazgeçilerek yeniden müslüman ve Türkler arasından tercüman tayin edilmeye başlanmıştır[63]. Öte yandan Türklere yabancı dil öğretilmek için Bâb-ı Âlî'de bir *Tercüme Odası* açılmıştır[64].

62 Bk. Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, XII/I, 177.

63 Bk. Cengiz Orhonlu, Aynı madde, *s.* 178.

64 Türk Tercümanlar yetiştirilmesine ilk olarak Mustafa Reşid Paşa tarafından teşebbüs edilmiş ve Tercüme Odasına hep Türkler alınmıştır. Ancak Âlî Paşa sadrıazam olunca bu daire Ermeni tercümanlara açılmış ve onlarda kendi fikirlerinde olmayan Ermenileri bile odadan attırarak, hep kendi kafalarında olan ermenileri almışlardır (Bk. A.Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 1-2).

Bu tercümanlar haricinde Türklerin meskûn olmadıkları bazı Osmanlı eyaletleri ile olan münâsebetin sağlanması için "Eyâlet divan tercümam ve mahkeme tercümam" da vardı. Ayrıca bazı müesseselerde görevlendirilmiş Türkçe bilmeyen yabancıların yanma da birer tercüman verilirdi[65].

9) Hazîne-i Evrak (Arşiv) :

Dîvân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âlî'deki evrak ve vesikaların çoğu parça halinde (yani kâğıt) ve bir kısmı ciltli halde defter şeklinde idi. Bu defterler muntazam olarak, tasnif edilmiş bir vaziyette evrak hazinelerinde saklanırdı. Muameleleri biten evraklar takımiyle muhafaza olunurdu. Her dairede günün evrakı bir tomarı ve her ayın tomarları bir torbayı, her yılın torbaları ise bir sandığı meydana getirirdi. Her sandığın üzerinde o sandığın ihtiva ettiği vesikaları gösteren etiketler konmuştu. Bu sandıklar saraydaki evrak mahzenine konur, ihtiyaç halinde buradan izinle alınarak incelenir ve eski yerine bırakılırdı. Padişahların veziriazamlara yazdıkları femanlar ayrı ayrı torbalarda saklanırdı. Padişah istediği zaman, bunlar da buradan alınarak verilir, soma tekrar eski yerine konurdu. Arşivlerdeki keselerin hemen hepsi kırmızı atlas keselerden oluşmuştur. Torbalar ise hem bez, hem atlastan olurdu.

Bugün Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu devrine ait arşiv malzemesi ihtiva eden bir çok arşiv ve müessese bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Deniz Arşivi, Harp Tarihi Dairesi Arşivi, Cumhuriyet Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir. Ayrıca bazı kütüphane ve müzelerde arşiv belgeleri ile şer'iyye sicilleri denilen mahkeme kayıtları da yer almaktadır.

10) Dîvân-ı Hümâyûn'un Başlıca Defterleri :

Dîvân-ı Hümâyûn'da muhtelif işler hakkında çeşitli defterler tutulmuştur. Bunlar toplam olarak otuzaltı çeşit olup içlerinde en önemlileri : Mühimme, ahkâm, ruûs, tahvil, nâme, ahidnâme ve şikâyet defterleridir. Ayrıca Bâb-ı Âsâfî'ye

65 C. Orhonlu, "Tercüman", *İA*, XII/I, 178-179.

ait Buyruldu defterleri ve Ilm ü haber defterleri, İrade Kayıt Defterleri, Ayniyat Defterleri ve Gelen-giden defterler vardır. Yine Defterhâne'ye ait Tapu-Tahrir Defterleri de bulunmaktadır[66].

11) Defterhâne :

Osmanlı Devleti'nde Dîvân-ı Hümâyûn'da her dîvândan soma padişahın veziriazamdaki mühriyle mühürlenen ve toplantı günlerinde açılan üç hazineden biri idi. Defterhâne'ye bu kadar önem verilmesinin sebebi, devletin muhtelif bölgelerini hâvî toprak işleri, reâyâ ile ilgili meseleler, timarlı asker teşkilâtı ve toprak hizmet erbâbı ile ilgili hususların burada yer alması idi.

Defterhâne bazı kalem şubelerine ayrılmakta olup, bir daire halindeydi. Buradaki işleri idare eden müdüre *Defter Emîni* denilirdi. Defterhâne icmal, mufassal ve rûznamçe olarak üç kalemden meydana gelirdi. İcmal Kalemi vilâyetlerin sınır taksimatını, toprağın mîrî, has, zeâmet ve timar olduğunu ve topyekûn hâsılatını gösteren defterleri tutardı.

Mufassal Kalemi, arazi tahrîrine ait defterleri tutardı. Mufassal defterlerde her sancak ve kazadaki vergiler ve mükellefleri mahalle mahalle, köy köy kaydedilirdi. Yani kasaba ve köylerdeki vergi ile mükellef halk ile vergiden muaf olanların isimleri ve köyün arazisi kimin dirliği, mülkü, mukataası veya vakfı olduğu, senelik hâsılatının neler olup, ne kadar vergi alındığı, kasaba ve şehirlerdeki gümrük, baç, transit resimleri, hülâsa hiçbir şey eksik kalmamak üzere deftere yazılırdı. Eğer herhangi bir köy kısmen veya tamamen vergiden muaf ise bunun sebebi, vakıf ise nerenin, mülk ise kimin olduğu gösterilirdi. Mufassal defterlerin baş kısımlarında ait olduğu sancağın kanunnâmesi yer alırdı. İki adet olan mufassal defterlerin bir de icmalleri bulunurdu.

Rûznamçe kalemi ise hergün tevcih edilen has, zeâmet ve timarların berat kayıtlarım ve intikal muamelelerini tutardı.

66 Bu konuda geniş bilgi için bk. Atillâ Çetin, *Başbakanlık Arşivi Klavuzu*, İstanbul 1979.

Bu üç esas defterden başka Defterhane'de, bölge bölge tutulan has, zeâmet, timar, yaya, müsellem, yörük, akmcı, evlâd-ı fatihan, kâtib defterleri ve timar yoklama defterleri gibi teşkilâta ait müteferrik defterler de vardı. Bugün Tahrîr defterleri denilen arazi defterlerinin en eskileri İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

IV- BÂB-I ÂLİ'NİN TEŞEKKÜLÜ

XVIII. yüzyılın son yarısından itibaren üç ayda bire inen ve eski ehemmiyetini yitiren *D*îvan-ı hümâyûn, yerini veziriazamın ikindi divanına bırakmış, çok önemli görüşmeler ise çeşitli yerlerde toplanan Şurâ'ya bırakılmıştır. Bu suretle kubbealtı toplanüları ve kubbe vezirleri usûlü kalkmış, bir vekiller heyeti teşekkül ettirilmiştir.

Kaptanpaşalar İstanbul'da bulundukları zaman Bâb-ı Âlî'de toplanan vekiller heyetine katıldıkları gibi, şeyhülislâmların da Bâb-ı Âlî dışında, çoğu defa kendi konaklarında yapılan toplantılara katılmaları âdet olmuş, bu durum şeyhülislâmların sonradan vekiller heyetine girmelerini sağlamıştır.

Bu suretle veziriazamın İkindi divanı bütün devlet işlerinin görüldüğü bir meclis haline gelerek, Dîvân-ı hümâyûnda bulunan kalemler, defterler, kayıtlar Bâb-ı Âlî'ye nakledilerek, reisülküttab ile divan kalemleri, çavuşbaşı dairesi ile maiyyeti ve teşrifatçı Paşakapı'sı idaresine girerek, veziriazamın maiyyeti olan kathüdâ ve mektubcu ile birlikte *"Hademe-i Bâb-i Âlî"* ismini almıştır.

Bâb-ı Âlî toplantılarınm günü ve toplantıya iştirak eden kişilerin sayısı ilk devirlerde kesin olarak belirlenmemişti. Gizli toplantılarda, veziriazam devlet erkânından kimlerin bulunmasını isterse onlar bulunurdu. Islahat ve askerî meselelere ait toplantılara ise yeniçeri ağası ile diğer ileri gelen ocak ağaları, kadıaskerler ve bunların mazulleri, İstanbul kadısı ile bir kısım ulemâ iştirak ederdi. Basit müzakerelere hemen her zaman sadrıazam kethüdası, reisülküttab, defterdar, çavuşbaşı, nişancı ve tezkireciler katılırlardı. Toplantı günleri ise belirlenmemiş olup, vaziyete göre toplantı yapılırdı. Ancak II. Sultan Mahmud

zamanında toplantılar pazartesi ve perşembe günleri yapılmaya başlanmış, bunlardan birinin Bâb-ı Âlî'de, diğerinin de şeyhülislâm konağmda yapılması kararlaştırılmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından soma (Vak'a-i hayriyye) vekiller heyetinde bulancak olanlar yavaş yavaş tayin yoluyla belirlenmeye başlanarak, üyelerin padişah tarafından tayin ve azli usulü getirilmiş, böylece kadrolu bir vekiller heyeti teşkil edilmiştir. Daha soma da sadrıazam, Bahriye nazırı ismini alan Kaptan-ı deryâ, Mülkiye ve Dahiliye nazırı ismini alan eski adıyla Kethüdâ-yı Sadr-ı Âlî, Hariciye nazırı ismini alan reisülküttab, Mâliye nazırı ismini alan defterdar, Serasker veya Deâvî nazırı (somadan Adliye nazırı) ismini alan çavuşbaşı vekiller heyetini meydana getirmiştir. Daha soma şeyhülislâm da bu heyete dahil olmuştur. Bu şekilde padişahın arzusuna göre kabine teşekkülü Meşrutiyet'in ilânına kadar devam etmiştir.

II- SARAY TEŞKİLÂTI

Osmanlı devleti geliştikçe, büyümesiyle orantılı olarak padişahların oturduğu saraylar da büyümüş ve ihtişamı artmıştı. Bursa'daki mütevazi Osmanlı sarayına mukabil Edirne'de daha teferruatlı saraylar yapılmıştı. Fâtih'in İstanbul'u fethinden sonra ise önce bugünkü Bâyezid'de İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu sahadaki Bizans sarayma yerleşmiş, ancak burada bir yıl oturduktan soma, burasının yeterli gelmemesi sebebiyle yine aym mahalde 1454'den itibaren yeni bir saray yaptırılmaya başlanıp, 1458'de tamamlanan bu binaya taşınmıştır. Eski Saray veya Saray-ı atîk-i âmire adı verilen bu saray dört köşeli ve kârgir olarak yapılmıştı. Bu sarayda harem dairesi, havuz, şadırvan, mutfak, kiler-i hassa ve üçbin baltacıyı alacak daireler ile Ak ve Kara hadım ağalar için odalar yapılmıştı. Ayrıca Enderun mektebi için bir bölüm bulunmaktaydı[67]. Daha soma beğenilmeyen bu sarayın yerine Sarayburnu'nda o zaman zeytinlik olan sahada Topkapı Sarayı yaptırılmıştır. Yeni Saray adı verilen Topkapı Sarayı padişahın âilesine mahsus daireler (Harem), Enderun ve dış hizmetlerle alâkalı Bîrun adı verilen üç kısımdan teşekkül etmekteydi. Sarayın Bâb-ı hümâyun adı verilen Ayasofya Camii

67 İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, s. 29-33.

tarafından girilen dış kapısıyla içerdeki orta kapı arasma *Birinci yer*; Ortakapı ile Bâbüssaâde veya Akağalar kapısı arasındaki yere *İkinci yer* veya *Alay meydanı*; Bâbüssaâde'den içerideki *Üçüncü yer*'e de Enderun veya Harem-i hümâyun denilirdi. Alay meydanı'nın solunda "Kubbealtı" denilen Dîvân-ı hümâyun'un toplandığı bina ile hazine ve maliye kayıtlarının muhafaza edildiği mahaller bulunmaktaydı[68].

Sarayın ilk avlusunda Bîrun erkânı denilen saraya mensup vazife sahiplerinin dâireleri bulunurdu. Üçüncü avluda ise dîvan heyetinin ve elçilerin kabul edildiği Arz Odası ile mukaddes emânetleri havi Hırka-i Saâdet ve padişah âilelerine mahsus dâirelerle Enderun halkına mahsus odalar bulunmaktaydı. Bâb-ı hümâyun ile Orta kapı, kapıcılar kethüdâsının emrindeki kapıcılar tarafından, Üçüncü kapı da hadım Ak ağaları tarafından muhafaza edilirdi.

a) Enderun ve İçoğlanları :

Sarayın enderun halkını devşirme denilen bazı hıristiyan tebaa çocukları ile harplerde esir alınıp yetiştirilen gençler ve gönüllüler maydana getirmekteydi. Bunlar devşirme kanununa göre sekiz ilâ onsekiz yaşları arasında toplanıp, bunlar içerisinden boylu, gösterişli, ahlâklı ve zeki olanları önce Edirne Sarayı, Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı gibi saraylarda tahsil ettirilip Türk-İslâm âdet ve geleneklerine göre yetiştirilir, bundan soma Enderun'daki ihtiyaca göre büyük ve küçük odalar verilerek orada da tahsile devam edip saray âdap ve erkânını öğrendikten soma yeteneklerine göre Seferli, Kiler ve Hazine odalarına, zamanları gelince de kapıkulu süvarisi olarak dışarıya çıkarılırlardı. Bu odaların en ilerisi Hasoda idi ki, asıl Enderun ağaları bunlardı[69]. Enderun halkından olan rikâbdarlar, padişahın çizme ve pabuç hizmetlerini ; çukadarlar, kaftan, kürk ve yağmurluğunu taşıma ve giydirme hizmetlerini görürler, ayrıca çaşmgirler, padişahın yemek işlerinde ; cündiler, kemankeşler ve silahtarlar ise ata binme, yay çekme ve silah kullanma sanatlarım öğrenirlerdi[70].

68 İ H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 9-38.

69 İ.H.Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 300-339.

70 Geniş bilgi için bk. İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, İ, 7-16.

Enderun'da asd teşkilâtın başlangıcı II. Murad zamanında yapılmış, Fâtih Sultan Mehmed devrinde de teşkilât genişletilmiştir, Burada yapılan eğitim, iyilik, doğruluk, dini konular ve fen bilgileri şeklinde yürütülmüştür. Dolayısiyle burası devletin mülkîye mensuplarının yetiştirildiği bir okul hüviyetini taşımıştır[71].

b) Ak ve Kara Hadım Ağaları :

Osmanlı sarayının Bâbüssaade denilen kapısım muhafaza ile vazifeliydiler. XVI. yüzyılın sonlarına kadar sarayın en nüfuzlu ağası Bâbüssaade veya Kapı ağası idi. Bunların emrindeki Ak hadımlar sarayın kapısını muhâfaza etmekte olup sayıları otuz civarındaydı. Enderunlu gılmanların her çeşit işleri ile saraya almış ve çıkışları hakkında padişaha bilgi vermek, bunlara aitti. Ulûfeleri doksan akçe olup, ayrıca senede onbeş tülbend, on altı endaze atlas ve üç bin akçe kuşak bahası idi. Saraydan çıkmaları gerektiğinde Mısır Beylerbeyiliği veya emaret verilirdi[72].

Kara hadım ağaları ise kadınlarla meskûn olan harem kısmmda vazifeliydiler. Kara hadımların en büyük âmirine Dârüssaade ağası veya Kızlar ağası denirdi. Harem kısmmda bulunduktarı için Harem ağası de denmekteydi. XVI. yüzyıl sonlarına kadar Kapı ağasma bağlı idiler. Bu dönemden itibaren vezirlik derecesinde Dârüssaade ağalığı kurularak, Harem-i hümâyûn ağalarından padişahın itimadını kazanmış biri bu makama getirilmiştir. Kanuni devri ortalarından III. Murad devrine kadar Haremeyn Evkafı muhasebeciliği veya müfettişliği ile de görevlendirilmişlerdir[73]. Bu yetki XVI. yüzyılın sonlarında Bâbüssaade ağalarına geçmiş ise de 1593'de tekrar Dârüssaade ağaları nezaretine verilerek, Kapı ağalarına evkafa ait bazı küçük işler bırakılmıştır.

c) Bîrun Erkânı :

Osmanlı sarayının dış hizmetine bakan ve sarayda yatıp-kalkmak mecburiyetinde olmayıp dışarıda evleri bulunan padişah hocası, hekimbaşı, cerrahbaşı,

71 Bk. *Aynı eser*, s. 18-25.

72 *Aynı eser*, s. 19-20.

73 *Aynı eser*, s. 20-21.

göz hekimi, hünkâr imamı gibi ulemâ sınıfından olanlarla şehremini, darphâne ve arpa eminleri gibi sivil vazife sahiplerinden müteşekkildi. Bunlardan başka ayrıca sarayın Enderun dışındaki hizmet erbâbından olup emîr-i âlem, kapıcılar kethüdâsı, çavuşbaşı, mirahur, bostancı ve bunların maiyyetinde bulunanlar da bîrun erkânı içinde yer almaktaydı[74].

III- ELÇİ KABULÜ

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren, münâsebette olduğu bir kısım beylikler ve devletlere karşılıklı geçici elçiler göndermişti. Bunlar arasında Memlûk, Bizans, Germiyan, Karaman, Çandar-oğulları, Timurlular, Karakoyunlu ve Akkoyunlular ilk suada yer almaktadır[75].

Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'de geniş topraklar elde etmesi, bu bölgelerde ticarî çıkarları bulunan Ceneviz ve Venediklileri telaşlandırmıştı. Diğer taraftan bu cumhuriyetlere rakib olan Milano hükümeti, ticarî çıkarlarım korumak maksadiyle daha XV. asırda Edirne'ye Benedikto isimli elçisini göndermişti[76]. İstanbul'un fethini müteakip ise, özellikle Karadeniz ve Ege Denizi'nin Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra Cenevizlilerle Venedikliler, ticarî çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'yle münâsebete girdiler. Bunlardan Ceneviz, para karşılığı Osmanlılara bir takım hizmetlerde bulunduğundan, daha avantajlı bir statüye sahip olmuştu. Venedik ise Osmanlı Devleti'ne karşı hasım devletlerle işbirliği yapmış ve düşmanca bir tavır takınmıştı. Fakat İstanbul'un fethinden soma Venedik Fâtih'den bir takım ticarî imtiyazlar elde etmiş ve bu arada İstanbul'da devam elçi bulundurma hakkım da kazanmıştır. *Balyos* adı verilen Venedik elçilerinden ilki Bartolommeo Marcello idi[77]. Sonraki padişahlar döneminde diğer devletlerden Fransa, Avusturya, Rusya, Lehistan, İngiltere, Portekiz, İspanya gibi devletler de Osmanlı Devleti nezdine daimî elçi göndermiştir.

74 Geniş bilgi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 359-464.

75 Meselâ Yıldırım Bâyezid'in düğün töreni sırasında başta Mısır olmak üzere birçok Türk devletinin elçisi Bursa'ya gelmişti (Bk. Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s.57-59).

76 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 268.

77 Balyos hakkında geniş bilgi için bk. Cavid Baysun, "Balyos", *İA*, II, 293.

Osmanlı Devleti nezdine gönderilen bir elçi, sınırlardan içeri girdiği andan itibaren misafir muamelesi görür, kendisini İstanbul'a getirmek için bir mihmandar görevlendirilirdi[78]. Elçilik heyetinin bütün yol ve yiyecek masrafları o andan itibaren devlet tarafından karşılanırdı. Bu hususta çeşitli kaynaklarda bilgiler bulunduğu gibi[79], II. Bâyezid döneminde İran'dan gelen bir elçilik heyetinin de Erzurum'dan Geyve'ye kadar yol masrafları bir defter halinde tutulmuştu[80].

Gerek müslüman olsun, gerekse hıristiyan olsun, elçilerin İstanbul'a gelişleri ve padişah ve veziriazamın huzurlarına kabulleri merasime tabi idi. Bu hususta teşrifata çok önem verilirdi. Elçinin büyük veya orta elçi oluşuna göre kabul merasimi değişirdi. Huzura kabul edilen elçi, hükümdarının gönderdiği mektubu takdim eder, padişah da bunu bizzat alarak açar ve türkçeye tercüme etmesi için baştercümana verirdi. Bu merasimi müteakip elçi maiyyetindekilerle birlikte el öperler ve geri geri çekilirlerdi. Bunun üzerine padişah çekilip gider ve elçiyi yalnız bırakırdı[81].

Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan itibaren elçilerin padişah huzuruna kabulleri belli kaideler çerçevesinde yürütülmüştür. Genellikle elçilerin huzura kabulleri *Galebe dîvânı* bk. Ulûfe divânı denilen *Ulûfe dîvânı*'na tesadüf ettirilir, böylece Osmanlı ihtişamı ve teşrifatı gösterilirdi. Meselâ XV. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a gelen Bertrandon de la Brocquière, Milan elçisi ile II. Murad'ın huzuruna çıkışlarını uzun uzun anlatmaktadır[82]. Ulûfe dîvânından başka bir güne rastlayan elçi kabullerine ise *resm-i âdî* denirdi. Bununla birlikte bazı elçilerin

78 Bu mihmandarın görevinin elçinin İstanbul'a gelmesinden sonra da devam ettiği ve mihmandara, memleketin ahvalini öğrenmemesi için elçiyi fazla gezdirmemesinin tenbih edildiği görülmektedir (Lütfi Paşa, *Âsâfnâme*, s. 17).

79 Meselâ bk. Ricaut, *Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman*, Paris 1671, s. 208.

80 Bk. Başbakanlık Arşivi, *Tahrîr Defteri*, nr. 426, s. 1-30. Ayr. bk. Şerafettin Turan, "1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir elçilik heyeti masraf defteri", *DTCFD*, Ankara 1964, XXII/3-4, 273-294.

81 Bk. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 291-292.

82 *Le Voyage d'Outrémer*, Paris 1892.

huzura çıkışlarında teşrifata uygun davranmamaları yüzünden reddedildikleri ve kabul edilmedikleri de görülmektedir.

Osmanlı Devleti'ne gelen elçilerin bir kısmı daimî, bir kısmı ise geçici olup, bazı büyük devletler de (Avusturya ve Rusya gibi) devlet merkezinde "Kapu Kethüdâsı" adı altında maslahatgüzar bulundurmuşlardır. Buna mukabil Osmanlı Devleti'nin, bütün siyâsî mihverin kendisine bağlı olması dolayısiyle Avrupa'da elçi bulundurmadığı görülmektedir. Bununla beraber gerek islâm devletlerine, gerekse ilişkilerin iyi olarak devam ettiği hıristiyan devletlere elçi gönderildiği görülmekteyse de, bunlar geçici bir heyet tarzında olup, ya padişahın tahta çıkışını veya bir kralı tebrik maksadım v.s. taşımaktaydı. Ayrıca bir savaşın arkasından anlaşma yapmak için âdet olduğu üzere padişahın mektubu ile hediyeleri götürmek için de geçici olarak elçi gönderilirdi. Bu sebeple siyasî bakımdan hayli yoğun olan XVIII. asırdan itibaren Avrupa'daki hadiseler Eflâk voyvodalarının yabancı gazetelerden tercüme ettirip gönderdikleri bilgilerden öğrenilmekteydi. Avrupa devletlerinin vaziyetleri hakkında bilgi edinmek üzere daimî elçi gönderilmesine 1720 senesinden itibaren Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti döneminden başlanarak, ilk elçi sıfatıyla Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Fransa'ya gönderilmiştir (14 Mart 1721). Nihayet III. Selim zamanında büyük devletlere üçer sene kalmak üzere birer elçi gönderilmesi kararı alınarak, İngiltere'ye Penah Efendizâde Yusuf Agâh Efendi (1792-1797), Avusturya'ya Sadaret Kethüdâsı Kâtibi İbrahim Afif Efendi ve Prusya'ya da Dîvân-ı hümâyûn hocalarından Ali Aziz Efendi tayin olundu (1792). Bir müddet soma Fransa'ya da Defterdar kesedârı Moralı es-Seyyid Ah Efendi gönderildi (1797-1802)[83].

XVIII. yüzyıldan itibaren, kanun ve kaideye göre daimî elçi olarak İstanbul'a gönderilen ve sefârethâneye inen her yeni elçi, geldiği gün veya bir gün sonra, kendi sır kâtibini Paşakapısı'na gönderip geldiğini resmen haber verirdi. Sır kâtibinin gelmesi için reisülküttâb ahırdan at gönderir ve bu şekilde Paşakapısı'na gelen sır kâtibini reis efendi kabul eder, kendisine kahve, şerbet v.s. ikram edilir ve soma da sadrıazam tarafından kabul olunurdu. Elçi dönüşte sadrıazam kethü-

83 Geniş bilgi için bk. F. Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1987, s. 20, 168 v.d.

dâsının odasına uğrar, orada da ikramda bulunulduktan soma dönerdi. Bu suretle bir elçinin geldiği hükümetçe resmen öğrenilmiş olurdu. Sır kâtibinin gelişinin ertesi günü kanun üzere yeni elçiye umumiyetle dîvan tercümanı vasıtasiyle sadrıazam tarafından yemiş ve çiçekler gönderilerek, hükûmet adma kendisine hoş geldiniz denilir, aynı zamanda muhafazasına yeniçeri tahsis edilirdi.

İran, Buhara, Hindistan taraflarından gelen daimî olmayan elçiler ise önce Üsküdar'dan alınarak kendilerine tahsis edilen İstanbul tarafındaki konağa misafir edilirler ve soma münâsip bir günde alayla (törenle) Paşakapısı'na getirilip sadrıazam tarafından kabul olunurlardı. Burada kendilerine kahve, tatlı ikram edilir, İran elçisine nargile verilerek, buna karşılık sadrıazam da çubuk içerdi. Eğer elçi hıristiyansa, merasimle sefarethaneden alınıp Tophane'ye ve oradan da çavuşbaşı kayığı ile Bahçekapısı ve Sirkeci iskelesine gelir, oradan alayla Paşakapısı'na getirilirdi. Paşakapısı'na gelen elçi attan iner, kendisini karşılayan iki sıra dizilmiş Paşakapısı erkânı arasından geçerek Arzodası'na girerdi. Bu sırada sadrıazam başmda mücevveze (daha somaları selimî veya kallavî) denilen kavuk, arkasında merasim kürkü ve önünde kethüda bey, reisülküttab ve tezkereciler olduğu halde Arzodası'na girip makamına otururken çavuşlar alkışta bulunurlar, elçi de sadrıazamın karşısındaki iskemleye otururdu. Eğer beraberinde yüksek rütbeli maiyyeti varsa onlar için de bir-iki iskemle konurdu.

Sadrıazam güler yüzle ve tercüman vasıtasiyle elçiye iltifat ederek hatırım sorar, kahve tatlı ikram ederdi. Bu sırada elçi itimadnâmesini ve mektuplarını sunar, reis efendi elinden alıp, sadrıazamın yanındaki yastığın üzerine koyar, görüşme bittikten soma ise seraser kaplı kürk giydirilirdi. Elçinin getirdiği itikadnâme, dîvân-ı hümâyûn tercümanı tarafından tercüme olunur ve elçi âdet üzere kapıkulu efrâdına ulûfe verilecek olan bir sah günü (Ulûfe dîvânı) merasimle saraya getirilerek yemekten soma padişah tarafından kabul olunurdu.

Yerine başka bir elçi gönderilen yabancı devlet sefirleri, memleketlerine gitmeden önce Osmanlı Devleti'nin iznini alırdı. Bundan dolayı elçi dönüşünden önce Paşakapısı'na müracaat ederek memleketine gidiş için müsaade ister, durum

padişaha arzedilerek izin alınır ve bundan soma resmî veya gayr-ı resmi olarak padişahın huzuruna çıkarılan elçiye *Nâme-i hümâyûn* verilirdi.

B) ASKERİ TEŞKİLÂT

I- İLK OSMANLI ASKERİ TEŞKİLÂTI

Osmanlı askerî teşkilâtı Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlılar ve Memluk askerî teşkilâtlarına benzer özellikler göstermektedir. Genel mânâsiyle merkeze bağh her bey kendisine tâbi aşiret kuvvetleriyle savaşa iştirak etmiştir. Kuruluşta bu sebeple ilk fetihler, beyliğe tâbi aşiret kuvvetleri ile yapılmıştır. Bu birlikler atlı olmaları sebebiyle kale muhasaralarında fazla tesirli olamamıştır ve dolayısiyle fetihlerde gecikmeler olmuştur. Bu sebeple devamlı savaşa hazır yaya ve atlı bir kuvvetin teşkili zarureti doğmuştur. Türk gençlerinden meydana getirilen bu ordunun atsız askerine "yaya ve atlı askerine "müsellem adı verilmiştir. İlk teşkilât fikri ortaya atan Çandarlı Halil Paşa ile Alâeddin Paşa tarafından yapılarak, savaşabilecek güçlü-kuvvetli il eri olan Türk gençlerinden atlı ve yaya olarak önce biner kişilik birlikler kuruldu. Bunlara savaş zamanında önce birer, daha soma ikişer akça gündelik verilmesi kararlaştırıldı. Savaş olmadığı zamanlarda ise ziraat yapmak üzere kendilerine toprak tahsis edildi ve vergilerden muaf tutuldu. Başlangıçta Yayalar içerisinde yer alan atlı aşkerlerden bir takım vergilerden muaf olanları müsellem olarak adlandırıldı[84]. Müsellemlerin her beş adedi bir çiftlikte ziraat ederdi. Savaşa gidene nöbetli denirdi. Mahsulün öşrü timar gibi kaydolunmuştu. Her sefer tertibinde biri gider, öbürleri kalırdı.

Yaya askerler onar ve yüzer kişilik manga ve bölüklere ayrıldı; on kişilik guruplar onbaşı, yüz kişilik guruplar yüzbaşı, bin kişilik birlikler ise binbaşı ismiyle subayların kumandasına verildi. Müsellem denilen atlı askerlerden ise her otuz neferi bir ocak itibar olundu. Bu askerî birlik Kapıkulu ocaklarının kuruluşuna kadar bizzat savaşlarda kullanıldı; bu ocağın teşkilinden soma ise Rumeli'deki Yürükler, Canbazlar ve Tatarların da katılmasiyle Osmanlı Devleti'nin

84 Bk. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 142-143.

geri hizmet sınıfını oluşturdu. Bu sınıf köprü yapımı, yol inşaatı, kale tamiri ve yapımı, hendek kazımı gibi işlerde kullanılmıştır[85].

II- KAPIKULU ASKERLERİ

Osmanlı Devleti Rumeli tarafında genişlemeye başlayınca daimî bir orduya ve daha fazla askere ihtiyaç doğmuş, bu da savaşta esir alınan askerî şartlara uygun hıristiyan çocuklarının kısa bir müddet Türk terbiyesi ile yetiştirilerek yeni bir askerî sınıf meydana getirilmesiyle karşılanmıştır. İşte bu teşkilât Kapıkulu ocağının çekirdeğini teşkil etmiştir. Acemi Ocağı ile yeniçeri ocağı teşkilâtları Sultan I.Murad zamanında Kadıasker Çandarlı Halil ile Karamanlı Molla Rüstem'in tavsiyeleriyle kurulmuştur. Neşrî'de kaydedildiğine göre Çandarlı Hayreddin Paşa, savaşta elde edilen esirlerden *"Bunları Türk'e virelüm. Hem müslüman olsunlar, hem Türkçe öğrensinler. Sonra getürelüm Yiniçeri olsunlar"* diyerek bu teşkilâtın kurulmasında önemli ölçüde rol oynamıştır[86]. Kapıkulu ocağı merkez askerî teşkilât içinde yer almakta olup, altı kısımdan müteşekkildi.

1- Acemi Ocağı : Yeniçeri ocağına asker yetiştirmek için kurulmuş bulunan Acemi ocağı kadıasker Çandarlı Kara Halil ile Karamanlı Molla Rüstem'in çalışmaları sonucu ilk olarak Gelibolu'da vücuda getirilmiştir. Daha Rumeli fâtihi Süleyman Paşa zamanında, bizzat kendisi tarafından savaşta esir alınan hıristiyan çocuklarının kısa bir eğitimden geçtikten soma iki akça yevmiye ile Yeniçeri olarak savaşa gönderildikleri görülmektedir. Ancak onun ölümünden soma bu usul savaş esirlerinin önce Lapseki, Çardak ve Gelibolu arasında hizmet veren at gemilerinde birer akça gündelik ile beş-on yıl çalıştıktan soma yeniçeri olmaları şekline dönüşmüştür.

Donanma hizmetinde kullanılan bu esirlerden başka bir kısmı da Anadolu'da Türk çiftçilerinin yanma verilip Türkleştirilerek yeniçeri yapıldı. Böylece Gelibolu'da kurulan bu ilk Acemi Ocağı genişletildi. Bu ocağın en büyük subayı Gelibolu Ağası olarak adlandırıldı.

85 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972, I, 508.

86 Bk. Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, nşr. F. Reşid Unat - M. A. Köymen, Ankara 1987, I, s. 198-199.

Acemi oğlanı iki şekilde alınırdı. Bunlardan biri savaşlarda elde edilen erkek esirlerin beşte birinden (pençik), diğeri ise Osmanlı tebaası hıristiyan çocuklarından. Bunlardan savaşlarda elde edilen esirlerin asker olarak alınmasıyla ilgili *Pençik kanunu* tertib edilmişti[87]. Bu sebeple alman esir oğlanlara *Pençik oğlanı* adı verilmiştir. Pençik oğlanlarının önemli bir kısmı akıncıların düşman memleketlerine yaptıkları akın sonucu elde edilirdi. Bu elde edilen esirler Pençikci denilen memur tarafından tesbit edilir bunlardan on ilâ onyedi yaşları arasında erkek esirlerden vücutça kusursuz ve sağlam olanlar devletçe üçyüz akça karşılığı satın alınırdı. Onsekiz yaşındakiler ve hattâ daha büyüklerinden münasip olanlar da alınabilirdi[88]. Böylece Acemi ocağına ilk efrad Pençik kanunu ile toplanmıştır. Bu usulün tesisinde önemli yeri olan Kara Rüstem ise Gelibolu'da Pençik resmini toplamakla vazifelendirildi.

Pençik kanunu daha soma daha teferruatlı şekle getirildi. Acemiliğe alınmayanlar *şîrhor* ; (3 yaşından sekiz yaşma kadar, yavru), *gulâmçe* (sekizden oniki yaşına kadar küçük çocuk), *gulâm* (bülûğa ermiş çocuk), *sakallı* (traşı gelmiş olanlar) ve *pîr* (ihtiyar) gibi isimler altında bir takım sınıflara ayrıldı ve buna göre vergi alındı[89]. Başlangıçta Acemi ocağına alınan esirlerin yaşlarına dikkat edilmezken, daha soma on ile yirmi yaşları arasındaki çocukların alınması kanun oldu. Diğer taraftan Pençik oğlanlarının Anadolu'ya gönderilerek az bir bedel karşılığında Türk çiftçilerinin hizmetlerine verilmesi kararlaştırıldı[90]. Böylece Türk-İslâm terbiyesi alıp, Türkçeyi öğrenmeleri sağlanmış oldu ve daha emniyetli şekilde hizmet edeceği düşünüldü. Aynı usul daha soma devşirmelere de tatbik olunmuştur[91].

87 *Aynı eser*, Üniversite Ktp. TY, nr. 2753.

88 *Aynı eser*, Üniversite Ktp. TY, nr. 2753.

89 *Aynı eser*, Âtıf Efendi Ktp., nr. 1734, s. 36.

90 *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp., nr. 2068, 5b.

91 Acemî oğlanların Türkçe öğrenmeleriyle ilgili olarak *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'da belirtildiğine göre, Fâtih'in Ayasofya'dan etrafa selâm vererek saraya dönerken bir yeniçerinin *"aleyküm selâm Mehmed Paşa"* diye hitap etmesi sebep olmuştur (bk. 5a-5b).

Pençik oğlanlarının Anadolu'daki Türk çiftçilerinin yanına verilmesi onların aradaki deniz dolayısiyle kaçamıyacaklarının düşünülmüş olmasından ileri gelmiştir. Bununla beraber zaman zaman yine Avrupa'ya esir çocukların kaçtıkları görülmüştür. Türk çiftçisine esir verilmesi kanununun Sırpsındığı savaşmdan soma konulduğu kaynaklarda yer almaktadır. Bununla birlikte *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'da bu usulün İstanbul'un fethinden soma olduğu belirtilmektedir[92].

Türk çiftçileri yanında yetiştirilen pençik oğlanları birer akça yevmiye ile Acemi ocağı'na, Gelibolu'daki gemi hizmetine v.s. verildikten soma buradan "kapuya çıkma" veya "bedergâh" ismiyle Yeniçeri Ocağı'na kaydedilirlerdi. Esir ve devşirmeler XV. asır ortalarından itibaren Rumeli'deki çiftçilerin yanma da verilmeye başlamıştır. Bunlardan Anadolu'dakilerin kontrolü *Anadolu Ağası*, Rumeli'dekiler de *Rumeli Ağası* denilen bir çeşit zabıta memurlarına verilmişti.

Acemi Ocağı teşkilâtı daha soma ihtiyaç nisbetinde genişletildi. Fetih hareketlerinin genişlemesi dolayısiyle askere duyulan ihtiyaç ve bazı siyasî olaylar Pençik oğlanından başka *Devşirme* ismiyle Rumeli tarafından ocağa çocuk toplanmasını gerekli kıldı. Özellikle Ankara savaşmdan sonra iç karışıklıklar ve fetihlerin durması sonucu esir elde edilememesi üzerine, daha önce Türk-İslâm devletlerinde tatbik edilmemiş olan bir usulle hıristiyan tebaa çocuklarından sadece bir tanesinin alınması kararlaştırıldı. Bunun için bir *Devşirme Kanunu* çıkarıldı[93]. Bu kanun çerçevesinde lüzum ve ihtiyaca göre üç-beş senede ve bazan daha da uzun bir müddette hıristiyanlardan sekiz ilâ duruma göre yirmi yaş arasında sıhhatli ve kuvvetlilerinden Acemi oğlanı alınmaya başlandı. İlk önceleri Rumeli tarafında Arnavutluk, Yunanistan, Adalar ve Bulgaristan'dan daha soma ise Sırbistan, Bosna-Hersek ve Macaristan'dan çocuk toplandı. Bu durum XV. asır

92 *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, 3b-4a.

93 Devşirme kanununun şer'î hukukla ilgisi tartışma konusudur. İslâm hukukuna göre ehl-i zimmet olan gayr-ı müslimlerin can ve malları devletin koruması altındadır. Buna rağmen kanunun şer'iate aykırı olması da söz konusu olamaz. Kuruluş devri ulemasının bu sistemi hangi hukuk kuralına bağladıkları henüz bilinmemektedir (Geniş bilgi için bk. C. Üçok-A.Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 202-203).

sonları ve XVI. asır başlarından itibaren Anadolu'ya da şamil olmuş, XVII. asırda ise bütün imparatorluğu içine almıştır[94].

Devşirme işinden birinci derecede Yeniçeri Ağası sorumluydu. Devşirilenlerin bütün işleri ağa tarafından kontrol edildikten başka, Acemi Ocağı'na alınacak çocukların miktarı da onun tezkeresiyle olurdu. Devşirmeye gidecek ocak ağalarım da o seçer, devşirme yapılacak bölgelere memurlar sevk edilerek, sancakbeyileri, kadılar ve timarlı sipahilerin yardımıyla devşirme gerçekleştirilirdi[95]. XVI. yüzyıl ortalarına kadar beylerbeyi, sancakbeyi ve kadılar tarafından yürütülen devşirme işlemi, bu tarihten soma ocaktan sekbanbaşı, solakbaşı, zağarcıbaşı, seksoncubaşı, turnacıbaşı v.s. görevliler tarafından yerine getirilmiştir[96].

Devşirme memuru vazifesinde tamamen serbestti. Kendisi itimat edilir kişilerden seçilirdi. Elinde bulunan ferman çerçevesinde kazalara göre tesbit edilmiş miktarda çocuk devşirirdi. Her kırk hanede bir oğlan devşirmek kanundu. Devşirme yapılacak yerde bütün görevliler ile o bölgenin papasları ve çocukların babaları hazır bulunur, herhangi bir suistimal olmaması için vaftiz defterlerindeki kayıtlara bakılarak karar verilirdi. Devşirme olarak alman çocuğun köyü, kazası, sancağı, baba ve anasının isimleri, doğum tarihi, eşkali bir deftere yazılırdı. Bir aileden bir çocuk almır, tek çocuğu olanlardan ise devşirme alınmazdı. Ticaretle meşgul olduklarından yahudilerden devşirme alınmazdı. Buna mukabil asil ailelerin çocuğunun alınmasına dikkat edilirdi. İyi terbiye göremeyeceği gerekçesiyle anası ve babası ölmüş çocuklarla, şımarık olur düşüncesiyle köy kethüdâsının oğlu devşirilmezdi. Ayrıca Türkçe bilenler, çoban çocukları, kel, uzun ve kısa boylu olanların alınmaması kanundu[97]. Potur oğulları denilen Bosna müslümanlarından ise devşirme alınmasına müsaade edilmişti. Devşirilen çocuklara kırmızı yırtmaçlı muvahhidî aba ve başlarına da kırmızı keçeden külâh giydirilirdi[98].

94 İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, I, 13- 39.

95 *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, 8b.

96 Bk. M. İlgürel, "Yeniçeriler", XIII, 387.

97 Bk. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, 6b-7b.

98 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, I, 598.

Devşirilen çocuklar *"sürü"* denilen yüzer, yüzellişer, ikiyüz veya daha fazla kişilik kafileler halinde *"sürücü"* denilen devşirme memurlarının ve muhafızların nezaretinde hükümet merkezine sevkedilirdi. İstanbul'a getirilen devşirme çocuklar ancak muayene edildikten sonra kendilerine *Acemi oğlanı* ismi verilirdi[99].

İstanbul'a gelen sürüler iki-üç gün istirahatten soma sağ ellerinin şahadet parmağı kaldırılarak kelime-i şahadet getirtilip müslüman olurlardı. Daha sonra Yeniçeri Ağasının huzurunda kontrolden geçen devşirmeler *Eşkal Defterleri*'ne kaydedilir ve sünnet edilirdi. Bundan soma ise bir kısmı saraya, bir kısmı Bostancı ocağına verilir, kalanlar da Anadolu ve Rumeli ağaları vasıtasiyle geçici bir zaman için Türk köylülerine satılırdı. Bunların toplandıkları bölge dışına verilmeleri âdetti. Bu sebeple Rumeli'den devşirilenler Anadolu'ya, Anadolu'dan devşirilenler ise Rumeli'ye verilirlerdi. Böylece aradaki deniz dolayısiyle kaçmalarına mani olunmaya çalışılırdı[100].

Türk köylülerinin yanında en az üç, en fazla sekiz sene gerekli ölçüde eğitilen acemi oğlanları, Gelibolu ve İstanbul'daki Acemi Ocaklarına sevkedilirlerdi. Acemi oğlanlara sivri uçlu serpuş adı verilen şapka giydirilmesi kabul edilmişti. Ocağa önceleri *Acemi Ocağı Ağası* ismi verilen 25 akça ulûfe ile biri kumandan olarak tayin edilmişti. İstanbul'un fethinden sonra ise ocağın burada kurulması üzerine *Gelibolu Ağası* denilen bir başağa ve emrine sekiz çorbacı, yani bölük kumandanı verildi. Bunların oda denilen kışlaları Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında bulunmakta idi. Gelibolu Acemi Ocağının mevcudu dört-beşyüz kadarken, İstanbul'daki ocağm Fâtih dönemi ortalarında üçbin kadardı[101].

Acemi Ocağı efradına ulûfe denilen maaş verilirdi. Bunların maaş işleri Yeniçeriler gibi Piyade mukabelecisi tarafından görülürdü. Acemilerin bir, iki veya ikibuçuk akça yevmiye verilirdi. Bunun haricinde *âdet-i zerpul* adıyla pabuç akçası alırlardı. Acemi oğlanlara bundan başka senede iki kat elbise ile Fâtih devrinden

99 *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, 12a-14a.

100 *Aynı eser*, 5b-6a.

101 Bk. *Aynı eser*, 4a-4b.

itibaren kıdemlilerine kaputluk, yağmurluk ve şalvarlık çuha ile sarı veya kırmızı renkte iki adet gömlek tahsis edilirdi.

Muhtelif hizmetlerde bulunan acemilerin Yeniçeri Ocağma kayıt ve kabullerine *Çıkma* veya *Kapıya Çıkma* (bedergâh) adı verilirdi. Bunların kapıya çıkmaları her zaman uyulmamakla birlikte sekiz yıldı. Bu müddeti dolan acemi oğlanlarının isimleri İstanbul ağası tarafından düzenlenen defterlere kaydedilir ve Yeniçeri ağası'na sunulurdu.

Acemiler kapıya çıkarlarken ikişer akça ulûfe ile defterlere kaydedilirlerdi[102]. Kapıya yeni çıkmış olanlara ise *düzen akçası* ismiyle ikişer altın verilmesi kanundu. Acemi Ocağından Yeniçeri Ocağına geçenler odalara ayrılır, bir kısmı Bostancı ocağma ve diğer hizmetlere verilirdi[103].

2- **Yeniçeri Ocağı :** Bizzat padişahın hizmetine ait yaya kuvvetlerinden olan Yeniçeri Ocağının, I. Murad zamanında 1362'de kurulduğu kuvvetle muhtemeldir. Ocağm tertibinde Selçuklu ve Memlükler örnek alınmıştır[104]. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'da belirtildiği üzere Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa tarafından, savaşta elde edilen esirlerden devlete verilen beşte biri, bir müddet eğitildikten soma ihtiyaç çerçevesinde iki akça yevmiye ile yeniçeri yapılmaktaydı[105]. Ancak bu usulün mahzurlu bulunması üzerine daha soma Gelibolu Acemi Ocağı'nda yetiştirilen efrad Yeniçeri Ocağı'na alınmaya başlanmıştır. Bu ocağın da kurulmasında Çandarh Kara Halil ile Kara Rüstem'in büyük rolü olmuştur[106].

Yeniçeriliğin ilk teşkilinde orduya bin kadar yeniçeri alınmış ve bunların her yüz kişisine kumandan olarak Türklerden meydana getirilen yaya askeri usulüne uygun olarak bir *Yayabaşı* tayin edilmiştir. Ocak XV. yüzyıl ortalarına kadar yaya bölükleri veya daha soma cemaat adı verilen bir sınıftan ibaret iken, Fâtih Sultan

102 *Aynı eser* 5a.

103 Geniş bilgi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 13-84.

104 İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 100-102, 414-415.

105 *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, 4a.

106 Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, s.198-199. Ayr. bk. Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s.54-55.

Mehmed zamanından itibaren sekban bölüğünün de kurulmasiyle iki sınıf haline gelmiştir. XVI. asır başlarında ise Ağa bölükleri denilen üçüncü bir sınıf daha teşekkül etmiştir. Bütün yeniçeri bölüklerinin mevcutları XV. yüzyıl ortalarına kadar aşağı yukarı onbin kadardı.

Yeniçeriler başlarına börk ismi verilen beyaz keçeden bir başlık giyerlerdi[107]. Bunun arkasında ise yatırtma denilen ve omuza kadar inen bir parça yer almaktaydı. Yeniçeriler börklerini eğri, subayları da düz giyerdi. Osmanlı askerlerinin bu şekilde akbörk giymeleri daha Orhan Bey zamanından başlamıştı[108]. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde yeniçeri taifesine her yıl beşer zirâ' laciverd çuka ve otuziki akça "yaka akçası" ile her birine başma sarmağa altışar zirâ' astar verilmesi hükmü konmuştur[109].

Yeniçeri Ocağı'nın en büyük kumandanı Yeniçeri Ağası olup bundan soma sırasiyle *Sekbanbaşı*, *Ocak Kethüdası* veya *Kul Kethüdası*, *Zağarcıbaşı*, *Seksoncubaşı*, *Turnacıbaşı*, *Başçavuş* ve *Muhzır Ağa* ocağın en büyük ağalarıydı[110]. Bunlardan Yeniçeri Ağası, ocağın kuruluşundan 1451 senesine kadar ocaktan tayin edilirken bu tarihten soma sekbanbaşılardan tayin edilmeye başlanmıştır[111]. Bununla birlikte bu kanun daha soma değiştirilmiş ve tamamen ocak dışmdan kişiler ağa tayin olunmuştur.

Yeniçeri Ağası Yeniçeri Ocağı'yla Acemi Ocağı işlerinden sorumlu bulunmaktaydı. Ayrıca İstanbul'un asayişi ile de ilgilenir, beraberinde bulunan bir heyetle kol dolaşıp asayişi temin ederdi. Bu bakımdan hükümdarlar bunların güvenilir ve sadık kimselerden olmasına itina göstermişlerdir[112].

107 Bk. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, 33a-33b.

108 Bk. Mücteba Ilgürel, "Yeniçeriler", *İA*, XIII, 386-387.

109 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 41.

110 *Fâtih Kanunnâmesi'nde "Ve ağalardan yeniçeri ağası sâir ağaların büyüğüdür"* şeklinde kaydedilmiştir (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 31).

111 I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, I, 177.

112 Yeniçeri Ağası, mîr-i âlem, kapucubaşı, mîrâhur, çavuşbaşı, çakırcıbaşı, çaşnigirbaşı ile altı bölük denilen sipah, silahdar, gurebâ-yı yemîn, gurebâ-yı yesâr, ulûfeciyân-ı yemîn, ulûfeciyân-ı yesar ağalarının ocaklarına özengi ağaları veya ağayân-ı rikâb-ı hümâyûn adı verilirdi.

Kanunnâmelere göre Yeniçeri Ağası'na önceleri dörtyüz elli akça yevmiye tahsis edilmişken[113], daha sonra bu beşyüz akçaya çıkarılmıştır. Ayrıca her yıl Koyun Emini'nden sekiz bin kuruş geliri vardı. Bunun haricinde arpalık olarak Tuna yalısında ellibin akçalık bir de serbest zeamet bağlanmıştı. Yeniçeri hazinesinin üçte biri de ağanın gelirleri arasındaydı. Öte yandan üç senede bir padişahın has ahurından bir at verilmesi kanundu[114]. Eğer Yeniçeri Ağası sancağa çıkacak olursa dörtyüz otuz bin akça ile verilmesi hükmü konmuştu[115].

Yeniçeri Ağası padişahın cuma namazına çıkışında maiyyetindeki yeniçerilerle beraber selâmlıkta bulunurlardı. Sefer sırasında da padişahın koruyucusu ve has askeriydiler. Sefere ağalığa ait iki tuğ ile beyaz bir sancakla iştirak ederdi[116]. Kendisi seferdeyken yerine sekbanbaşı bakardı. Bununla birlikte bazan ağalardan biri de vekâlet edebilirdi.

Yeniçeri Ağası ocakla ilgili işleri görmek üzere Ağa divanı adı verilen bir divan kurar ve ocakla ilgili davaları dinlerdi[117]. Yeniçeri Ağaları ayrıca Yeniçeri kâtibi hariç diğer bütün ocak ağalarının azil ve tayinleri kendisinin sadrıazama arzıyla olurdu. Yeniçeri ağalarının terfileri halinde onaltıncı asır sonlarına kadar genellikle Beylerbeyi veya Kaptan-ı deryâ olurlardı. Ağalar derece itibariyle sancakbeyi düzeyindeydiler, azledildikleri vakit maaşları karşılığı haslarla sancakbeyiliğine tayin edilirlerdi. Yeni ağa tayin edilen kişi eğer vezir payesine sahipse padişahın huzurunda kendisine hil'at giydirilirdi. Ağaların tayin ve azilleri XVI. yüzyılın sonlarına kadar hükümdara ait olup bundan sonra bu yetki veziriazama bırakılmıştır[118].

Bunlar padişahın atının yanında yürümek imtiyazına sahiptiler (Bk. M. Ârif, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, *TOEM ilâvesi*, İstanbul 1330, s. 11).

113 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 48.

114 Bk. BA, *Ahkâm Defteri*, nr.67, s.26.

115 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s.35.

116 Şem'dânî-zâde, *Müri't-Tevârîh*, yay. M. Aktepe, II/A, İstanbul 1978, s. 117. Ayr. bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, I, 290-291.

117 Bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, 397.

118 Bk. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 182-184.

Yeniçerilerin XV. yüzyıl ortalarına kadar mevcutları onbin[119], Kanuni'nin vefatı sırasında da oniki bin dolaylarında idi. Halbuki bu sayı XVI. yüzyılın sonlarında yirmiyedi bine, XVII. başlarında da otuzyedi bine çıkmış, asrın ortalarında kırkaltı bini geçmiştir. Hattâ bir ara asrın ortalarında seksenbini geçmiş, Karlofça Antlaşması sırasmda da yetimişbin civarına ulaşmıştır[120]. XVIII. yüzyıl başlarında yaplan Prut (1711) ve Mora seferlerinde ise ocak mevcudu 100.000'i aşmıştır[121].

Yeniçeri ocağı XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı ordusunun talimli, mükemmel bir yaya kuvveti iken, bu tarihten itibaren bozulmaya başlamıştır. Yeniçeri ocağmın bozulmaya başlaması III. Murad devrinde başlayıp, bu hükümdar zamanında devşirme kanununa aykırı olarak ocağa yabancı kişiler kaydedilmiştir. Böylece talimsiz, başıboş kimselerin ocağa girmeleriyle bu askerî teşkilât, doğrudan siyasete katılan, devlet adamlarını tayin veya azlettiren, padişahları tahttan indiren veya tahta çıkaran bir kuvvet halini almıştır. Zaman zaman ocağın düzeltilmesi için yapılan çalışmalar da bir netice vermemiştir. Bu sebeple II. Mahmud devrinde 15 Haziran 1826'da kaldırılmıştır. Osmanlı tarihlerinde bu hadise "Vak'a-i hayriyye" olarak adlandırılır.

3- Cebeci Ocağı : Yeniçerilere ait ok, yay, kılıç, tüfek, kazma, kürek, barut, kurşun, zırh, tolga, harbe ve bunun gibi savaş aletlerini tedarik etmekle vazifeli idiler. Bunlar savaş zamanlarında silahları yeniçerilere dağıtır ve savaş sonunda toplayarak bozukları tamir eder ve noksanlarını tamamlayarak saklardı. Orta denilen çeşitli bölüklere ayrılmış bulunan Cebeci Ocağı'nın en büyük kumandanı *Cebecibaşı* olup bundan soma kıdem itibariyle ocak kethüdası gelirdi. Cebecilerin elli akça yevmiyeleri vardı[122]. Cebeci Ocağı içerisinde ayrıca Humbaracı ve Lâğımcı bölükleri de yer almakta idi ki, bunlar, genellikle kale

119 Meselâ Ankara savaşı'nda Yıldırım Bâyezid'in emrinde 10.000 yeniçeri bulunmaktaydı (Lütfi Paşa, *Tarih*, İstanbul 1341, s. 56).

120 Bk. Naimâ, *Tarih*, VI, 104.

121 Râşid, *Tarih*, IV, 127.

122 *Fâtih Kanunnâmesi*, s.48.

kuşatmalarında önemli bir yere sahipti[123]. XVI. yüzyıl ortalarında mevcutları beşyüz kadar olup, efradı Acemi Ocağı'ndan tedarik edüirdi[124].

4- Topçu Ocağı : Top dökmek, top mermisi yapmak ve top atmak için teşkil edilmiş olan bu ocak, Kapıkulu ocaklarının yaya kısmındandır. Osmanlı ordusunda ilk top I. Murad zamanında 1389'da Kosova'da kullanılmıştır. Yıldırım Bâyezid tarafından da gerek İstanbul muhasaralarında gerekse Niğbolu kuşatmasında top kullanılmıştır[125]. Buna rağmen, ocak bilhassa Fâtih Sultan Mehmed devrinde gelişmiştir. Toplar sadece devlet merkezinde dökülmez, kuşatılan kalenin hemen yanında da dökülürdü.

Topçu ocağmın en büyük idarecisi Topçubaşı olup, bundan soma kethüda ve dökücübaşı gelirdi. Efradı Acemi ocağından karşılanan bu ocağın XVI. yüzyıl başlarında mevcudu 1200 civarmda idi. Topcubaşı'nın elli akça yevmiyesi vardı[126].

5- Top Arabacıları Ocağı : Osmanlıların ilk devirlerinde kullanılan toplar, deve, katır ve beygirlerle naklolunan küçük ve hafif toplardı. XV. yüzyıldan soma topçuluğun önemli ölçüde gelişmesi üzerine ve büyük toplar dökülmesinden soma yenilik yapan Osmanlılar, bunları araba ile savaşa götürmeye başladılar. Böylece bir top arabacıları ocağı kuruldu[127]. Topların nakli için gerekli top arabaları topların ağırlıklarına ve şekline göre yapılırdı. En büyük zabiti "Arabacıbaşı" idi. Top Arabacıları Ocağı'na da gerekli eleman Acemi Ocağı'ndan sağlanırdı. Ocağa ait kışlanın Tophâne, Ahırkapı veya Şehremini taraflarında olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır[128].

6- Kapıkulu Süvarileri : Bunlar sarayın Enderun kısmıyla dış saraylardaki Içoğlanları ve Yeniçeri Ocağı'ndan terfi edenlerden teşkil edilmişti.

123 Bk. A. Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1309, 1, s. 37.

124 BA, *Mühimme Defteri*, nr. 2, s.157.

125 Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 66.

126 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 48.

127 Bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 97.

128 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, II, 98.

Yeniçeri Ocağı'ndan ocağa almanlar için "bölüğe çıkmak" tabiri kullanılırdı. Bu ocak Türk olan timarlı süvariden ayırdedilmek için Kapıkulu süvarisi veya "Bölük halkı" olarak adlandırıldığı gibi, sadece "Sipah" şeklinde de anılmıştır.

Kapıkulu süvarileri ocağının en itibarlısı Sipah Bölüğü *(kırmızı bayrak)* idi; ilk zamanlarda buraya nüfuzlu devlet adamlarının ve kumandanların çocukları alınırdı[129]. Kanunnâmeye göre bu ocak Timurtaş Paşa'nın tavsiyesiyle I.Murad zamanında sipah ve silahdar isimleriyle iki bölük olarak teşkil edilmiş, daha soma bu iki bölüğe sağ ve sol ulûfeci *(Ulûfeciyân-ı yemin ve Ulûfeciyân-ı yesar)* ile sağ ve sol garibler *(Gurabâ-i yemin ve Gurabâ-i yesar)* ismi verilen dört bölük daha ilâve olunmuştur[130]. Silahdar Bölüğü *(sarı bayrak)* ise önceleri Harem-i Hümâyun'dan çıkan iç oğlanlarından teşekkül etmekteydi. Sonraları bu bölüğe Galatasarayı, İbrahim Paşa ve Edirne Sarayından çıkanlar ile "Veledeş" denilen süvari çocuklarından da almdı. Savaş zamanında sipah padişahın sağmda, silahdarlar solunda; sipahın sağında sağ ulûfeciler, silahdarın solunda da sol ulûfeciler yürüyüp, bunların sağında sağ garipler, solunda sol garipler yer alırdı[131].

Sipah ve silahdarlar savaş esnasında padişahın çadırını[132], ulûfeciler gerek savaş ve gerekse konak yerlerinde saltanat sancaklarını, garipler ise ordu ağırlıklarım ve hazineyi muhafaza ederlerdi. Sipah bölüklerinin sefer sırasında vazifelerinden biri de ordunun geçeceği yerlere "sancak tepesi" denilen tepeler tesbit ederek güzergâhı göstermek, ayrıca cephede siper kazdırmak idi. Ocak efradının silahları ise ok, yay, kalkan, harbe veya mızrak, balta, pala ile eğere takılmış bozdoğan ismi verilen ağaç bir topuz ve "gaddare" denilen geniş yüzlü kısa bir tür kılıçtı[133].

129 Hammer, sipahilerin, padişahın hademe-i hassası arasından toplanan Türk kişi-zâdeleri olduğunu yazmaktadır (*Devlet-i Osmaniyye Tarihi,* Atâ Bey trc., İstanbul 1330, II, 251).

130 A.Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet,* İstanbul 1309, 1, 37.

131 Bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları,* II, 148.

132 Otağ-ı hümâyûn nöbetleşe bir gece sipah, bir gece silahtarlar tarafından muhafaza olunurdu (Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn,* İstanbul 1274, s. 592).

133 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları,* II, 178.

Her bölüğün ayrı ağası bulunan Kapıkulu süvarilerinin mevcudu XV. yüzyıl ortalarında sekizbin kadardı[134]. Daha soma sayıları artmışsa da Kaptan-ı deryâ Kara Murad Paşa zamanında mevcutları onbeşbine indirilmiştir.

Kapıkulu süvarilerinin tamamı adarı ve maiyyetleri sebebiyle İstanbul'da bulunmazlar, Edirne, Bursa ve havalisinde oturup, sefer esnasında orduya katılırlardı. İstanbul'dakiler Süleymaniye ve Çemberlitaş taraflarında oturmaktaydılar[135].

III- EYÂLET ASKERİ TEŞKİLÂTI

Osmanlı Devleü'nin eyâlet kuvvetleri ilk zamanlarda timarlı sipahi, azab ve akıncılardan ibaret olup, bunların XV. yüzyıl ortalarıyla XVI. yüzyıl ortalarına kadar timarlı sipahi, yaya, müsellem, cerahor, canbaz, tatarlar akıncılar, yörükler, deliler, azablar, gönüllü ve beşliler olarak teşkilâtlandu ılmışlardı.

1- Tîmârlı Sipahiler : Osmanlı Devleti'nin en önemli askerî kuvveti olan ve imparatorluk haline gelmesinde başlıca rolü oynayan topraklı veya timarlı süvari teşkilâtı, daha önceki Türk-İslâm devletlerinde de kurulmuş olup, Osmanlılar bunu daha da geliştirmişler, dirlik sahipleri kendilerine bırakılmış olan toprak mukabili devletin muhafazasını üzerlerine almışlardır. Nitekim devletin asker ihtiyacı kendilerine timar vermek vaadiyle halk arasından karşılanmıştır. Böyle bir durum II. Bâyezid zamanında Kili ve Akkerman seferleri sırasında görülmektedir. 1484 yılında çıkarılan bir emirde : *"gazadan ve cihaddan sefâlu ve yarar yoldaş olup yoldaşlığı ile tîmâr almak isteyenlerden âlât-ı harbleriyle gelüp"* bu sefere katılmaları ve bunların türlü şekilde mükâfatlandırılacağı, *"tîmâra talip olanlara tîmârdan ve dirlikden himmet ve inâyet"* edileceği ilân olunmuştu[136]. Bu hizmeti karşılığı Timarlı sipahinin veya süvarinin reayadan almış olduğu öşür ve resme *"dirlik"*, sipahinin kendisine de *"Sâhib-i arz"* denilirdi.

134 Uzunçarşılı, *Aynı eser,* II, 213.

135 Mustafa Nâima, *Tarih,* İstanbul 1281, VI, 250 vd.

136 Ö. Lütfi Barkan, "Timar", *İA,* XII/1, s.313-314.

Timarlı sipahilerin senelik gelirleri 1.000 ilâ 19.999 akça arasında olurdu. Bundan yukarı timar olmazdı. Timar sahipleri kendilerine tahsis edilen dirliğin geliri karşılığında askerî vazife görürler ve sefere giderlerdi. Yani devlet, reaya denilen halktan her sene alacağı öşrü bizzat kendisi tahsil etmeyerek, onu askerî hizmet mukabili timarlı sipahiye tahsis etmişti. Timarlı sipahi aldığı bu resim ve öşür karşılığında savaş zamanında timarının azlığı veya çokluğuna göre, ya yalnız veya "cebelü" denilen tam techizatlı bir veyahud birkaç silahlı ve zırhlı süvari ile savaşa gitmekteydi. Bu miktar timar topraklarda her üçbin akça için, zeâmet ve has topraklarda ise her beşbin akça için bir cebelü götürülmesi şeklindeydi. Timar topraklarda ilk üçbin akça timar sahibi için ayrılır, buna da kılıç tabir olunurdu.

Cebelüler genellikle Anadolu gençlerinden teşkil edilmekle beraber, o sipahinin para ile aldığı veya savaşlarda esir etmiş olduğu kimselerden de olurdu. Cebelünün bütün masrafı sahib-i arz'a aitti. Mazeretsiz savaşa gitmeyenlerin toprakları ellerinden alınır, başarı gösterenlere ise zam yapılırdı. Sipahi kendi bölgesinde veya bağlı bulunduğu sancak dahilinde oturmak mecburiyetindeydi.

Timarlı sipahiler her sancakta bir kısım bölüklere ayrılmışlardı. Her bölüğün *"subaşı"* denilen çeribaşıları ile bayrakdar ve çavuşları vardı. Timarlı sipahilerden her on bölük (bin kişi) bir alaybeyinin kumandası altında bulunurdu. Alaybeyleri ise sipahileriyle beraber kendi sancakbeyilerinin, onlar da eyâlet valisi olan beylerbeyilerinin kumandası altmda sefere giderlerdi. Timarlı sipahilerin iyi atları, kılıçları, kargı, kalkan ve oklarıyla başlarında miğfer ve üstlerinde zırhları bulunurdu. Savaş esnasında ordunun sağ ve solunda kanatları teşkil ederek hilâl şeklinde merkezi yandan gelecek saldırılara karşı muhafaza ederlerdi. Savaşta ölen sipahinin çocukları devlet tarafından himaye edilir ve çocuklarından birine dörtbin, ikincisine üçbin akça timar bağlanırdı[137]. Evinde ölen sipahinin çocuklarına ise üç ilâ ikibin akçalık timar verilirdi.

Timarlı sipahi sayısı hakkında yapılan araştırmalardan anlaşıldığına göre II. Bâyezid devrinde (1481-1512) sadece 17 sancaklık Anadolu Eyâleti'nde 103'ü

137 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1975, II, 569-570.

zeâmet, 7.500'ü sipahi olmak üzere toplam 7.603 timar sahibi bulunmakta idi. Bunların emrinde ise 5.372 cebelü vardı. Dolayısiyle bir savaş esnasında Anadolu Beylerbeyisinin emrinde mevcutları 13.000'e varan bir askerî kuvvet teşkil edilmekteydi[138]. Bu sayı XVI. yüzyılın sonlarında kırkbinin üzerine çıkmıştır.

Bu ath askerler Kanuni Sultan Süleyman'ın son zamanlarına kadar devletin en önde gelen askerî kuvvetini oluştururken, bilhassa XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, bu ocağın içine de gerek rüşvetle, gerekse kanuna aykırı olarak yabancıların sokulması bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca, babaları ölen yetimlerin timarlarımn başkalarına verilmesi, hile ile berat tevcih ettirilmesi, boş kalan timarların asıl sahipleri olan askerlere verilmeyerek saray cüceleri, soytarı ve dilsizlerine verilmesi de etkili olmuştur. Nitekim bu sebepten, yalnız Rumeli'de mükemmel techiz edilmiş kırkbin atlı çıkaran timarlı sipahiler, ancak sekizbin süvari çıkarır hale gelmiştir.

XVII. asır ortalarından itibaren hizmet bölüklerinin kaldırılması üzerine timarlı sipahiler geri hizmetlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu da ocağın yıkılışında ikinci darbe olmuştur. Timarlı sipahi askerinin azalması neticesinde ise valiler kapılarında besledikleri derme-çatma levend, sarıca, sekban gibi kuvvetlerle bunların yerlerini doldurmaya çalışmışlardır. Bu ise devletin başma büyük gaileler açan calâli denilen eşkıyâlar gurubunun ortaya çıkması ile neticelenmiştir.

2- Geri Hizmet Kıt'aları : Osmanlı askerî teşkilâtında ilk muntazam askerler olarak teşkil edilen yayalar ve müsellemler XV. yüzyıl ortalarına doğru savaştan çekilerek geri hizmetinde kullanılmışlardır. Yayalar önceleri Anadolu'nun tesbit edilen bazı sancaklarından toplanmakta ve piyade olarak kullanılmaktaydı ki, Rumeli'de bunlar yörük olarak adlandırılmıştır. Yayalar savaş zamanlarında yol açmak, hendek ve siper kazmak, top çekmek, gülle, ağırlık ve zahire nakletmek gibi vazifeler yaparlardı. Barış zamanlarında da ihtiyaca göre kale tamiri, maden ve tersane hizmeti gibi işlerde kullanılırlardı. XVI. yüzyıl sonlarında yörük ocakları 1300 ve müsellem ocakları ise 1000 kadardı. Anadolu'da yaya ve müsellem ocakları bu yüzyılın sonunda kaldırılarak çiftlikleri timar ve zeâmet haline getirilmiştir.

138 Bk. Ö. Lütfi Barkan, *"Aynı madde"*, s.289.

Geri hizmet kıt'aları içinde ayrıca Osman Gazi döneminden hemen soma kurulan ve yol yapımı, kale tamiri, maden işleri v.s. de kullanılan cerahorlar, ordunun ve ileri gelen devlet adamlarının atlarına bakan canbazlar ve Tatarlar da bulunmakta idi. Bunların onda biri sefere giderdi. XVI. yüzyıl sonlarında bu teşkilâtlar da kaldırılmış, çiftlikleri zeâmet ve timara verilmiştir[139].

3- Öncü Kuvvetleri : Öncü kuvveti genellikle süvari olup bunlar, Akıncılar, Deliler, Gönüllüler ve Beşliler ocaklarından teşekkül etmekteydi.

Akıncılar Osmanlı Devleti'nin hafif süvari kuvveti olup, uçlarda bulunurlardı. Türklerden teşkil edilmiş bu ocak mükemmel bir teşkilâta sahipti. Bunlar muhtelif bölgelerde bulunup, her birinin bir akıncı kumandam vardı. Düşman ülkelerine yapılan akın, ancak bu akıncı kumandanının emrinde yapılabilirdi. Akıncı kumandanların en meşhurlarından Arnavutluk ve Dalmaçya taraflarında Evranos-oğulları, Bosna, Semendire ve Sırbistan ile daha soma Macaristan'da Mihal-oğulları, Silistre taraflarında Malkoç-oğulları ve Mora bölgesinde ise Turahan-oğulları bulunmaktaydılar[140].

Akıncıların başlıca vazifeleri ordunun keşif hizmetini görmek, düşman sınırlarındaki araziyi keşfederek yol açmak ve düşmanın gözünü korkutup asıl orduya kolaylık sağlamak, ordunun geçeceği yerlerdeki tarım ürünlerini emniyet altına almak, elde edilen esirlerden düşmanın vaziyetini öğrenmek, nehirlerin geçitlerini tayin ile köprü kurmaktı. Akıncılar bu görevleriyle beşinci kol kuvvetinin vazifesini yerine getirmekte, ayrıca düşman memleketlerine yaptıkları akınlarda düşmanın yiyecek ve içeceğini tahrib ve talan ederek düşmanın moral bakımından çökmesini sağlamaktaydı. Bunlar hafif süvari kuvveti oldukları için düşman memleketlerinin ta içlerine kadar girerler ve etrafa dehşet verirlerdi. Nitekim Fâtih devrinde Venedikle yapılan savaş sırasında, Kripoli akım olarak bilenen akında Venedik şehri önlerinde göründüler.

139 Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 570-572.

140 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 573.

Akıncıların silahları bir zırhlı göğüslük ile yaka ve mızrak, kalkan ve atlarının eğerine takılı başı topuzlu bir bozdoğandan müteşekkildi. Yiyecekleri de kendileri gibi hafif olup, çoğu zaman pirinç, kavurma veya koyun pastırması gibi şeylerden ibaretti. Mevcutları ise devirlere göre değişmiş, 1532 Alman seferinde sayıları ellibine ulaşmıştır. Ocak XVI. yüzyılın sonlarında Eflâk beyi Mihal'in isyanında (1595), veziriazam Sinan Paşa'nm tedbirsiz hareketi sonucu imha edilircesine zayiata uğramış ve bir daha da toparlanamamıştır. Bu sebeple bundan soma bu ocağm görevi kısmen Akkerman, Dobruca ve Bucak tatarlarıyla Kırım kuvvetleri tarafından yerine getirilmeye çahşılmıştır.

Deliler de Akıncılar gibi hafif süvari tarzında, hemen aynı silahlara sahip bir teşkilâttı. Sınır ve sınıra yakın yerlerde bulunurlardı. Bunlar iri yarı, şecaat ve cesaretleriyle meşhur olup düşmana korkusuzca saldırmaları ve gözlerini budaktan esirgememeleri dolayısiyle deli olarak adlandırılmışlardı. Genellikle sancakbeyi ve beylerbeyi emrinde olup, çoğu Türklerden teşekkül etmişti. Ayrıca müslüman Boşnak, Hırvat ve Suplardan da alınırdı. Delilerin başlarında benekli sırtlan derisinden yapılmış ve üzerine kartal kanatları takılmış bir başlık ile kurt veya ayı derisinden yapılmış tüyleri dışarda olan şalvarları vardı. XVI yüzyılda teşkil edilmiş olan ocağm mevcudu hakkında kesin bir kayıt olmamakla birlikte, Bosna sancakbeyi Gazi Hüsrev Bey'in kumandasında onbin kadar Deli kuvveti bulunmakta idi.

Serhad-kulu süvarilerinden olan Gönüllüler teşkilâtı ise XV. asırda kurulmuş olup sınır şehir ve kasabalarım muhafaza etmekle vazifeliydiler. Sağ ve sol gönüllüleri olarak iki kısma ayrılan gönüllüler, hudud ahalisinden teşkil edilmişti.

Yine serhad-kulu süvarilerinden olan Beşliler, her beş haneden bir kişi alındığı için bu adı almış olup yerli ahaliden meydana getirilmiş hafif süvari kuvvetlerindendi. Sınırdaki palangaların ve kaleleri korumakla vazifeli olan Beşliler, gerektiğinde akında da bulunurlardı.

4- Kale Kuvvetleri : Serhad-kulu atlı sınıfından olan Fârisanlar ile yerli olarak topçu, cebeci, lâğımcı ve martalos gibi kuvvetler olup, bunlardan başka

Türkiye Diyanet Vakfı Kütüphanesi İslâm Ansiklopedisi

yerli kulu yaya sınıfından olan azablar da sınırdaki kalelerde muhafızlık etmekteydiler. Azablar XVI. yüzyıla kadar yeniçerilerin önünde bulunup ilk hücumu karşılamaktaydılar. Bundan soma kale azabları da teşkil edilerek kale muhafazasında kullanılmıştır. Azab bekâr manâsında olup, özellikle Anadolu'dan güçlü kuvvetli gençlerden teşkil edilirdi. İlk zamanlar mevcutları onbeş bin civarında olup, daha soma sayıları arttırılmıştır. Ayrıca azabların donanma hizmetinde olanları da vardı ki, kalyon devrine kadar Osmanlı donanmasının esasını teşkil etmiştir[141].

Yine kale kuvvetlerinden olan Fârisânlar atlı sınıftandı. Bunlar önemlerine göre Fârisân-ı evvel, Fârisân-ı sâni ve Fârisân-ı sâlis olarak üç ortaya ayrılmıştı. Bunlar birinci ve ikinci ağa ismi verilen iki ağaya tâbi idiler. Bu ağalar sancak merkezinde otururlar, fârisânlar da sancaktaki kalelerde hizmet ederlerdi.

IV- OSMANLI DONANMASI

Osmanlı Beyliği gelişip denizden kıyı sahibi olduğu zaman, komşu Türk beyliklerinden Karesi Beyliği gemilerinden faydalanmıştır. Nitekim Rumeli'ye bu beyliğin gemileriyle geçmiştir. Bununla birlikte Osmanlıların ilk zamanlarda küçük de olsa Karamürsel, Edincik ve İzmit'de tersane kurdukları tesbit edilmektedir. Gelibolu'nun alınmasından sonra ise (1390) burada bir tersane kurarak denizcilik yolunda ilk adım atılmıştır[142]. Ayrıca denizde kıyısı olup donanması bulunan ve Osmanlı idaresine alınan Türk Beyliklerinin, mesela Saruhan, Aydm, Menteşe beyliklerinin tersanelerinden istifade edilmiş, böylece ilk devirlerden itibaren, ileride kurulacak büyük imparatorluğun donanmasının temelleri atılmıştır. Bunun yamsıra, önceki tarihlerde Türklerin Ege sahillerine yerleşmeleri, Türkler arasında da korsanlığın yayılmasına ve Lâtinler gibi Akdeniz'de korsanlık yapmalarına zemin hazırlamıştır[143]. Daha sonraları ise bu Türk korsanları Osmanlı donanması

141 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 574-575.

142 Osmanlılarda ilk muntazam tersane olarak bilinen Gelibolu Tersanesi'nin kaynaklarda Yıldırım Bâyezid zamanında Sarıca Paşa'nın nezaretinde yaptırıldığı yer almaktadır (Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 394).

143 Bk. H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, trc. Ragıb Hulusi, İstanbul 1928, s.66.

hizmetine alınmışlardır. Özellikle Yıldırım Bâyezid zamanında Osmanlı donanması büyük bir gelişme göstermiş ve Sakız, Eğriboz adalarıyla Yunanistan'ın doğusuna akın düzenlenmiştir. Bu sebeple Venedikliler Ceneviz gemileriyle de birleşerek Çanakkale Boğazı'ndan içeriye girmiş, fakat Sarıca Paşa kumandasındaki onsekiz parça Osmanlı donanmasına mağlup olmuştur. Buna karşılık Rodos şövalyeleri ve yeni gemilerle takviye edilen Venedikliler, Osmanlı donanmasını mağlup ettikleri gibi onları yakmışlardı[144].

Osmanlı donanmasının ikinci ciddi çatışması Çelebi Mehmed zamanında meydana gelerek Çalı Bey kumandasında Ege'de Naksos dükasına ait adaların vurulmasından sonra meydana geldi. Bu hadise üzerine Venediklilerle 1415'de meydana gelen savaşta Çalı Bey şehid olmuş, donanma da yokolurcasına mağlup olmuştu[145]. Bu mağlubiyetler Osmanlı denizciliğinin gelişmesini yavaşlatmışsa da, devletin gelişmesinde donanmaya olan ihtiyacı göstermiş ve bu hususlaki çalışmaları hızlandırmıştır. Nitekim donanma, II. Murad zamanında Karadeniz'de Trabzon-Rum İmparatorluğu'nu tehdit edecek bir duruma ulaşmıştır. Aynı donanma Fâtih zamanında İstanbul'un fethi sırasında Baltaoğlu Süleyman Bey kumandasında önemli roller oynamış, ancak, henüz Venedik donanmasiyle boy ölçüşecek bir noktaya varamamıştır. Bu sebeple İstanbul'un fethini müteakip donanmanın daha da gelişmesi için çalışmalar yapıldığı ve hattâ Fâtih'in Trabzon seferi sırasında Osmanlı ordusuna denizden büyük destek sağladığı görülmektedir.

Fâtih, İstanbul'un fethinden soma Çanakkale Boğazını tahkim ettirip, Ege'deki bazı stratejik adaları zabtederek sahilleri ve tersaneleri emniyet altına almış, bu sayede donanma da gelişme imkâm bulmuştur. Bu sebeple donanma Rodos muhasarasında daha faal rol oynamıştır. Özellikle II. Bâyezid devrinde Akdeniz'de korsanlık yapan Kemal Reis'in Osmanlı Devleti hizmetine girmesinden soma donanmaya yeni bir canlılık gelmiş ve Türk gemileri İspanya sahillerinde görünmüştür. Hattâ II. Bâyezid döneminde donanma Memlük savaşlarında önemli hizmetler vermiştir. Bu devirde Kemal, Burak ve Kara Hasan

144 Bk. Gibbons, *Aynı eser*, s. 212.

145 Bk. I. von Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, Atâ Bey trc., İstanbul 1330, II, 108, 125.

Reisler gibi meşhur Türk denizcilerinin komutasındaki Osmanlı donanmasının, İnebahtı civarında Fransızların desteklediği Venedik donanmasiyle yaptığı deniz savaşında başa baş mücadele vermesi, artık Osmanlı donanmasının Akdeniz'de önemli bir güce eriştiğini göstermiştir.

Yavuz Sultan Selim ise özellikle Mısır seferi sırasmda yakın desteğini gördüğü donanmanın önemini daha iyi anlayarak, daha İstanbul'a dönmeden donanmanın geliştirilmesi için yeni tersaneler kurulmasını emretmiştir (Bk. EK-I). Nitekim onun zamanında Gemlik tersanesinden başka Haliç'te de bir tersane kurulmuş ve gemiler yapılmıştır. Ancak Yavuz'un ölümü, bu büyük Türk padişahının denizlerde Osmanlı Devleti'nin ulaşmasmı istediği yere gelmesini önledi. Buna karşılık özellikle Barbaros'un Osmanlı hizmetine girmesiyle de Türk denizciliği en yüksek noktasına ulaştı. Barbaros tersaneleri ıslah edip genişlettiği gibi, korsanlıktan kazandığı tecrübelere de dayanarak, o sırada Avrupa'nın en büyük amirali Andrea Dorya'yı emrinde bulunan Haçlı donanmasına rağmen Preveze'de mağlup ederek (1538) Akdeniz'de kesin Türk üstünlüğünü sağladı. Bu sebepledir ki kendisine Tulon limanı üst olarak verilen Türk donanması, Şarlken'e karşı Fransa'yı destekleyerek karada olduğu gibi denizde de Avrupa devletleri üzerinde siyâsi bir üstünlük sağladı. Öte yandan Coğrafî Keşifler netîcesinde Ümit Burnu'nu bularak Doğu ticâretine hakim olmaya çalışan Portekiz'e karşı da Hint denizlerinde mücadele verildi[146].

Osmanlı donanması Gelibolu ve Haliç'den başka Karadeniz, Marmara ve Akdeniz gemi tezgâhlarında da yapılmaktaydı. Karadeniz'de Sinop, Çayağzı, Kefken Adası, Varna, Burgaz, Ahyolu ve Ruscuk, Marmara'da İzmit, Gemlik, Edincik, Karabiga ve Akdeniz ile Ege denizi'nde Edremit, Ayasuluk (=Selçuk), Milâs, Bodrum, Antalya, Alâiye (=Alanya) ve Rodos adası en önemli tersanelerin bulunduğu yerlerdi. Gemi levâzımı olan halat, yelken, zift, kürek, tel ve gemi demiri gibi ihtiyaçlar da, ocaklık şeklinde kurulan teşkilâtlar vasıtasiyle temin edilmekteydi. Bu sebeple Kıbrıs'ın fethinden hemen soma uğranılan İnebahtı felâketine (1571) rağmen, devlet altı ay gibi kısa bir süre içinde 250 parça

146 Osmanlı denizciliği ve deniz seferleri için bk. Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fî Esfâri'l-bihâr*, İstanbul 1329.

donanmayı denize indirebilmişti. Bununla beraber donanmanın esasım teşkil eden leventlerin büyük zayiata uğraması ve tecrübeli denizcilerin ortadan kalkması, Osmanlı denizciliği için daha somaki felâketlerin başlangıcı oldu. Nitekim donanma dünyadaki diğer hususlardaki gelişmelere de ayak uyduramıyarak gittikçe geriledi ve XVII. asrın başlarından itibaren eski ehemmiyet ve gücünü kaybetti. Bu bakımdan Venediklilerle yapılan Girit savaşları sırasmda Çanakkale Boğazı dışına çıkamayacak dereceye düşerek, bundan somaki dönemlerde ise sadece kıyıları müdafaa etme durumuna düştü.

Osmanlıların kuruluştan itibaren XVI. yüzyıl sonlarına kadar kullandıkları gemilerin esasını çekdiri sınıfından gemiler teşkil etmekteydi. Kürekle hareket eden gemiler umumiyetle çekdiri smıfındandı. Bunlar içinde en önemlileri kadırga, fırkate, karamürsel, kütük, kalite, mavna ve baştarde idi. Bunlardan baştarde kaptanın bindiği otuz altı oturaklı (kürekli) en büyük savaş gemisiydi ki, her oturağında beş ilâ yedi kürekçi bulunurdu. Gemi mevcudu kürekçi, savaşçı, topçu v.s. ile birlikte sekizyüz kadardı[147]. Kadırgalar kırkiki metre boyunda yirmidört oturaklı idi. Her oturağında dört kürekçisi vardı. Yüz kadar savaşçısı ile birlikte gemide üçyüz otuz kişi yer alırdı. Onüç ilâ ondört topa sahipti. Mavna türü gemiler ise kadırgadan büyük olup her küreğini yedişer kişi çekerdi. Yüzelli savaşçısı ile yirmidört topu bulunurdu.

C) OSMANLI MALİYESİ

Osmanlı Devleti, daha beylik döneminden itibaren bir mâlî teşkilâta sahip olmuştur. Bu, *Fâtih kanunnâmesi*'nde yer alan *"Ve yılda bir kerre Rikâb-ı hümâ-yunuma defterdarlarım îrâd ve masrafım okuyalar"*[148] ve *"Ve hazîneme dâhil ve hâriç olan akça defterdarlarım emriyle dâhil-hâriç olsun"*[149] hükümlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklardan Osmanlı Devleti'nde ilk maliye teşkilâtının I. Murad zamanında Çandarlı Kara Halil ile Karamanlı Kara Rüstem tarafından

147 Bk. I. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 455-464.

148 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 41.

149 Bk. *Aynı eser*, s.46.

yapıldığı anlaşılmaktadır[150]. Ancak bunun XVI. asırdaki tarzda bir teşkilât olmadığı muhakkaktır. Nitekim sınırların genişlemesi üzerine mâliye teşkilâtında da gelişmeler olmuş, buna bağlı olarak ise devletin gelir ve giderleriyle bunların çeşitlerinde artışlar meydana gelmiştir[151].

Osmanlı Devleti'nde vergiler, şer'î ve örfî olarak iki kısım altında toplanmıştır Zekât, öşür[152], haraç[153] ve cizye ile bunların kısımları olarak seksene yakın vergi şer'î vergiler içerisinde yer almaktaydı[154]. Tekâlif-i örfiyye ise Osmanlılar'da ilk defa II. Bayezid zamanında avarız vergisi adı altında, olağanüstü zamanlarda, hükümdarın emriyle konan bir vergi olarak görülmektedir. Bu vergi Tekâlif-i örfiyye ve Tekâlif-i şakka olmak üzere iki kısımda toplanmıştır. Tekâlif-i örfiyye içerisine cürm ü cinâyet resmi, bâd-ı hevâ türünden vergiler, menzil akçesi, derbend resmi, bedel-i nüzül, tayinât bedeli, katık baha, harc-ı mahkeme, devir masrafı, sarrafiye, sefine masrafı bedel-i mübaşiriye v.s. 97'ye varan vergiler girmekteydi. Devletin savaş sırasında mâlî zorluklar içerinde bulunduğu zaman tahsil ettiği ve imdâd-ı seferiyye olarak tahsil ettiği avârız vergisi ise bunların en önemlilerindendi. Bu vergi başlangıçta devlet bütçesinin ihtiyaç gösterdiği ve özellikle savaş masraflarının arttığı zamanlarda alınmış, daha sonraları ise daimî vergiler içerisine dahil edilmiştir[155]. Avârız gelirlerinin akçe olarak yıllara göre dağılımı ve bütçe gelirleri içindeki yüzdesi, bu konuda bilgi vermektedir[156]:

150 Bk. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 319, not 1.

151 Hammer, Osmanlılardaki defter usûlünün Karamanoğulları'nkine benzediğini ifade etmektedir (*Devlet-i Osmaniyye Târîhi*, III, s. 226, 307).

152 Öşür hakkında daha geniş bilgi için bk. Arâzi-i memlûke, s. 79 v.d.

153 Haraç, Osmanlılarda toprak mülkiyetinden dolayı devletçe alınan vergi anlamına gelmektedir. İki türlü alınmıştır : 1- Elde edilen ürünün miktarına göre (harac-ı mukaseme), 2- Arazinin yüzölçümüne göre (harac-ı muvazzafa).

154 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328, 1, 47.

155 Lütfi Paşa *Âsâfnâme*'sinde avârız vergisinin dört-beş yılda bir yirmişer akçe olarak alındığını bildirmektedir (s. 25).

156 Bk. A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 153.

Yıllar	Avârız	Yüzdesi
1691-92	186.089.213	% 19.8
1692-93	188.140.380	% 18.8
1693-94	187.852.035	% 20.1
1698-99	180.310.170	% 14.3
1700-01	140.306.495	% 12.01
1706-07	137.684.475	% 11
1710-11	146.930.040	% 11.2
1746-47	146.104.740	% 9.4
1748	156.554.580	% 9.4

Avârız vergileri şahıslar üzerine konmaz, avârız hanesi denen birimler üzerine konurdu. Muaf olanlar çıktıktan soma geri kalan köy veya mahalle nüfusu tesbit edilip belirli sayıda gerçek hane bir avârız hanesi sayılarak köyün veya mahallenin kaç avârız hanesi olduğu belirlenirdi. Böylece kazaların avârız hanelerini gösteren defterler hazırlanırdı. Avârız yükümlüleri köyde ise toprağa, şehirde ise geçimini sağlayacak sürekli bir işe sahip faal nüfustu. Derbendci, köprücü, menzilci v.s. gibi geri hizmetle mükellef olanlar avârız vergisinden muaf tutulurdu. Ayrıca savaş alanı olan yerler ahalisi de tahribata mukabil bu vergiden muaftılar[157].

Avârız türünden olup "*Nüzül bedeli*" adıyla, Osmanlı ordusunun geçeceği yerlerdeki ahaliden esası bedele, yani nakdî yükümlülüğe dayanan bir vergi alınmaktaydı. Yine avârız çerçevesinde, tesbit edilen bir fiat üzerinden ordunun ihtiyacı olan yiyecek ve çeşitli ihtiyaç maddeleri "*Sürsat bedeli*" adı altında halk tarafından karşılanırdı. Devlet bu usullerle yeterli derecede ihtiyacı karşılayamadığı zamanlarda ise orduların beslenebilmesi için gerekli zahireyi "*İştira bedeli*" adı altında satın alma yoluna giderdi[158].

157 Bk. A. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 153-156 ; Ayr. bk. F. Emecen, "Kayacık Kazâsının Avârız Defteri", *TED*, Sayı 12 (İstanbul 1982), s. 159-161.

158 Geniş bilgi için bk.A. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 157-160.

Şer'î vergilerden olan cizye, İslâm hukukuna göre fert başma alman şahsî bir mükellefiyet olarak görülmüş, zimmîler[159] üzerine konulan himâye ve güvenlik vergisi şeklinde adlandırılmıştır. Aynı hukuka göre müşriklerin (Allah'a eş koşanlar) öldürülmeleri câizdi. Ancak ehl-i kitab olanlar cizye vermek suretiyle gerek şahıslarını, gerekse mallarını himâye edebilirdi[160]. Bunlar arasında reşid olan, bedenen ve zihnen sağlam erkeklerden vergi alınırdı. İlk islâm fütühatı zamanında cizye, feth edilen memleket üzerinden alman vergi manâsına gelmekteydi. Müslümanlar fethettikleri yerde idarî sistemi değiştirmeyip olduğu gibi bırakıp, o devletin vergi gelirlerini de, onların cizyeleri sayıyordu. Bu bakımdan yine ilk zamanlarda cizye ile haraç birlikte görülmüş, sonraları ise, haraç mülk vergisi, cizye de şahsî vergi olarak birbirinden ayrılmıştır.

Cizye, Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Müslüman olmayan azınlıkların yetişkin erkeklerinden (kendileriyle bir bakıma vatandaşlık sözleşmesi yapılan) alınmaktaydı. Bu vergi, belli bir işi olmayan (yava) gayr-ı müslimlerden "yava cizyesi" adı altında alınırdı. Rahipler, baliğ olmayan çocuklar, devlet hizmetinde bulunan aileler, iş yapamaz durumda olanlar cizyeden muaf tutulurdu[161]. Cizye, bölgelere göre hane hesabı üzerinden alınmaktaydı ve miktarı her bölgede eşitti. 1689-91 yıllarında sadarette bulunan Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa bir cizye reformu yaparak, ilk devirlerde olduğu gibi cizyeyi herkesin mâlî durumuna göre alâ (yüksek), evsat (orta) ve ednâ (aşağı) olmak üzere üç sınıfa ayırdı.

İslâm hukukunda cizye cihad ile ilgilidir. Cihad, bir araya getirilen maddî ve manevî bütün kuvvetlerin yüksek bir gayeye ulaşmak için iyi niyet ile Allah

159 Zimmî zimmet kökünden gelmektedir. Zimmet ise söz verme, and içme ve emniyet mânâlarını ifade etmektedir. Zimmî veya ehl-i zimmet tabiri, anlaşma gereği islâm ülkesinde devamlı oturma hakkına sahip gayr-ı müslimleri ifade etmektedir (Bk. H. Cin-A. Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, II, 311).

160 İslâm hukukçularına göre ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlarla mecusilerin zimmî olabilecekleri belirtilmiştir. Mürtedlerin ise zimmî olamayacaklarında ittifak etmişlerdir. Diğer taraftan Hanefi mezhebine göre Arap putperestlerin dışında kalan bütün gayr-ı müslimler ehl-i zimmet olabilir (Bk. H. Cin-A. Akgündüz, *Aynı eser*, II, 311-312).

161 Bk. A. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 136-138.

yolunda kullanılması olarak telâkki edilmiştir. Kelimenin kökü arapçada meşakkat, zahmet, takat manâsına gelen cehd'dir. İslâm hukukçularınca cihad üç devrede ele alınmıştır :

a) Birinci devre : Yüksek bir gayeye ulaşmak için bizzat Hz.Peygamber tarafından ve sahabe denilen O'nun etrafındaki arkadaşlarının yardımiyle yapılan manevî cihad ki, buna Cihad-ı Kebîr adı verilmiştir.

b) İkinci devre : Manevî cihad ile varılan yüksek gayenin savunulması için ilk ümmet devrinde yapılan savaşların ifadesi olan Cihad-ı Sagîr (Küçük cihad)'dır. Bu da bir takım âdab ve şartlar dahilinde yürütülmüştür.

c) Üçüncü devre : Hz.Peygamberin ölümünden soma olan cihaddır. Bu devirdeki cihad ilk zamanlardaki hamlenin hızı ile ve islâmın ilk asırlarında her iki cephesi itibariyle çok yüksek bir tekâmüle ermiştir. Birinci cephesi, büyük manevî cihad adı altında *Kur'an*'m emirlerine göre yavaş yavaş iftâ' (fetvâ verme), ictihâd (büyük din âlimlerinin *Kur'an* ve hadîslere göre verdiği hüküm), fıkıh ve nihayet ilim ünvanları altında ayrı birer şube meydana getirmiştir. İkinci yönü savaş biçiminde gelişmiş ve cihad adı altında bütün müslümanların katılabileceği ve bir ordu halinde birleşebileceği sosyal bir ibadet halini almıştır. Gerek islâm fütühatında, gerekse Müslüman-Türk fütühatı sonunda, sınırlar genişleyince, çeşitli merkezlerde daimi ordugâhlar kurulmuş ve böylece cihad kelimesi sadece savaş manâsına kullanılmaya başlamıştır.

İslâm âlimlerine göre cihad ve neticeleri dolayısiyle meydana gelen hükümler beş kısımda ele alınmışür :

1- Müslümanlara göre cihad, bedenî ve malî olmak üzere sosyal bir ibadet sayılmıştır. Saldırgan kâfirlere ve mürtedlere karşı yapılır. Müslümanların müslümanlara silâh çekmesi en ağır günâhlardan sayılmıştır.

Cihad ilân ve idaresi ümmeti temsil eden reislerin istişâre yoluyla verecekleri karara bağlıdır. Meşrû olarak ilân olunan cihad bütün müslümanlar üzerine farz-ı kifâye'dir. Bu dînî vazife tamamen ihmal edilirse bütün herkes günâhkâr addolunur. Fakîhlere göre cihaddaki iyilik, düşmanın kötülüğünü defederek müslümanlığa yükselme vesilesi olmasından ileri gelmektedir. Bu münâsebetle farz-ı

kifâye olarak telâkki edilen cihadın bazı müslümanlar tarafından yerine getirilmesi yeterlidir. Ancak düşman tehlikesi bir istilâ şeklinde görülürse, o zaman cihad istisnâsız olarak, erkek veya kadın bütün müslümanlar için ayrı ayrı farz-ı ayn olur. Hattâ aceze denilen zayıflar ve kudretsizler de kendi imkânları nisbetinde müdafaaya iştirak etmek mecburiyetindedir.

Haçlılara karşı mücâdelelerde Selçuklu ve Osmanlıların yaptıkları savaşların hemen hepsinde, dînî ve hattâ millî bir savunma hedeflenmekle beraber, bir cihad hali görülür. Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun son sultanlarından olan Mehmed Reşad, o devrin iktidârı tarafından iştirakine karar verilen I. Dünya savaşında bütün müslümanların katılmasını temin için 30 Ekim 1914'de cihad-ı ekber beyannâmesi neşretmiştir. Ancak bu çağrıya Osmanlı Devleti'ne çok uzak olan müslüman topluluklar katılmadığı gibi, Araplar da, batılı devletlerin söz ve vaadlerine aldanarak beyannâmeye ehemmiyet vermemişlerdi.

2- Savaş meydanına yaklaşıldığı veya aleyhine savaş açılan bir düşman memleketi muhâsara edildiği zaman, önce düşman tevhide (Allah'ın birliği) davet edilir, kabul edilmezse itaat ve cizye teklif olunurdu. Bu şartlar yerine getirilmeden savaş yapılmazdı. Şartlar yerine getirildikten soma ise hücuma başlanır, yakıp-yıkmak dahil, mücadeleyi kazanmak için her yola başvurulabilirdi.

Cihad farz-ı ayn olmadığı zaman, kadınların savaşa iştiraki, ancak kocalarının izniyle olurdu. Ayrıca düşman tarafındaki kadın, çocuk, ihtiyar, sakat v.s. gibi savaşa iktidarı olmayanlara dokunulmazdı.

3- İrtidâd (dinden dönme), aradaki ahdin bozulması demek olup, tekrar dine dön çağrısı yapılır (ihtidâ), kabul edilmezse, eğer kişi ise öldürülür, bir topluluk ise cihad ilân edilerek nizama sokulurdu.

4- Zimmîlerin verecekleri cizye mikdârı, dînî vaziyetleri, müslümanlar ile ticaretleri, seyahatleri v.s. gibi hükümler ve prensiplerdir.

5- Aman dilemek (istîmân), anlaşmalar, bunların sebep ve şartları, bu şartların ne gibi durumlarda bozulabileceği, esirlerin değiştirilmesi, ahidnâmelerin

nasıl yazılacağı, tazminât meselesi ve dârülharbde ele geçen mallar (ganimetler) de beşinci kısmı meydana getirmiştir.

GANÂİM

Ganâim mücahid veya diğer bir deyimle muhariplerin savaş esnâsında düşmanların elinden aldıkları mallara verilen isimdir. Bunlar emlâk, arazi, esir, hayvan, silah, para, yiyecek gibi taşınır-taşınmaz şeylerdir.

Şer'î hukuk hükümlerine göre ganâim hazîne mallarındandır. Çalmak suretiyle ele geçirilen mal ganimetten sayılmaz. Mutlaka bir galibiyet neticesinde alman mala dayandığından, mikdarı ne olursa olsun beşte biri (humsu) yetimlerin, ihtiyarların ve miskinlerin iâşesi için ve ayrıca câmi ve mescidlerin imârına sarfedilmek için ayrılırdı. Beşte dördü ise savaşa katılan gaziler arasında taksim olunurdu.

Baü dünyasında ortaçağ boyunca savaşta elde edilen mallar ganimet olarak sayılmış, fakat yeniçağdan zamanımıza doğru geldikçe değişikliğe uğrayarak, bir yağma (=gâret) telakki edilip, makbul sayılmayarak kaldırılmıştır. Ancak bunun yerine müsâdere (= zabt etme, el koyma) usûlü benimsenmiştir. Fakat bu da zamanla kötüye kullanılan bir şekil olduğundan terkedilerek tazminat kabul edilmiştir. Tazminin lügat manâsı ödemek, kefil olmak demek olup, kelimenin anlamı daha da genişletilmiş, savaşm devamı esnâsında, gerek bütün millet ve devletin, gerekse ferd ve tüccarların uğradıkları zararların telâfisi düşüncesiyle mağlubun galibe vermekle mecbur tutulduğu bir meblağ anlamına getirilmiştir.

Devlet, gerek ganimetten ve gerekse çeşitli vergilerden gelen gelirleri hazinede toplamakta ve buradan sarfetmekteydi. Osmanlılarda hazine, Mîrî veya Dış hazine, İç hazine veya Enderun hazinesi olmak üzere iki kısımdı. Bunlardan dış hazine devletin asıl hazinesi olup umûmî gelir burada toplanırdı. Bunun kayıtları Ruznâmçe kalemi tarafından tutulur, gelir ve giderler "Ruznâmçe Defterleri"ne kaydedilirdi. Diğer hazine padişaha aitti. Bütün çıkışlar padişahın emriyle ve bilgisi altında yapılırdı. Bundan dolayı Hazine-i hassa adı da verilirdi. İhtiyaç zamanlarında başka imkân bulunamazsa bunalımı atlatmak gayesiyle iç hazineden

dış hazineye borç olarak aktarma yapılabilirdi[162]. Padişah sefere giderken para ve mâliye defterlerini ihtiva eden ordu hazinesi ismi verilen hazine de beraber götürülürdü. Padişah seferdeyken başdefterdar da beraberinde bulunurdu.

Hazine iktisad dilinde bütçe ile ilgili olup, gelirlerin toplanması ve tanzim edilmesi ile alâkalı bir müessesedir. İslâm hukukunda ise Beytülmal veya Beytülmâli'l-müslimîn'dir. Bütçe ve hazinenin kuruluş gayesi, kamu hizmetlerine ait işleri başarmak ve amme vazifelerini görmektir. Hazine ile ilgili devlet hizmetleri kanunnâmelerde ele alınmıştır. Bu kanunnâmelerin büyük kısmı devlet ile reâyâ münâsebetlerini, reâyânın mükellefiyetini, dolayısiyle devlet tarafından kendisine empoze edilen vergi ve resimleri açıklamaktadır[163]. Osmanlı Devleti'nde bu işleri düzenleyen müesseseye Defterdarlık adı verilmekteydi.

a) Defterdarlık (Bâb-ı Defterî)

Osmanlı Devleti'nde defterdarlık tabirinin hangi devirden itibaren kullanıldığı bilinmemektedir. Bununla beraber I. Murad döneminden itibaren bütçe tanzimine başlandığına ve hazine kavramının yine bu dönemde teşekkül ettiğine göre, defterdar ve defterdarlığın da bu sıralarda kullanıldığı tahmin edilebilir[164]. Ancak açık olarak defterdar tabirine II. Murad zammında rastlanmaktadır[165]. *Fâtih kanunnâmesi*'nde ise defterdar padişahın malının mutlak vekili olarak ifade

162 A. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 35-36.

163 Osmanlı Kanunları için bk. Ö. Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî esasları, Kanunlar*, I, İstanbul 1943. Burada Osmanlı Devleti'nde sancaklara ait kanunlar yer almakta olup, devlet reâyâ ilişkileri ve mükellefiyetleri ele alınmaktadır.

164 Bu konuda İ. H. Uzunçarşılı, İ.Ü. Ktp. Rıza Paşa kitapları, nr. 2438'de bulunan *Tevârîh-i Âl-i Osman*'dan naklen verdiği bilgiye göre : *"...Evvel zamanda pâdişahlar tama'kâr değillerdi; ellerine gireni yiğide verirler, girü hazine virmezlerdi. Hemankim Hayreddin Paşa kapıya geldi, pâdişah tama'kâr oldu. Pâdişah olana hazine gerekdir dediler... Cendereli Kara Halil ve Karamanî Türk Rüstem Osmanlılar yanına geldiler, türlü türlü hîle ile âlemi doldurdular. Andan evvel defter hisâbı bilmezlerdi; defter hisâbını anlar tel'îf etdiler, akça yapıp hazine etmek anlardan kaldı..."* kaydı, hazinenin ve defter tanziminin bu devirde başladığım göstermektedir (*Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 319).

165 Ulemâdan Fazlullah'a Saruhan'da mülk olarak verilen bazı yerlere ait temliknâme'de şahitler arasında Murad b. Yahya Bey el-ma'rûf bi-defterdar imzası yer almaktadır (Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 325).

edilmektedir[166]. Ayrıca bu kanunnâmede başdefterdar ve defterdar tabiri geçmesi, devletin genişlemesiyle bağlantılı olarak sayılarının arttırıldığı ve iş bölümüne gidildiğini göstermektedir[167]. Başdeftarlığa XV. yüzyılın son yarısında mal defterdarları, defter emîhi, şehremini ve üçyüz akça alan kadılar tayin olunmuştur. Kanunnâmeye göre reisülküttab da defterdar olabilmekteydi. Başdefterdarın derecesi ise Rumeli Beylerbeyi derecesindeydi[168].

Defterdarlığa ait kayıtlar, defterler, senetler, gelir ve gider cetvelleri maliye hazinesinde saklanmaktaydı. Mâliye hazinesi önceleri Dîvân-ı hümâyun'un yanında iken daha soma Bâb-ı hümâyunun sağ tarafına nakledilmiştir. Eyâletlerden gelen hesaplar da sıra ile ve ayrı ayrı dolaplara konarak burada muhafaza edilirdi. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde Defterhâne'nin idaresinin defterdarlara verildiği beyan edilmektedir[169]. Hazineye para gireceği zaman da bunların kalp olup olmadıkları *"vezzân"* denilen memurlar tarafından kontrol edilirdi.

Defterdar kanunnâmede belirtildiğine göre Dîvân-ı hümâyûn'da veziriazamın sofrasında yemek yemek, hazine ile alâkalı işler için hüküm yazmak, hizmet eden kimselere çavuşluk, sipahilik, kâtiplik ve hattâ sancak ve zeâmet arzetmek, hükümdara sormadan iki akçaya kadar zam yapabilmek, sefer esnasmda hükümdara yanaşıp konuşabilmek gibi imtiyazlara sahip idi[170]. Aym kanunnâmede defterdara has verilecek olursa 600.000 akçalık ve hazineden maaş verilecekse 150.000'den 240.000'e kadar verilmesi hükmü yer almaktadır. Ayrıca defterdarlar, mâliyece iltizam veya emânet suretiyle ihale edilen haslar kaç yük ise, her yük başma imza hakkı olarak bin akça, hazineye para tesliminde ise bin akçada yirmi akça "kesr-i munzam" ismiyle âidat alırlardı[171]. Padişaha her nereden pîşkeş gelse, vezirlerle beraber defterdarlar da hisse aldıkları gibi, haraç ve âdet-i ağnamdan da pay

166 *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 36.

167 Defterdar hakkında geniş bilgi için bk. yukarıda s. 16-17.

168 *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 36-37.

169 *"....Hazînem ve Defterhânem mühürlenmek ve açılmak lâzım gelse, defterdarlarım huzuruda açılsın ve kapansun"* (*Fâtih Kanunnâmesi*, s.46).

170 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 40, 41.

171 *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 47, 48.

alırlardı. Bayram tebriklerinde padişah vezirlerde olduğu gibi defterdarlara da ayağa kalkardı.

İlk zamanlarda bir defterdar varken, memleketin genişlemesi üzerine sayıları artmıştır. Rumeli'de havass-ı hümâyûna ait olan malî işlere bakan kimseye Rumeli Defterdarı (= Şıkk-ı evvel defterdarı) veya Başdefterdar denilmiştir. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde başdefterdar ve defterdarlar tabiri geçmektedir[172]. Başdefterdardan soma Anadolu malî işlerini görmek üzere Anadolu defterdarlığı ihdas edilmiştir. Bu şekil Kanuni zamanında da aynen korunmuştur. Ancak Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ile Suriye'yi alması üzerine oraların malî işlerine bakmak için bir defterdarlık daha kuruldu. Bu defterdar Haleb'de otururdu. XVI. yüzyıl ortalarında da Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarına ait yalılar (kıyılar) ayrılarak İstanbul mukataaları ile birlikte şıkk-ı sânî ünvanı ile bir defterdarlık daha teşkil edildi. Bu suretle merkezde derece sırasiyle başdefterdar, Anadolu defterdarı ve şıkk-ı sânî defterdarı isimleriyle işlerinde müstakil üç defterdarlık vücuda getirilmiştir. Yine XVI. asrın sonlarında III. Mehmed zamanında Tuna sahillerindeki haslar için senelik 120.000 akça maaşlı sıkk-ı sâlis ismi verilen dördüncü bir defterdarlık daha kurulmuş ise de kısa süre soma kaldırılmıştır.

Yavuz Sultan Selim zamanında kurulup merkezi Halep olan Arap ve Acem defterdarlıkları XVI. yüzyıl sonlarında beş bölüme ayrılmış (Diyarbekir, Şam, Erzurum, Trablusşam ve Halep), 1584'de de Anadolu defterdarlığından Sivas ve Karaman eyâletleri ayrılarak ayrı birer defterdarlık halinde teşkilâtlandırılmıştır. İşte bu şekilde ayrılıp yeni teşkilâtlanan defterdarlıklara "Kenar defterdarlıklar" veya timar defterdarlıklarından ayırmak için "Hazine defterdarlıkları" adı verilmiştir.

Defterdarlar mâlî işlerdeki şikâyetler için Defterdar-kapısı'nda divan kurarlar ve lüzumu halinde tuğralı ahkâm verirlerdi. Bunun dışında defterdarlar divan günleri divana katılır, salı günleri malî konularda padişaha izahatta bulunurlardı.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Rumeli defterdarına şıkk-ı evvel, Anadolu defterdarına şıkk-ı sânî ve üçüncü defterdara da şıkk-ı sâlis ismi verilmiştir. III.

172 *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 36.

Selim zamanmda Nizâm-ı cedîd'in kurulmasından sonra bu teşkilâta ayrılan vergileri toplamak ve sarfetmek üzere şıkk-ı râbi' ismiyle dördüncü bir defterdarlık daha teşkil edilmiş, ancak Nizâm-ı cedîd'in kaldırılması ile birlikte o da kaldırılmıştır.

Başdefterdarın icraat ve tahsilâtta maiyyetinde beş memuru bulunmaktaydı. Bunlardan ilki *"Baş-Bakıkulu"* denilen devlet gelirlerinin birinci tahsil memuru idi. Defterdarlıkta bunun bir dairesi olup Bakıkulu ismiyle altmış kadar mübaşiri vardı. Bunlar hazineye borcu olup da vermeyenleri takip eder, hapis veya tehdid yoluyla tahsilât yaparlardı. Bundan dolayı maliyeye borcu olanlar baş-bâkikulu hapishanesinde tutulurlardı. Borçlular Bakayâ defterlerine kaydedilirlerdi.

Mâliyenin ikinci icra memuru *Cizye Baş-Bakıkulu* idi. Bu da cizye borcu olanları takip ve iltizama verilen cizyelerin mültezimlerinden borcunu yatırmamış olanlarını da tesbit ederdi. Defterdarın üçüncü memuru tahsilât ve te'diyâta nezaret eden *Veznedar-başı*'dır. Bunun emrinde dört veznedar bulunmaktaydı. Vazifeleri paranın ayarını muayene etmek, altın ve gümüşleri tartmaktı. Başdefterdarın maiyyetindeki memurlardan dördüncüsü *sergi nâzırı*, beşincisi ise *sergi halifesi* olup her ikisi de hazine muamelelerinin defterini tutardı.

b) Osmanlı Bütçeleri

Osmanlı Devleti'nde malî teşkilâtın I. Murad zamanında yapılmaya başlanması, bu tarihlerden itibaren bütçe tanzim edildiği fikrini akla getirmektedir. Bununla beraber bugünkü manâda bir devlet bütçesinin mevcut olduğu da söylenemez. Bununla beraber Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Masraf defterleri* ile gelirlere ait kayıtlardan Osmanlı maliyesiyle ilgili oldukça bilgi edinilmektedir. Nitekim bunlardan 933-934 hicrî yılma ait (miladî 1526-27) bütçe ile 954-955 hicrî (miladî 1547-48) yılma ait bütçe Ö.Lütfi Barkan tarafmdan yayınlanmıştır[173].

173 Bk.*İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, s. 1-51; XIX/1-4 (İstanbul 1960), s. 219-276. Ö. Lütfi Barkan ayrıca 974-75 hicrî (miladî 1567-68) ile 1079-1080 hicrî (miladî 1669-70) yıllarına ait bütçeleri de yayımlamıştır (Bk. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIX/1-4 (İstanbul 1960), s. 277-332; XVII/1-4 (İstanbul 1961), s. 1-79).

Osmanlıların Kanuni'ye kadar olan dönemlerinde bütçe gelir ve gider yönünden oldukça istikrarlı bir durumda idi[174]. Her ne kadar I.Selim'in cülûsunda ihtiyaç olan para tüccardan borç olarak alınmışsa da, daha soma devletin gelirleri düzene girmiştir. Nitekim Hammer, Selim'in İstanbul'a en az bin deve yükü altın ve gümüşten meydana gelen bir ganimetle döndüğünü ifade etmektedir[175]. Kanuni zamanında ise hazinenin geliri ile gideri arasında fazla fark bulunmamakla beraber, gider biraz fazlalık göstermekte idi[176]. Nitekim devletin XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonlarına kadar giderlerinde ve buna bağlı olarak gelirlerinde sürekli artışlar olmuştur. Aşağıdaki tabloda değerler akçe olmak üzere devletin gelir ve giderleriyle, aradaki fark gösterilmiştir[177] :

Yıl	Gelir	Gider	Fark
1523-24	116.888.385	118.783.849	- 195.464
1524-25	141.272.658	126.581.347	+14.694.311
1527-28	277.244.773	150.228.227	+93.049.876
1546-47	241.711.834	171.872.357	+69.839.477
1547-48	198.887.294	111.997.449	+86.889.854
1565-66	183.088.000	189.657.000	- 656.900
1567-68	348.544.150	221.532.453	+127.011.728
1582-83	313.744.645	277.578.755	+36.165.890

174 Mesela Cantacucino II. Mehmed devrinde devletin gelirlerini beşbuçuk milyon düka olarak kaydetmiştir (Bk. Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940, s. 3).

175 Bk. Z. Karamürsel, *Aynı eser*, s. 22.

176 Kanuni döneminde bütçenin açık vermeye başlaması, Doğu'dan gelen ticaret yollarının, Portekizlilerin Ümit Burnu'nu bulmaları ve Hint denizinde yapılan mücadeleler dolayısiyle eski ehemmiyetini önemli ölçüde kaybetmesi olduğu kadar, coğrafî keşifler sonunda Avrupa'nın ticarî ağırlıklarının sömürgelerine kayması ve buralardan elde ettikleri altın ve gümüşün gittikçe artan miktarlarda Avrupa'ya taşınmasıdır. Meselâ 1521-1660 yılları arasında İspanya'ya giren altın 200 tona, gümüş te 18.000 tona ulaşmıştı ki, bu rakkam 1492'de Avrupa'da mevcut kıymetli madenin 3 hattâ 5 katı idi.

177 Bu konuda birçok neşriyat bulunmakla birlikte, Sayın Ahmet Tabakoğlu tarafından Osmanlı Maliyesi hakkında yapılan araştırma en derli toplu bilgiyi vermektedir (Bk. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 14-15).

1592-93	293.400.000	363.400.000	- 70.000.000
1597-98	300.000.000	900.000.000	- 600.000.000
1608	503.691.446	599.191.446	- 95.500.000
1643-44	514.467.015	513.817.970	+649.045
1650	532.900.000	687.200.000	- 154.300.000
1652-53	517.271.470	528.862.971	- 11.591.500
1654	537.356.433	658.358.459	- 121.002.026
1666-67	553.429.239	631.861.656	- 78.432.420
1669-70	612.528.960	637.206.348	- 24.677.380
1687-88	700.357.065	901.003.350	- 200.646.285
1696-97	938.672.901	1.114.192.325	- 167.512.134
1700-01	1.173.142.514	1.109.781.204	+ 63.361.310

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin bütçesi hep açıkla kapanmıştır. Nitekim 1592'de gelirin 2934 yüke, giderin ise 3634 yüke ulaştığı, 1597'de ise gelirin 3000 yük, giderin 9000 yük olup, aradaki farkın 6000 yük gibi çok büyük bir miktara vardığı görülmektedir[178]. Bununla beraber 1643-44 döneminde bütçe uzun yıllar sonrası ilk defa fazlalık vermiştir. Ancak 1650'de bütçe açığının tekrardan yükseldiği ve 1543 yüke ulaştığı ve 1652 yılında Veziriazamlığa getirilen Tarhoncu Ahmet Paşa'nın bir takım malî ıslahatta bulunmasına ve Osmanlı hazinesinin oldukça rahatlamasına rağmen, onun zamanında bile bütçenin 1543 yük açıkla kapandığı müşahede edilmektedir[179]. Aynı şekilde Köprülü Mehmed Paşa zamanında da bütçede iyileşme görülmüş, 1660 yılında gelir 5812 yük, gider de 5936 yük olarak gerçekleşmiştir.1696-97'de ise Avusturya, Rusya ve Lehistan'la olan savaşlar dolayısiyle gelirin 938.672.901 akçaya çıkmasına rağmen giderler 1.096.178.240 akçaya yükselmiştir. Ancak Karlofça barışının hemen arkasından bütçe gelir fazlası ile kapanmıştır.

178 Bk. Kâtip Çelebi, *Düstûrü'l-amel*, İstanbul 1280, s.131.

179 Bu dönemde bazı yeni vergiler konarak gelir 5329, gider de 6872 şeklinde kapanmıştır (I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ankara 1977, s. 336).

Bütçenin bu derecede açık vermesinin sebebi, uzun ve sık yapılan savaşlar ve bu savaşlar dolayısiyle halkın yerlerini terkederek ziraat sahalarını boş bırakmaları, eldeki bazı toprakların yavaş yavaş kaybedilmesi, âyânların ve devlet erkânının lüks bir hayat yaşamaya başlaması ve halkın da buna özenmesiyle akçanın değerini hayli yitirmesi gibi sebeplerdir.

Osmanlı Devleti'nde gelirler Süleyman Sudî'nin *Defter-i Muktesid* adlı eserinde belirtildiği üzere 6 kısımda mütalaa edilmektedir[180]. Buna göre :

1- Tekâlif-i bilâ vâsıta : Yâni vasıtasız vergiler ki, bunlar arasında arazi, emlâk v.s. vergiler yer almaktadır.

2- Vâsıtalı vergiler : Bunlar resim adı altında anılmıştır. Bu tür vergiler içinde hayvanlardan alman vergiler, ziraatle ilgili resimler (öşür), gümrük ve damga resimleri v.s. bulunmaktadır.

3- İnhisarlar (Tekel) : Yed-i vahid denilen vergiler içinde tuz, tütün, barut vergileri başta gelmektedir.

4- Emlâk-i Emiriyye : Devlet mülkleridir. Bunlar çiftlikler, mer'alar (otlaklar), madenler, pazar ve panayırlar, liman ve iskeleler, yollar, varsa fabrikalardır.

5- Çeşitli vergiler olarak her türlü harçlar, ruhsatiyeler, kayıt ücretleri v.s.dir.

6- Maktu' vergilerle gelir fazlası olarak hazineye alman paralar bu gurubu meydana getirmektedir.

Bunlar haricinde Tanzimat'a kadar fevkalâde hallerde ve bilhassa savaş masraflarını karşılamak üzere hükümdarın emriyle halkın doğrudan doğruya vermeğe mecbur olduğu ve her türlü hizmet, eşya ve para şeklinde bir örfi vergi olarak alman Tekâlif-i divaniyye veya Avârız-ı divaniyye veyahud sadece Avârız vergisi de bulunmaktaydı.

Bütçenin gelirleri arasında yer alan yukarıda adı geçen öşür, sevâim (koyun, keçi, sığır, deve v.s.), gümrük resimleri, haraç, cizye, hums-ı ganâim gibi vergi-

180 Istanbul 1307, II, 52 v.d.

lerden elde edilen gelir ise, yine aym müellifin eserinde belirtildiğine göre şu yerlere sarfedilmekteydi :

a) Fukara ve mesâkîn denilen yoksullara verilen paralar b) Askerler, memurlar, kadılar, gazi ve mâlûller, garib ve çaresizler için yapılan harcamalar c) Müftüler, muallimler, müteallim denilen medrese talebeleri, sınır boylarındaki ve geçit yerlerindeki muhafızlar, sosyal tesisler, bayındırlık hizmetleri, yollar ve benzerleri için yapılan harcamalar d) Hastahaneler, hasta ve muhtaç kimselerin ilaçları, kimsesiz kadınların nafakaları ve genel olarak, modern devletlerde işsizlere verilen ücret karşılığı herhangi bir geliri bulunmayanların (kâr u kisbden mahrum olanlar) iâşelerini temin için sarfedilmekteydi.

İşte bütün bu hususlar Osmanlı Imparatorluğu'nda Defterdarlık bünyesinde çeşitli dâireler vasıtasiyle yürütülmüştür.

c) Osmanlı Mâliyesi Dâireleri

Osmanlı mâliyesi dâireleri (Bâb-ı defterî veya Defterdar-kapısı) teşkilâtı, Mâliye Nezâreti nin kurulmasına kadar çeşitli düzenlemeler ve safhalardan geçmiştir. Nitekim XVI. XVII. ve XVIII. asırlarda Mâliye kalemlerinin birçok değişikliklere uğradığı ve yeni isimler allında bir takım müdürlüklere ayrıldığı görülmektedir. Biz burada ana hatlarıyla XVI. asırdaki Mâliye kalemlerini ele alıyoruz :

1- Rûznâmçe-i evvel ve sâni kalemleri :

Bu kalem mukataalar, mevkufat ve cizye gelirlerini hergün deftere kaydetmekle mükellefti. Merkez teşkilâtı içinde yer almaktadır. Müteferrikalar, çaşnigirler ve erbâb-ı kalem denilen ulûfeli kâtiplerin maaşları rûznâmeciler tarafından verilirdi. Hazineye giren para ile hazineden çıkan altın, gümüş, kürk, kumaş v.s. mutlaka rûznâmecilerin onayından geçerdi. Bunların kalem müdürlerine *Rûznâmçe-i Evvel* (Birinci rûznâmeci) ve *Rûznâmçe-i sânî* (İkinci rûznâmeci) denirdi. Bunlardan ikinci rûznâmeciye *küçük rûznâmeci* de denirdi[181]. Hazine-i âmire

181 Bk. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 338-339.

dairesi denen Rûznâme kalemi, XVIII. asırdan itibaren, Büyük Rûznâmçe ve Küçük Rûznâmçe kalemleri şeklinde teşkilâüanmıştır.

2- Rumeli Muhasebesi Kalemi :

Bu kalem İstanbul ve Rumeli'de olan padişah ve vezir evkafı mütevellilerinin hesaplarım ve bütün cizye defterlerini tetkik ve kaydeder, bunları daha önceki hesaplarla karşılaştırarak, gerekli kayıüarı yaptıktan soma Rûznâme kalemine gönderirdi. Kalemin müdürüne *Rumeli muhasebecisi* denirdi.

3- Anadolu Muhasebesi Kalemi :

Rumeli Muhasebe Kaleminin aksine, Anadolu'da padişah ve vezirlere ait bulunan vakıf hesaplarını tetkik ederdi. Timar tezkerelerini araştırır, Erzurum hariç diğer Anadolu kalelerinin maaş ve beratları bu muhasebede görülürdü. Kalemin müdürüne *Anadolu muhasebecisi* denirdi.

4- Mukabele Kalemi :

Kapıkulu yaya ve atlı askerinin, matbah-ı âmire, hasahır v.s.nin maaş defterlerini hazırlar, bunu hazinedeki esas defterle karşılaştırarak hazineden ulûfe için çıkacak akça miktarım tesbit ederdi. Daha soma Piyade Mukabelesi kalemi ve Süvari Mukabelesi kalemi olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Hazırladığı defter suretini rûznâmecilere verirdi. Hazine-i âmire dairelerindendi. Yöneticisine "Mukabeleci" adı verilirdi.

5- Mukataacı-i Evvel Kalemi (Başmukataa) :

Başdefterdara bağlı kalemlerdendi. Bu kalem İbrail, Isakçı, Tulça, Maçin, Ahyolu ve bütün Tuna nehri kenarındaki iskelelerin işlerine, gümrük muamelelerine ve tuzlalara (memleha) bakardı[182]. Ayrıca İmparatorluk sınırları içindeki mukataalara ait emirler, kararlar ve konulan nizamların kayıtları, mukataa mültezimlerinin tatbik mühürleri de bu kalemde saklanırdı.

182 A. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 92 v.d.

Devlete ait korularla, koruculuk ve Istabl-ı âmire(hasahur)'ye bağlı koruların yönetim işleri de bu kalemce yürütülmekteydi. Yine Rumeli defterinde kayıtlı eminlerin v.s. hizmet sahiplerinin beratları, hükümleri ve tezkereleri buradaki ahkâm kâtipleri tarafından yazılırdı.

6- Mukataacı-i Sânî Kalemi

Bu kalemde madenlere ait işlere bakılırdı. Bu mukataada, Kanuni'nin veziriazamı İbrahim Paşa'nın haslarından ayrılan ve şıkk-ı evvel defterdarlığına bağlı olan haslar bulunmaktaydı. Bunlarla ilgili berat ve hükümler buradan çıkardı.

7- Mukataacı-i sâlis Kalemi

Gelibolu, Çirmen, Serez, Tırhala, İnebahtı, Işkodra, Berat mukataaları, bu kaleme bağhydı. Bunlarla ilgili berat ve hükümler bu kalemden çıkar ve mukataacının tashihinden geçerdi.

Bunların haricinde ayrıca Tezkireci, Tezkireci-i ahkâm-ı Rumeli, Mevkufatçı, Varidatçı, Kıla' tezkirecisi, Mevcudatçı, Teslimatçı ve Divitdar gibi memuriyetler ve kalemleri vardı. XVIII. asırda mâliye kalemleri daha da gelişerek çoğalmıştır[183]. Bunların en önemlileri, Başmuhasebe, Anadolu muhasebesi, Mevkufat, Cizye muhasebesi, Mâliye, Piyade mukabelecisi, Süvari mukabele, Baş mukataa, Maden mukataası kalemleri gibi kalemlerdir. Bu kalemlerden her birinin kendi dairesine ait defterleri bulunurdu.

d) Maliye Nezâreti'nin Teşkili

II. Sultan Mahmud zamanında Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan soma bir dizi halinde yapılan ıslahat zinciri arasında maliye teşkilâtı da bulunmakta idi. Nitekim şıkk-ı evvel defterdarının idaresinde olmak üzere Hazine-i âmire ve ayrı bir defterdarlık idaresinde Asâkir-i mansure masraflarına karşılık Mansûre hazinesi ve bir nâzır idaresinde Darphâne hazinesi olarak dış hazine üç ayrı guruba ayrılmıştır. Ayrı ayrı idare edilen bu üç hazineden Hazine-i Âmire Defterdarı ile Darphâne

183 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 338-361.

Nâzırı arasında devamlı ihtilâf çıkmıştır. Bu bakımdan 1835'de Hazine-i Âmire defterdarlığı kaldırılarak (Bu arada şıkk-ı sâni ve şıkk-ı sâlis de kaldırılmıştır) Darphâne nezâreti ile birlikte Darphâne-i Âmire Defterdarlığı adıyla yeni bir nâzırlık kurulmuş ve ilk nâzır olarak da Ali Rıza Bey tayin olmuştur. Bununla beraber istenilen neticenin elde edilememesi yüzünden 1838 yılında Mansure Defterdarlığı ile de birleştirilerek bütün mâlî işlerin tek elden yürütülmesi kararı alındı. Kurulan bu teşkilâta Mâliye Nezâreti ismi verildi; ilk mâliye nazırlığına ise Mansure defterdarı Nâfız Efendi tayin edildi. Bununla birlikte 1839'da Abdülmecid'in cülûsunda nazırlık kaldırılmışsa da (-ki Hazine-i âmire defterdarlığı ve hazine mukataat defterdarlığı olarak ikiye ayrılmıştı) kısa bir müddet soma (1841) tekrar ihdas edildi. 1867 de mülkiye teşkilâtının yapılması esnasmda eyâletler vilâyet, sancaklar ve kaymakamlıklar mutasarrıflık olurken, vilâyet muhasebecilikleri de defterdarlık ismini almış ve bugünkü teşkilâtın temelleri atılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TAŞRA TEŞKİLÂTI

I- İDARİ TAKSİMAT

A) Eyâlet Teşkilâtı :

Osmanlı Devleti'nde taşra idaresi, aşağıdan yukarıya köy (=karye), nahiye, kaza, sancak (=livâ) ve eyâlet şeklinde teşkilâtlanmıştı. Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar meydana gelmişti. Kazaların birleşmesinden sancaklar, sancakların birleşmesinden ise eyâletler ortaya çıkmıştı. Ancak şurası belirtilmelidir ki, Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında eyâlet, vilâyet, livâ, kaza ve nahiye tabirlerinin birbirinin yerine kullanıldıkları görülmektedir[184]. İdarî teşkilâtta en fazla yere sahip birimler kaza ve sancaklardı. Kazalarda yönetici sınıf olarak kadı, alaybeyi ve subaşılar bulunurdu. Bunlardan kadılar askerî olmayan şer'î ve hukukî hususlardan sorumluydu. Bunlar ayrıca kazanın iaşesinin temini, belediye, adliye işleri, hükümet tarafından merkezden istenilen şeylerin temin ve tedariki ile de vazifeliydiler. Subaşılar ise kazanın asayişini sağlamakla yükümlüydü; askerî meseleler de alaybeyinin yetkisinde idi. Beylerbeyine bağlı kazalarda ise inzibat ve askerî idare timar subaşısına aitti. Kazaların birleşmesiyle teşekkül eden sancaklar[185], sancakbeyi ismi verilen bir kişi tarafından kanun ve nizamlar çerçevesinde idare edilirdi. Sancak kelimesinin XIV. yüzyılda Osmanlı idarî

184 Nitekim beylerbeyilik olmayan çok küçük yerler eyâlet adı ile belirtildiği gibi, nahiye kelimesinin de beylerbeyilik karşılığı kullanıldığı bilinmektedir (Bk. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 7-8).

185 Osmanlı Devleti'nden önce Türk-İslâm geleneğinde sancak, hutbe ve sikkelerde hükümdarın adının geçmesiyle beraber bağımsız bir siyasî otorite sembolü olarak kullanılmıştır (Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s.15).

teşkilâtında yer aldığı hakkında şüpheli bilgilere sahip bulunulmaktadır[186]. Bununla birlikte kelime XV. yüzyılda artık yaygın biçimde kullanılmıştır. Özellikle XVI. yüzyılda idarî bir birim olarak sancağın Osmanlı kanunnâmelerinde yer aldığı ve hazırlanan *Tahrir Defterleri*'nde her birinin ayrı ayrı kanunnâmeleri bulunduğu görülmektedir[187].

Sancakbeyinin sancağın en büyük idarecisi olması dolayısiyle geniş yetkileri ve sorumlulukları vardı. Bunları : a) Askerî b) İdarî olarak başlıca iki kısımda ele almak mümkündür. Meselâ, bir savaş esnasında sancağında bulunan timarlı sipahilerle birlikte bağlı bulunduğu beylerbeyinin komutası altında savaşa iştirak etmek, sancakta asâyişi ve emniyeti temin etmek[188], kalpazanlıkla mücadele etmek, özel görev için gelen devlet memurlarına yardımcı olmak ve görevlerinde kolaylık sağlamak gibi vazifeler yaparlardı[189]. Ayrıca sınır bölgesinde bulunan sancakbeyileri, yabancı devletlerle ilişkilerin anlaşmalara uygun olarak yürütülmesi ile de görevli idiler. Sancakta suçluların cezalandırılma işi de sancakbeyilerine verilmişti[190]. Buna karşılık sancakbeyileri, idarelerinde bulunan sancakta işlenen cürmlerin vergilerinin hepsini veya yarısını alırlardı. Bazı sancaklarda da çift resmi (toprak vergisi)'nden ve resm-i arûsane (evlenme vergisi)'den payları vardı[191].

Sancakbeyilerinin dereceleri sahip oldukları has gelirine göre tayin edilirdi. Bunlara kanunnâmelerde belirtildiği üzere dörtyüzbin akçaya kadar has verilebilmekteydi. Oğullarına ise otuzbin akçalık zeâmet bağlanırdı. Sancakbeyileri proto-

186 Bk. Metin Kunt, *Aynı eser*, s. 15-17.

187 Kanunnâmeler için bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, İstanbul 1943.

188 *Kanunnâme*de : *"Haramîye ve uğruya ve kanluya vesâir hırsuzlara bi-hasebi'l-merâtib siyâset eylemek, medâr-ı nizâm-ı memleket ve menât-ı emn-i vilâyet olan atlu sancağbeyinindir"* (Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 5).

189 Bk Metin Kunt, *Aynı eser*, s. 22-23.

190 Bu hususta bk. R. Anhegger-H.İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî ber mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara 1956, s. 5, 65.

191 Meselâ Aydın sancağı kanununda serbest olmayan ümarlarda resm-i ganem (koyun vergisi) ve cürm ü cinayet vergileri bütünüyle sancakbeyine bırakılmıştır (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 13).

kolde bütün ağaların üstünde bir yere sahiptiler. Eğer vazifeden ayrılır ve emekli olurlarsa kendisine altmışbin akça maaş bağlanırdı[192].

Osmanlı idarî teşkilâtında sancakların birleşmesiyle Eyâletler (Beylerbeyilik) teşekkül ederdi[193]. Eyaletler beylerbeyiler veya buna eşit değerde mîr-i mîranlar[194] tarafından idare edilirdi. XIV. yüzyıl boyunca beylerbeyi, taşra kuvvetlerinin kumandanı ve çeşitli sancaklara dağılmış beylerin âmiri durumundaydı. Bu dönemde beylerbeyiler belli bir bölgenin idarecisi olmak yerine bütün ordu işlerinden sorumlu bir kimse hüviyetindeydi[195]. Beylerbeyi, fetihlerin Rumeli'de devam ettiği zamanlarda ve hükümdarın Anadolu'da bulunduğu esnada Rumeli beylerinin âmiri durumuna geçerek Rumeli Beylerbeyi haline gelmişti. Nitekim Orhan Bey'in ordu kumandanı oğlu Süleyman Paşa bir beylerbeyi idi. Ondan soma ise bu vazife Lala Şahin Paşa'ya verilmişti. Ancak Rumeli'de fethedilen yerlerin artmasiyle Anadolu ve Rumeli'nin tek kumandan ile idaresi mahzurlu görülerek beylerbeyilik Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliği olarak ikiye çıkarıldı. XV. yüzyılda bu iki beylerbeyiliğe Rum (Sivas-Amasya) ve Karaman beylerbeyilikleri de eklendi, böylece beylerbeyilik dörde çıktı[196].

Beylerbeyiler kendi bölgesinde bütün *"umûr-ı siyâsette"* hükümdarın temsilcisi olmak, beylerbeyi divanında askerî hususlara dair meseleleri halletmek, bölgesinde güvenliği sağlamak, timar tevcihi ve terakkilerini yürütmek gibi vazifeyle mükellefti[197]. Beylerbeyiler ayrıca kendi bölgelerindeki sancakbeyileriyle timarlı sipahileri maiyyetine alarak emredilen yerde orduya katılmak zorundaydı. Beylerbeyi sefere memur olduğu zaman yerine vekil olarak

192 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 34, 47.

193 XV. yüzyılda beylerbeyi görev bölgesi olarak beylerbeyilik veya vilâyet kullanılırken, XVI. yüzyıl sonlarında eyâlet kelimesi kullanılmaya başlanmıştır (Bk. Halil İnalcık, "Eyâlet", *EI²* (İng.), II, 722.

194 Mîr-i mûrân kelimesi "Emîr-i Emûrân"ın elifleri kaldırılarak hafifletilmiş şeklidir.

195 Halil İnalcık, "Eyalet", *EI²* (İng), II, 723.

196 Bk. Metin Kunt, *Aynı eser*, s. 27.

197 *Fâtih Kanunnâmesi*'nde : *"...Ve etrafda beğlerbeğiler tîmâr ve ze'âmeti tevcîh edüp arz etsünler. Arzları makbûl olsun"* (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 41).

mütesellim[198] denilen bir kişi bırakırdı. XVI. yüzyıldaki yetkileri, her ne kadar bütün sancakbeyleri, kadılar ve diğer görevlilerle halk nazarında "hâkim ve vali" olarak tayin edilmişse de, özellikle sancakbeyleri üzerinde sadece bir teftişten öte gitmemiştir. Eyâlet içerisinde yalnız kendi sancağının idaresinden mesul tutulmuştur.

Beylerbeyiler vilâyet merkezinde otururlardı. Anadolu beylerbeyiliğinin merkezi Kütahya, Rumeli beylerbeyiliğininki ise Manastır şehri idi. Beylerbeyilerin kalabalık bir maiyyetleri vardı. Adlî ve hukukî işler vilâyet merkezindeki kadı tarafından görülürdü. Vilâyetle ilgili işler kendi başkanlığında toplanan bir divanda görüşülürdü. Hazineye ait işler mal defterdarınca, zeâmet işleri timar kethüdâsı, timar işleri timar defterdarınca yerine getirilirdi[199].

Derece itibariyle en büyük beylerbeyi Rumeli beylerbeyi idi. Ondan sonra Anadolu beylerbeyi gelirdi. Mal defterdarları, beğlik ile nişancı olanlar, beşyüz akçalık kadılar ve dörtyüz bin akça hassı olan sancakbeyileri beylerbeyi olabilirdi[200]. Yine kanunnâmede beylerbeyilere en az sekizyüz bin akça, en fazla bir milyon ikiyüzbin akça has verileceği, eğer emekli olurlarsa yüzbin akça ile emekli olacakları kaydedilmiştir[201]. Beylerbeyilerden Rumeli beylerbeyi terfi ederse küçük vezir, yani Dîvân-ı hümâyun'da sonuncu vezir olurdu[202]. Anadolu beylerbeyi ise terfi ettiği takdirde Rumeli beylerbeyiliğine getirilirdi. Daha sonraları eyâletlerin sayısı arttıkça beylerbeyi adedi de çoğalmıştır.

XVI. yüzyıl ortalarına doğru istikrarlı bir şekil alan Osmanlı eyâletleri Has ile idare edilenler, yani *sâlyânesiz* (=yıllıksız) ve *sâlyâneli* (=yıllıklı) olmak üzere

198 Kelime mânâsı teslim alan demek olup, bir memuriyete tayin edilen kişinin, görev yerine gidinceye kadar, kendi yerine bakması için vazifelendirdiği kişi.

199 Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 582.

200 *Kanunnâmede* : *"...Ve beğlerbeğilik dört kimsenin yoludur. Mal defterdarlarımın ve beğlik ile nişancı olanların ve beşyüz akça kadıların ve dörtyüz bin akçaya varmış sancak beğlerinin yoludur"* (*Fâtih Kanunnâmesi*, s. 34).

201 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 47.

202 *Kanunnâmede* : *"Ve beğlerbeğiler vüzerâdan bir tabaka aşağıdadır ve taht kadılarına tasaddur ederler..."* denmektedir (*Fâtih Kanunnâmesi*, s. 33).

iki kısma ayrılmıştır. Has ile idare edilen eyâletler daha çok olup, Rumeli, Budin, Anadolu, Karaman, Dulkadir, Sivas, Erzurum, Diyarbekir, Halep, Şam, Trablusşam eyâletleri bu kabildendi. Bunların mahsulâtı has, zeâmet ve timara ayrılmış olup, hazineden ve defterhâneden idare edilmekteydiler[203]. Sâlyâneli eyâletler ise Mısır, Habeş, Bağdad, Basra, Yemen ve Kaptanpaşa eyâletlerindeki bazı sancaklar ile Trablusgarb, Tunus ve Cezâyir eyâletleri idi. Bunların mahsulâtı has, zeâmet ve timara ayrılmayarak doğrudan hazine tarafından yıllık olarak beylerbeyi, sancakbeyi, asker vesâirenin maaşları ayrıldıktan soma tahsil edilirdi[204].

Bunlardan başka serbest *mîr-i mîranlıklar* ve *Yurtluk-Ocaklık* sancaklar da bulunup, mîr-i mîranhklar, Osmanlı Devleti tarafından mülkiyetleri sahiplerine ait olarak kabul edilmiş olan ve buna karşılık devletin yüksek hakimiyetini tanıyan sancaklardı. Bunlar her sene belirli bir vergi verirler ve gerektiğinde askerleriyle savaşa katılırlardı. Büyük-küçük bazı yerler ise yerli beylere sancak itibariyle verilmiş olup, bu sancaklar, boş kalınca dışardan kimseye verilmeyerek o sancakbeyinin oğullarına, kardeşlerine v.s.ye verilmekteydi ki bunlara Yurtluk-Ocaklık sancaklar denirdi. Bu sancakbeyleri hangi eyâlete tabi iseler o eyâletin beylerbeyileri ile savaşa giderlerdi.

B) İmtiyazlı Hükümetler :

Osmanlı İmparatorluğu idarî teşkilâtında eyâlet teşkilâtı dışmda kalan, Eflâk-Boğdan gibi bir bakıma iç işlerinde serbest sayılan, ancak devletin yüksek hakimiyetini kabul etmiş özel statülü hükûmetler de bulunmaktaydı. Bunların kralları veya beyleri kendi asilzâdeleri arasından Osmanlı Devleti tarafından seçilmekteydi. Bu hükûmetler, gördükleri himayeye karşılık belirli miktarda vergi vermekteydiler. Ancak Kırım Hanlığı ile Mekke-i Mükerıeme Emirliği bu statü dışmda tutulmuştur.

Bunlardan Kırım Hanlığı Osmanlı himayesini kabul ettikten soma iç işlerinde serbest bırakılmış, hutbelerde önce padişahın daha soma da hanın adı okun-

203 A. Tabakoğlu, *Aynı eser*, s. 45-49.

204 *Aynı eser*, s. 59 v.d.

muştur. Buna mukabil hanlar kendi adlarına para bastırmıştır. Kırım hanları XVII. asra kadar mirzalar tarafından seçilmiş, bu dönemden itibaren ise tayin ve azilleri Osmanlı hükûmeti'nce yapılmıştır. Hükümet merkezi Bahçesaray olan Kırım Hanlığı savaş zamanında bütün kuvvetiyle orduya katılırdı.

Mekke-i Mükerreme emirliği ise Yavuz Sultan Selim'in Mısır'da bulunduğu sırada Osmanlı hakimiyetini kabul etmiştir. Osmanlı Devleti bu emirliğin inzibat ve asâyişini sağlamak üzere her sene değiştirilmek suretiyle askerî kuvvet göndermiştir. Mekke emirlerinin gerek Mısır hazinesinden ve gerekse Cidde gümrüğü gelirinden tahsisatı vardı. Mısırdan gönderiler paraya *atiyye-i hümâyûn* denirdi, ayrıca sürre-i hümâyûn ile de altın yollanırdı.

Bunlardan başka Rumeli'de voyvodaları Osmanlı Devleti tarafından tayin edilmek üzere iç işlerinden serbest olan, muayyen bir vergi verdikten başka savaşta Osmanlılar yanında yer alan Erdel, Eflâk ve Boğdan voyvodalarıyla Ragüza ve Sakız cumhuriyetleri de bu gibi imtiyazlı hükümetlerdendi.

II- TOPRAK İDARESİ

Arazi Taksimâtı : Arazi ile ilgili, islâm hukukunda ve siyâset kitaplarında çeşitli tanımlar, türlü taksim ve tasnifler yapılmıştır. İslâm hukukuna göre arazi üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan birincisi *arz-ı öşrî*, veya *arazi-i öşriyye*, ikincisi *arz-ı haracî* veya *arazi-i haraciyye*, üçüncüsü de *arz-ı taz'if* veya *arz-ı emiriyye* yani *mîriyye*'dir. Toprağın bu şekilde ayrılması yeri veya ürünleri bakımından olmayıp, sahipleri bakımındandır. Nitekim toprak sahipleri bu ayırıma bağlı olarak üçe ayrılmıştır. Birinciler müslim, ikinciler zimmî, üçüncüler tagallübî, yani fetihle ele geçirilerek idare edilen toprakların sahipleridir[205].

Osmanlı Devleti de gelişip fethettikleri topraklar artınca, kendilerinden önceki Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Beylikler gibi toprağı taksim ve idare etmişlerdir. Bu sebeple Anadolu beyliklerinden aldıkları yerlerde nizamı aynen bırakırlarken, Rumeli'de fethettikleri toprakları devlete bağlı arazi olarak

205 Arazi ve çeşitleri hakkında geniş bilgi için bk. Halil Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara 1969, s. 9 v.d.

tapulamışlar, sadece kilise, manastır ve dinî vakıfları serbest bırakmışlardı. Bunun yanısıra bazı yerleri de sahipleri üzerinde bırakarak mülk topraklar statüsüne koymuşlardır ki bu tür topraklar *Mülk Timar* olarak adlandırılmıştır[206]. Osmanlı kanunnâmelerinde toprak beş kısım olarak ele alınmıştır :

1- Arâzi-i Memlûke : Bu tür toprakların tasarruf hakkı bütünüyle sahiplerine ait idi. Diğer bütün malları ve eşyaları gibi miras bırakabilirler, satabilirler, hîbe edebilirler, rehin bırakabilirler veya vakfedebilirlerdi. Arâzi-i memlûke toprakları dört kısma ayrılırdı : a) Köy ve kasabalar içinde veya kenarlarında kısmen iskân bölgesi sayılan yarım dönüm büyüklüğünde bulunan yerler, b) Aslen arâzi-i emiriyyeden iken somadan arâzi-i memlûkeye dahil olan yerler, c) Arâzi-i öşriye, d) Arâzi-i haraciyye[207].

Bunlardan öşrî topraklar ya fethedildiği zaman müslümanlara verilmiş veya daha önce müslümanların elinde bulunan topraklardı. Bu topraklar sahiplerinin mülkü olup, yaptıkları ziraate karşılık elde ettikleri ürünün onda birinden (öşrü) beşde birine kadar vergi olarak devlete vermekle yükümlü idiler. Haracî topraklar ise hıristiyanların elinde mülkleri olan topraklardı[208]. Bunlar da öşrî toprak sahipleri gibi elde ettikleri ürünün onda birinden beşte birine kadar *harac-ı mukaseme* adıyla öşür ve bundan ayrı olarak *harac-ı muvazzafa* adıyla çift akçası (arazi vergisi) vermekle mükelleftiler[209]. Gerek müslümanlar, gerekse gayr-ı müslimlerin öşür vergilerinin onda birden beşde bire kadar değişik oranlarda alınması, doğrudan toprağın sulanmasına veya sulanmamasına, dolayısiyle

206 Bu hususta bk. Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler)* I, İstanbul 1980, s. 286.

207 Bk. Halil Cin, *Aynı eser*, s. 20-30.

208 Osmanlılarda ayrıca gayr-ı müslim asilzâdelerine çiftlik itibariyle verilen Baştina adı altında bir toprak da bulunmaktaydı. Bunlar Raiyyet baştinası ve Askerî hizmet baştinası olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Bunlardan Raiyyet baştinası, haracı baştina olarak da adlandırılmakta ve müslümmanların eline geçse bile bu tür topraktan haraç alınmaktaydı (Bk. H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 172-174).

209 İslâmda zimmîler de müslümanlar gibi bir vatandaş olarak her türlü hak, hukuk ve islâm vatandaşlığından faydalanırlar. Bu sebeple ellerinde kendilerine ait olan toprakları yine kendi malları sayılmıştır (İslâmda zimmîlerin hukukî statüsü hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed Özel, *İslâm Hukukunda Milletlerarası Münâsebetler ve Ülke Kavramı*, İstanbul 1982, s.186 vd.).

verimine bağlı bir husus idi[210]. Zira Osmanlı kanunnâmelerinde bu verginin değişik sancaklarda, farklı oranlarda alındığı görülüyor. Meselâ 1518 tarihli Mardin livâsı kanununda şehirli ve köylünün bağ, bostan ve pamuk mahsullerinden yedide bir, ziraatlerinden beşde bir öşür alınacağı kaydedilmektedir[211]. Yine Çemişkezek kanununda bu oran müslüman ve gayr-ı müslimlerin ziraatlerinden beşde bir, müslümanların pamuk, yağ ve meyvelerinden yedide bir, gayr-ı müslimlerin aynı mallarından beşde bir olarak belirtilmiştir[212].

2- Arâzi-i Mevkûfe : Vakıf arazilerdir. Bu tür topraklar mülk olup olmamasına göre iki kısım altında toplanmıştır. Bunlardan mülk arazi, maliki tarafından belirli bir gayeye tahsis edildiği takdirde "Sahih Vakıf" ismini alır. İkinci olarak da mirî araziden bir kısmının veya tasarruf hakkının tümünün vakıf haline getirilmesi halinde ise "Tahsisat kabilinden vakıf" şeklinde bir kısım ortaya çıkar.Bu gibi toprakların vergileri dinî, ilmî ve sosyal müesseselere tahsis edilmektedir. Vakıf reâyâsı, arazisi hangi vakfa bağlanmışsa, öşür ve resmini o vakfın mütevellisine verir ve o da vakıfnâmesi gereğince bunu gerekli yerlere sarfederdi[213].

3- Arâzi-i Metrûke : Terkedilmiş topraklardı. Mîrî arazi içinde mütalâa edilmektedir. Bir mülkiyet veya tasarruf hakkına konu edilemez, sadece âmmenin yararına sunulabihr.

4- Arâzi-i Mevat : Hiçbir işe yaramayan arazilerdir. Bu da mîrî topraklar içinde telâkki olunmaktadır. Kimsenin tasarrufunda olmayan topraklar olarak tarif edilebilir. Bir yerin mevat arazi sayılıp sayılmaması, oranın ihyâ edilip edilmeyeceği ile ilgilidir[214].

5- Arâzi-i Emiriyye : Bu tür toprakların mülkiyeti devlete ait bulunmakta idi. Bunlar vergisinin büyüklüğüne ve hizmete göre çeşitli parçalara bölünmüştü. Bu gibi topraklar üzerinde yaşayan kişilere ait olmayıp, bunlar bir kiracı durumundaydılar. Toprak fethedildikten soma ekilmek, boş bırakılmamak şartlarıyla eski sahipleri üzerinde bırakılmış ve yaptıkları ziraat karşılığı ödemekle mükellef tutuldukları vergilerini hazine yerine, o yerin geliri hizmet karşılığı kime bağlanmışsa ona vermişlerdir. Kendileri öldükleri zaman ise toprakları ekip-biçmek şartıyla çocuklarına bırakılmıştır. Genel olarak Rumeli toprakları mîrî topraklardan sayılmıştır[215].

Mîrî arazi yirmibeş kısma ayrılmıştır. Bunlardan padişaha gelir olarak ayrılana *havass-ı hümâyûn* denirdi. Bunlar mukataa ve iltizam (toprağın idaresini kendi adma birinin üzerine verme) suretiyle idare olunurdu[216]. İkinci bir kısmı, derecelerine göre gelirleri vezirlere, beylerbeyilerine, sancakbeyilerine v.s. büyük devlet memurlarına ait olan *has* ismi verilen topraklardı. Üçüncüsü, padişah kızlarına ve ailelerine bağlanmış yerlerdi ki *paşmaklık* olarak adlandırılmıştır. Dördüncüsü, devlet adamlarına hizmetleri dolayısiyle mülk olarak verilen topraklardır; bunlara da *mâlikâne* denmiştir[217]. Bir kısım topraklarlar ise fetih esnasında bazı kumandanlara hizmetlerine mukabil verilen, ölümlerinde evlâdlarına ve akrabalarına intikal eden *yurtluk-ocaklık* yerlerdir. Ayrıca müsellem, yörük, yaya, çingene müsellemi gibi geri hizmet erbabıyla, akıncı beyleri ve akıncıların çeribaşı olan toycalara da mîrî toprak tahsis edilirdi. Bunlardan başka saray hizmetinde ve yolların emniyeti için derbendlerde bulunanlara da bir kısım toprak verilmiştir[218].

210 Ö. L. Barkan, "Öşür", *İA*, IX, 485-486.

211 Bk. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s.157.

212 Bk. BA, *TD*, nr. 64, s. 755.

213 Bk. Halil Cin, *Aynı eser*, s. 31-33.

214 Bk. Halil Cin, *Aynı eser*, s. 38-39.

215 163. Kanunî zamanında şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin verdiği bir fetva ile Anadolu da mîrî toprak statüsüne sokulmuştur (Bk. Ö.L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu eserler)*, I, İstanbul 1980, s. 302-303).

216 XVI. yüzyılın başında imparatorluğun vergi geliri içinde Rumeli'de padişah hasları % 48, Anadolu, Karaman, Zülkadriye ve Rum eyâletlerinde de % 26 idi (Bk. Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, XII/1, s. 288).

217 Meselâ Yıldırım Bâyezid zamanında Rumeli'nin fethinde oynadığı büyük rolden dolayı Mihal-oğlu Ali Bey'e Plevne kasabası civarında bir takım boş araziyi ihtiva eden geniş bir saha birçok köyleriyle birlikte *"cümle hududu ve hukuku ile mefrâzü'l-kalem ve maktu' i'l-kıdem"* olarak *"isterse sata, dilerse bağışlaya ve murâd idinirse vakfede"* gibi haklarla verilmişti (Bk. Ö. L. Barkan, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler)*, I, İstanbul 1980, s. 256-257).

218 Derbendcilerden ziraat yapanların tabi oldukları vergi nizamı için bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967, s. 47-50.

Mîrî toprakların en önemli bölümü savaşlarda yararlığı görülen kişilere verilen zeâmet ve timarlardır. Dirlik ismi verilen ve Osmanlı arazi teşkilâtında umumi adıyla timar olarak bilinen bu tür topraklar gelir yönünden çoktan aza doğru üç gurup altında toplanmıştır :

1) Has : Senelik geliri yüzbin ve daha fazla olan toprağa denirdi. Kelime manâsı geçim yolu, geçim vasıtası demek olup, padişaha verilenler *havass-ı hümâyûn* adım taşırdı[219]. Buna timarda ve zeâmetde olduğu gibi *sâhib-i arz* yerine padişah dirliği de denirdi[220]. Haslar padişahdan başka hanedana mensup kişilere, sultanlara, vezirlere, beylerbeyilerine, sancakbeyilerine v.s. verilirdi. Padişah ve hanedana mensup kişilere verilen haslar dışındakiler, vazifede bulundukları süre içinde kendilerine aitti. Azillerinde veya ölümleri halinde bu dirliği kaybederlerdi.

Devlet ricali içinde en fazla senelik geliri olan veziriazam hassı idi ki, kanunnâmede belirtildiğine göre bir milyon ikiyüz bin akça idi[221]. Beylerbeyilere ise bir milyon ilâ bir milyon ikiyüz bin akça arasında has verileceği belirtilmiştir. Bunlarda en düşük has sekizyüz bin olarak sınırlandırılmıştır[222]. Kanunnâmede, eğer defterdarlara has verilecek olursa altıyüz bin akçalık has verilmesi gerektiği yer almaktadır.

Haslar *voyvoda* denilen kimseler vasıtasiyle idare edilirdi. Has olarak verilen yerin öşür ve diğer resimleri has sahibine ait olup, köylü ziraat yapmazsa toprak elinden alınarak bir başkasına verilirdi. Has sahibi gelirlerinin her beşbin akçası için devlete bir *cebelü* adı verilen silahlı ve zırhlı bir asker beslemek

219 Yeni fetholunan yerlerden devlet hissesine ayrılan toprakların gelirlerinin bir kısmı doğrudan devlet hazinesine, bir miktarı da padişaha ayrılırdı. Padişaha verilen hisse iç hazineye girerdi.

220 1520-1535 tarihleri arasında Anadolu Eyâleti'nde padişah haslarına bağlı olarak 615 köy, 9 kasaba, 19 şehir, 935 cemaat mecvuttu (Bk. Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, s. 288.

221 *Fâtih Kanunnâmesi*'nde : *"Ve vüzerâm oniki kerre yüzbin akça ile olalar, hâs ol mikdâr ta'yîn oluna"* (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s.47).

222 *"Ve beğlerbeğiler dahi on kerre yüzbin oniki kerre yüzbine dahi varsun. Ekalli sekiz kerre yüzbin ile olsun" (Fâtih Kanunnâmesi*, s. 47).

zorundaydı[223]. Nitekim XV. yüzyılda Anadolu Eyâleti'nde başta padişah hasları olmak üzere, diğer bazı devlet adamlarına ait hasların geliri toplam 41.052.010 akça idi ki, 8210 cebelü beslenmekteydi[224]. Aynı şekilde Rum Eyâleti'ndeki haslardan da 1125 cebelü çıkmaktaydı[225].

2) Zeâmet : Senelik geliri yirmibin akçadan yüzbin akçaya kadar olan dirliğe denirdi. Zeâmetler eyâlet merkezlerinde bulunan hazine ve timar defterdarlarına, zeâmet kethüdalarına, sancaklardaki alay beylerine, kale dizdarlarına, kapucubaşılarma, dîvân kâtiplerine, defterhâne ve hazine-i âmire kâtiplerine verilirdi. Ayrıca timar sahipleri terakki (zam) alarak zeâmet sahibi olabilirdi. Pek büyük bir suç işlemedikçe zeâmetleri alınmazdı, yani hayatta bulundukları müddetçe tasarruf ederlerdi. Zaîm adı verilen zeâmet sahipleri de tıpkı haslarda olduğu gibi ilk beşbin akçası hariç somaki her beşbin akça için bir cebelü beslemek mecburiyetindeydiler. Zeâmetlerin ellibin akçadan yukarı olanlarına *ağır zeâmet* adı verilirdi.

Bir kişiye verilen zeâmet o kişi öldüğü zaman, yani zeâmet boş kaldığı zaman, tekrar başka bir kişiye zeâmet olarak verilir ve o yer bölünmezdi. Meselâ 25.000 akçalık bir zeâmet yine aynı mikdarda olmak üzere başkasına verilirdi. Bu tür zeâmetlere *tezkereli zeâmet* adı verilirdi. Bunun dışmda, aslında timarken alman terakkilerle zeâmet olan yerler, sahibi öldüğü zaman başkalarına toprak geliri bölünerek timar olarak verilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1520-1535 tarihleri arasında Anadolu eyâleti'nde 195, Rumeli eyâleti'nde ise 384 zeâmet vardı[226].

Zeâmet sahipleri zeâmetlerindeki vergileri bütünüyle kendileri alır, sancakbeyi ve subaşılar müdahale edemezlerdi. Savaş zamanlarında cebelüleriyle

223 "Cebe" moğolcada zırh, vücud zırhı anlamına gelmektedir. "lü" eki ise «..yle techiz olunmuş» veya «..ye sahip» mânâsında bir ektir. Dolayısiyle "Cebelü" zırhlı asker anlamında kullanılmıştır (Bk. N. Beldiceanu, *Aynı eser*, s. 90).

224 Bk. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler)*, I, İstanbul 1980, s. 290.

225 Bu eyâletin toplam has geliri 5.627.861 idi (Bk. Ö.L. Barkan, "Aynı makale", s.286).

226 Bk. Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, XII/1, s. 288-289.

birlikte sancakbeylerinin kumandası altında sefere iştirak ederlerdi. Savaş olmadığı anda ise kimseye bağlı olmazlar, hattâ toprakları içindeki suçluları kendileri yakalarlar, başkaları karışamazdı.

Zeâmet bazan müşterek olarak verilebilirdi. Bu tür tevcihlerde iki hususiyet göze çarpmaktadır. Bunlardar ilki, bazan bir köyün iki kişiye birden *"ber-vech-i iştirâk"*, yani eşit olarak verilmesi şekli idi. İkinci hususiyet ise bir bölgenin gelirinin taraflardan birine az diğerine daha fazla hisse kaydedilmesi şeklidir[227].

3) Tîmar : Senelik geliri bin akçadan başlayarak 19.999 akçaya kadar olan dirliğe tîmar ismi verilmiştir. Kuruluş devrinde, kuvvetli bir merkeziyetçi idarenin kurulması ve bazı siyasî şartların ortaya çıkardığı Osmanlı timar sistemi, memleketin askerî gücünü olduğu gibi, iktisadî ve sosyal durumunu da doğrudan etkilemiştir. İmparatorlukta geçimlerini veya hizmetlerine mukabil masraflarını karşılamak için bir kısım asker ve memurlara çeşitli bölgelerin gelirinin tahsis edildiği timar sistemi, devletin en kudretli süvari kuvvetini meydana getirmiştir[228].

Osmanlı timar sistemi, çeşitli kaynaklarda ve araştırmalarda belirtildiğine göre, Halifeler devri, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve daha soma kurulan Türk beyliklerinin ikta sisteminin bir devamı şeklindedir[229]. Buna ek olarak Bizanslıların *pronoia* ismi verilen timar tarzındaki toprak usûlünden de alındığı iddia edilmektedir[230]. Bununla birlikte, şurası muhakkak ki, Osmanlı Devleti daha başlangıçtan itibaren, tıpkı Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi, yeni fethedilen yerleri bir kısım asker ve kumandanlara mülk olarak tahsis etmiştir. Bu ise zamanla timar şekline dönüşmüştür. Nitekim timarla ilgili ilk kayda I. Murad

227 Meselâ Mardin livâsında 40.000 akça hasılı olan Kızılkend köyü Rumelili Kasım ve Hasan arasında eşit olarak bölüştürülmüştür. Aynı şekilde yine Mardin'de 48.000 akça geliri olan Meşkûk, Ayn-ı Devle ve Tohum köyleri, Ali ve Hasan Bey arasında farklı olarak taksim olunmuştur (Bk. Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 152-153).

228 Timar sistemi hakkında bk. Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, XII/1, s. 286.

229 İktâ sistemi için bk. Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/2, s. 949-959.

230 Bk. Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, XII/1, s. 294-295.

devrinde rastlamaktayız[231]. Kaynaklarda belirtildiğine göre Gelibolu'nun fethini müteakip (1376-77) timar tevcihleri yapılmıştır. Daha somaki padişahlardan gerek I. Bâyezid, gerekse Çelebi Mehmed ve II. Murad dönemlerinde de, timar tevcihleri yapıldığı görülüyor[232]. Nitekim, 1431 yılında Arnavutluk'ta mevcut 335 adet timardan yüz kadarı Saruhan'dan, Canik'den, Bolu'dan ve Engürü (Ankara)'den sürülüp getirilmiş Türklere verilmişti. Yine 1454'te Tasalya'da Tırhala sancağında bulunan 182 timardan 146'sı müslümanlara, 36'sı gayr-ı müslimlere tevcih edilmişti[233]. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, hıristiyanlara da timar tevcih edildiği görülmektedir.

Timar tevcihi çeşitli usullerle kanunlarla belirlenmişti. Meselâ veziriazamlar 5.999 akçaya kadar olan timarları kimseye danışmadan verebilirdi[234] Ayrıca küçük timarların dağıtılmasında beylerbeyilerin yetkileri büyüktü. Belli bir miktara kadar beylerbeyiler timarlı sipahilere kendi tuğralarını taşıyan beratlarla doğrudan doğruya timar verebiliyordu[235]. Bu tür timarlara *"Tezkeresiz Timar"* adı verilmekteydi. Daha büyük timarlarda ise beylerbeyiler timara hak kazanmış kişinin eline bir tezkere vererek tayinini merkeze teklif eder ve tayin beratı İstanbul'dan verilirdi. Bu tür timarlara da *"Tezkereli Timar"* denirdi[236].

Osmanlılarda timar hukukî ve mâlî bakımdan da kısımlara ayrılmıştır. Bunlardan padişah hasları ve vezir vakıfları, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşılar, subaşılar, dizdarlar gibi yüksek devlet memurlarının sahip oldukları has ve zeâmetler, idarî ve mâlî bir takım imtiyazlara sahip oldukları için *Serbest timarlar* olarak adlandırılmıştır. Bu

231 Bk. Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s. 13.

232 Geniş bilgi için bk. N. Beldiceanu, *Aynı eser*, s. 14-18.

233 Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, s. 298 ; Ayr. bk. H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 145.

234 Bu hususta *Kanunnâme*'de, *"Veziriazam altıbinden bir eksük tîmârı bilâ-arz vermesi kanunum olmuşdur"* (*Fâtih Kanunnâmesi*, s. 40).

235 *Fâtih Kanunnâmesi*'nde bu hususta : *"Ve etrafda beğlerbeğiler tîmâr ve ze'âmeti tevcîh edüp arz etsünler. Arzları makbul olsun"* denilmektedir (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 41).

236 Bk. Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, s. 315.

tür timarlarda *rüsûm-ı serbestiye* denilen niyâbet ve bâd-ı hevâ gibi örfî vergiler tamamiyle timar sahibine bırakılmıştır. Buna karşılık benzeri vergileri bağlı bulundukları sancakbeyi ve subaşısı ile paylaşmak durumunda kalan timarlar *Serbest olmayan timarlar* olarak telâkki edilmiştir. Bunlar bulundukları sancağın özelliğine göre bâd-ı hevâ türünden cürm ü cinâyet, gerdek , otlak ve kışlak resimleri ile tapu bedeli gibi vergileri sancakbeyi veya subaşı ile paylaşırlardı[237].

Timarlar verildikleri kişilerin hizmetlerine göre de isimlendirilmişlerdir. Bunlardan birincisi *Hizmet timarı* adıyla anılan ve bazı camilerin imamet ve hitabetleriyle saray hizmetlilerinde bulunanlara mahsustu. Bu tür timarlar bazı araştırmacılar tarafından "Sivil Timar" olarak da vasıflandırılmıştır. Nitekim bunlar içerisinde Asesbaşı[238], mirahur[239], muhtesib[240], kadı, imam, hatip gibi askerî olmayan kimseler yer almaktaydı[241]. İkinci gurup timar *Mustahfız timarı* denen ve mensup oldukları kaleyi korumaları karşılığı kendilerine tahsis edilen timara denirdi. Aslında askerî olmakla birlikte bu tür timarlar kale komutanlarına ve kalede görevli askerlerle her türlü hizmetlilere verilirdi[242]. Üçüncü tür timar ise *Eşkinci timarı* olup, en fazla timar bu türdendi. Timarlı sipahi olarak adlandırılan timar sahipleri, alaybeyilerinin kumandası altında sefere giderlerdi.

Timar sahihlerine Osmanlı tarih terminolojisinde *Sâhib-i Arz* adı verilmekteydi. Sâhib-i arz öldüğü veya timarı herhangi bir sebeple boş kaldığı takdirde, timarı bir başkasına veya eli silah tutabilecek oğlu varsa ona verilirdi. Timar sahibi

237 Bk. Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, s. 310. Ayr. bk. N. Beldiceanu, *Aynı eser*, s. 31.

238 Meselâ Fâtih döneminde, yeniçeri ocağına mensup olup inzibat ve asayişi sağlamakla görevli Üsküb asesbaşısı gelirini şehrin dükkânlarından sağlamaktaydı (N. Beldiceanu, *Aynı eser*, s.34).

239 Padişaha ait ahırın en büyük âmiri olan Mirahurlardan Mezid Bey-oğlu Mehmed'e 1464'de görevine karşılık timar bağlanmıştı (N. Beldiceanu, *Aynı eser*, s.35).

240 İstanbul'un belediye işlerinin âmiri olan kişi.

241 Beldiceanu, *Aynı eser*, s. 36-39.

242 Beldiceanu bunu *"Süvari olmayanlara verilen timarlar"* olarak vasıflandırmıştır. Ayrıca bu guruba hizmetleri denizle ilgili olan kişilere de verildiğini belirtiyor (Bk. *Aynı eser*, s. 43-44).

kendisine verilen yeri herhangi bir sebeple hiç kimseye bırakamazdı. Bu hususta kanunnâmelere kesin hükümler konmuştur[243].

Herhangi bir sebeple toprağım terkeden köylü, timar sahibi tarafından yakalanır ve eski yerine yerleştirilirdi. Bu husus iskân kanununda kesin şekilde hükme bağlanmıştır[244]. Sipahi yerini terkeden reâyâdan on yılı geçirmemiş olanlarım yerleştikleri yerden kaldırarak eski yerlerine iskân ederdi. Buna karşılık arazilerini boş bıraktıkları için kendilerinden *Çiftbozan* (Çiftini bozmak) ismiyle bir vergi alırdı[245]. Buna benzer olmak üzere, büyük bir ihtimalle daha önce de var olduğu tahmin edilen Kanuni dönemine ait Niğbolu kanunnâmesinde, başka bir timar toprağma giden reâyânm gittiği timar sahibi tarafından eski yerine bildirilmesi, bildirmediği takdirde azledileceği hususu yer almaktadır[246]. Bununla beraber sipahi ile köylü arasındaki münâsebetler sadece sipahi lehine değildi, ancak kanunlar çerçevesinde hareket edebilirlerdi. Meselâ Bozok kanunnâmesi'nde haksız yere sipahiye el kaldıran raiyyetden on altın alınması, buna karşılık raiyyeti inciden sipahi dövülürse reâyâdan ceza almmaması ve bir sipahinin emir almadan köylüden ulak beygiri isteyerek davar boğazlatması

243 Meselâ timarını terkederek vazifesini ihmal eden, sefer esnasında oğlunu veya bir akrabasını gönderse bile orduya katılmayan, askerden kaçan, görev yerini terkeden timar sahibleri subaşı bile olsa timarları ellerinden alınırdı (Bk. N.Beldiceanu, *Aynı eser*, s.67-68). Ayr. bk. Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, s.318.

244 *"Defterde yazılu raiyyet kadîmi karyelerinden kalkup ahar karyede tavattun eyleseler on yıldan berüde ise kaldırılup kadîm karyelerine gönderilüp ammâ on yıldan ziyâde mürûr eyleyen reâyâ kaldırılmak olmaz. Oturdukları yerde ahara raiyyet yazılmış değiller ise resm-i raiyyetlerin defter mûcebince sipahileri alur...."* (Bk.Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, İstanbul 1980, s. 6).

245 Çiftbozan resmi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 294, not 1; M. Akdağ, "Osmanlı Imparatorluğu'nun Kuruluş ve Inkişafı Devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti", *Belleten*, XIV/55 (Ankara 1950), s. 376-378; Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, s.307.

246 *"Ve zikr olan timarın ve sancağın raiyyeti bir karyeden kalkup bir ahar sipahinin timarına varsa, ol timarına varan sipahi teftiş eyleye, kangı köydendir ma'lûm edindikden sonra ol sipahiye ve köylüye haber göndere. Gelüp ol raiyyeti alalar veyahud yakın yer ise bir âdemi ile göndere ve illâ mukayyed olmayup mahzâ dütün rüsûmuna veyahud ziraat eylediği a'şara tama' eylerse mûcib-i azl ola"* (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s.268).

sonucu dövülmesi halinde dövenin suçlu sayılmaması gibi hükümlerin yer alması, aradaki ilişkileri göstermektedir[247].

Timar sahipleri kendilerine tahsis edilen timarın gelirine göre savaşa asker götürürlerdi. Hâsıllarının ilk üçbin akçası *Kılıç* tabir olunur ve bu miktar kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı. Bundan somaki her üçbin akça için ise bir cebelü beslerlerdi[248]. Meselâ, 9000 akçalık geliri olan bir timar sahibi ilk 3000 akçayı kendisi için ayırır, kalan 6000 akça için iki cebelüyü savaşa götürürdü. Bir savaş esnasında o memletteki bütün eşkinci, züemâ ve erbâb-ı timarı bağlı oldukları seraskerin maiyyetine girerek savaşa katılırlardı. Ancak işleri yürütmek ve bölgeyi korumak için onda biri yerlerinde kalırdı.

Timar sistemi devletin diğer müesseselerinde olduğu gibi XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya başlamış ve eski hüviyetini yitirmiştir. Zira timar dağıtımında uyulması gereken nizam ve kanunların aksine timar, ehli kişilere verilmeyerek, rüşvetle askerlikle ilgisi olmayan haksız kimselere verilmiş, bu durum teşkilâtın bozulmasına yol açmıştır. Nitekim XVII. yüzyılın başlarında, 22 sancaktan meydana gelen Rumeli Eyâleti'nde cebelüleriyle beraber 33.000 timarlı sipahi çıkarılırken, bu sayı ikibinin altına düşmüş, aynı şekilde 18.700 askeri bulunan Anadolu Eyâleti'nde de timarlı sipahi adedi bine inmiştir. Kezâ *Kitâb-ı Müstetâb*'da ikiyüz bin olan timarlı sipahi sayısının onda bire indiği belirtilmektedir[249]. Bu sebeple Koçi Bey başta olmak üzere pekçok Osmanlı müellifi eser ve risâlelerinde timar teşkilâtının bozulma nedenlerini açıklarlarken, ıslahı için de çeşitli yollar teklif etmişlerdir. Meselâ Anonim bir eser olan *Kitâb-ı Müstetab*'da

247 Kanunnâme'de : *"Kulluğa buyurulmuş sipahîye raiyyet el kaldırmaya, eğer kaldırırsa on altın alına; Sipahî kolayına gezerken raiyyeti incidirse raiyyet ol sipahiyi döğerse cürm alınmaya; Eğer bir sipahî buyruk olmadan ulak istese, ya davar boğazlatsa, anı dövseler suçu olmaya"* şeklinde kaydedilmiştir (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 127-128).

248 Meselâ Kanuni döneminde Rumeli ve Anadolu eyâletlerinde toplam 37.521 timar sahibi bulunmaktaydı. Bunlardan 9.653'ü kale muhafızı timarı, kalan 27.868'i ise eşkinci timarı idi (Bk. Ö. L. Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı", *Türkîye'de Toprak Meselesî (Toplu Eserler)*, I, İstanbul 1980, s. 874).

249 *"...Erbâb-ı zu'emâ ve erbâb-ı tîmâr kullarım Anadolu ve Rum-ilî ve Arabistan cümle ikiyüz bin kılıç iken hâlâ öşr-i a'şârı kalmayup sepetlere girüp..."* (*Kitâb-ı Müstetâb* (Anonim), yay. Yaşar Yücel, Ankara 1974, s. 39).

teşkilâtın, devlet ileri gelenlerinin kanunlar hilâfına rüşvetle timar sahiplerini rastgele tayin etmeleri ve timarlarını ellerinden almaları sebebiyle bozulduğunu ve bu bozulmanın III. Murad devrinde başladığı bildirilmektedir[250]. Koçi Bey de, eski usûl ve nizamların terkedilerek, dirliklerin nüfuzlu devlet adamlarının hizmetkâr ve köleleri ile iş adamlarının eline geçtiğini, rüşvetin bu hususta büyük rol oynadığını yazmaktadır[251].

Timar sisteminin bozulmasiyle ilgili olarak XVIII. yüzyıla ait bilgileri ise, 1720-1785 yılları arasında yaşamış Canikli Ali Paşa'nın Risâlesinden öğrenmekteyiz. Canikli Ali Paşa, timar ve zeâmetlerin rastgele kişilere verilmiş olduğundan bahisle, bu gibi kişilerin reâyâya dahil edilmesi, kabul etmeyenlerin öldürülmelerini istemektedir[252]. Ona göre timarın bozulma sebepleri üç sebebe dayanmaktadır : 1- Timar kayıt defterleri seraskere gittiğinde, ne kadar işe yarar timar varsa kendi taraftarlarına vermeleri 2- İşe yarar timarların çoğunun vezir ve devlet ricalinin eline düşmesi 3- Büyük timar sahiplerinin korkularından gedik peyda etmeleri sebebiyle, kendilerinden yeterince faydalanılamaması.

Canikli Ali Paşa yukarıda bahsedilen aksaklıkların düzeltilebilmesi için timar ve zeâmet sahiplerinin yerlerinde oturmalarını, ekip-biçip, yurt edinme yoluna gitmelerini, kendilerine öküz ve tohum verilerek ziraat yapmalarının sağlanmasını, timar ve zeâmetlerin ehli kişilere verilmesini şart koşmaktadır[253].

Timarın bu şekilde bozulması ve eski fonksiyonunu kaybetmesi, devletin her fırsatta timar gelirini hazineye aktarmasına yol açmıştır. I. Abdülhamid ve III. Selim zamanlarında yapılan bazı ıslah teşebbüsleri de yetersiz kalmıştır. Nitekim III. Selim tarafından çıkarılan 9 Eylül 1792 tarihli kanun ve buna bağlı Hatt-ı Hümâyûn ile eyâlet askerinin düzene konulmasına çahşılmıştır[254]. Ancak timar ve zeâmete eski rağbetin kalmaması, bu teşkilâtın yeniden eski şekline konulmasına

250 Bk. s. 15, 39.

251 Bk. *Koçi Bey Risâlesi*, nşr. A.Kemalî Aksüt, İstanbul 1939, s. 24 vd.

252 Bk. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", *TD*, Sayı 32 (İstanbul 1979), s. 220.

253 Y. Özkaya, *Aynı makale*, s. 220.

254 *Aynı makale*, s. 225 v.d.

meydan vermemiş ve nihayet 1844 yılından itibaren zabtiye (jandarma) ve başka hizmetlerde kullanılmak suretiyle eski fonksiyonunu kaybetmiş ve sessiz sedasız yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI CEMİYETİ VE HUKUKİ YAPI

A) OSMANLI CEMİYETİ

Osmanlı Devleti nde cemiyet iki ana gurup altında ele alınabilir. Bunlardan birincisi Askerî adı altında toplanan ve görevleri icabı vergilerden muaf olan kısını; ikincisi ise şehirliler, köylüler ve göçebe aşiretlerin meydana getirdiği *reâyâ* denilen vergi mükellefi guruptu. Bunlara aslmda reâyâdan olup, padişah beratiyle bir kısım vergilerden muaf tutulan ve askerî ile raiyyet arasında *muaf ve müsellem reâyâ* adıyla anılan bir bakıma serbest bir zümreyi de eklemek gerekir. Osmanlı toplumundaki bu sınıflaşma, tâbi oldukları görevleri dolayısiyle olup, bütün kanun ve nizamlar, sınıfların hukukî yapısına paralel bir biçimde ele alınmıştır. Osmanlı toplumu Avrupa'dan farklı olarak sınıflar arasında aşılmaz duvarlarla birbirinden ayrılmamış, padişah beratiyle askerî sınıftan bir kişi reâyâya dahil olurken, reâyâdan herhangi bir kimse de beratla askerî statüsü kazanmıştır[255].

a) Askerî sınıf : Osmanlı Devleti'nde idarî sisteme bağlı olarak bugünkü manâda hem askerlik hizmeti yapanlar, hem de memur statüsünde bulunanlar bu sınıfı teşkil etmekteydiler. Bunlardan gerçek anlamda askerlik hizmeti yapanlar, bu hizmetleri karşılığı, devletten yıllık olarak bir yerin veya köyün gelirini kendileri adma toplama yetkisini almışlardı. Bu türden ücret alanlar dirlik (yaygm deyimiyle timar) erbabı olarak bilinen timarlı sipahiler, sancakbeyileri, beylerbeyileri, vezirler ve Enderun ağaları gibi yüksek devlet memurlarıydı. Osmanlı tarih terminolojisinde *ümerâ* adı verilen dirlik erbabı, ancak vazifede bulundukları süre içinde

255 Bk. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (Ankara 1959), s. 598.

askerî sıfatını taşırlardı. İş hayatına girmeleriyle bu sıfatları kalkar ve raiyyet sınıfına dahil olurlardı[256].

Memur sınıfı ise, hizmetleri karşılığı devlet hazinesinden gündelik alanlarla, yine hazineden veya vakıflardan gündelik alanlar olmak üzere iki kısımda mütalâa edilmiştir. Bunlardan birinciler *"Ulûfe"* adıyla gündelik alırlardı ki, Kapıkulu askerleri, Enderun hizmetlileri, kale koruyucuları, subaşılar, asesbaşılar ve benzeri görevliler (Ulûfe erbabı) bu sınıf içinde telâkki olunmakta idi[257]. İkinci guruba dahil olanlar ise kadılar, müderrisler, medrese talebeleri ve mezunları ile bunların yanında çalışanlar ve akrabaları olup, *ilmiye* ismi altmda vergilerden muaf tutulmaktaydılar[258]. Bunlar, *vazife* veya *cihet* adı altmda aldıkları ücretin özelliği dolayısiyle *ehl-i cihet* olarak da isimlendirilmişlerdir.

b) **Reâyâ :** Vergi veren şehir, kasaba ve köy ahalisi ile konar-göçer tabir edilen göçebe aşiretler bu guruba dahil idiler[259]. Bu guruplardan herhangi biri devlet tarafından bazı vergilerden muaf tutularak askerîlikle vazifelendirildiklerinde, vazifeleri devammca raiyyet statüleri sona erer, askerî hükmü bitiminde ise yeniden raiyyet olurlardı. Reâyâ olarak sınıflandırılmalarına rağmen bu gurupların iktisadî bakımdan birbirinden farklı yapı ve özelliklere sahip olmaları, herbirini ayrı ayrı ele almayı gerektirmektedir.

1- Şehirliler :

Osmanlılarda reâyâ, *Raiyyet rüsûmu* adı verilen çift, bennâk ve mücerred resimlerini, gayr-ı müslim olanları cizye ve ispençe'yi, devletin olağanüstü bir durum karşısında yüklediği avârız-ı divaniyye ve öşür gibi vergileri vermek durumundaydı. Buna karşılık Osmanlı şehir ve kasabalarında yaşayan halk,

256 Halil İnalcık, "Aynı makale", s. 596. Ayr. bk. H.İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 978.

257 Bk. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Ankara 1971, II, 91.

258 Bunlardan kadılar ve diğer mahkeme hizmetlileri ücretlerini hazine veya vakıflardan almayıp, buna karşılık mahkeme harçları kendilerine bırakılmıştı (M. Akdağ, *Aynı eser*, s. 91, not 1).

259 Reâyâ güdülen, idare olunan manâlarına gelmekte olup Kâmûs-ı Türkî'de, *"Bir hükümdarın hükm ve idaresine tâbi' olup teklîf-i emiriyye veren halk"* şeklinde açıklanmıştır. Osmanlılarda daha çok müstahsil köylüler için kullanılan reâyâ, raiyyet kelimesinin çoğul şeklidir.

ziraatle meşgul olmadıkları ve şehirlerin büyük bir iktisadî ve sosyal birliğin merkezi olması dolayısiyle, devlet tarafından daha farklı biçimde vergilendirllmiştir. Şehir ahalisi genellikle ticaret, endüstri ve benzeri işler yapan, geçimini ve kazancını bu gibi işlerden sağlayan kimselerden teşekkül etmekteydi. Genelde esnaf olarak adlandırılan bu gibiler, devlet ekonomisine, pazarlarda satükları mallar dolayısiyle verdikleri vergilerle katkıda bulunmuşlar, buna bağlı olarak da "Lonca" adıyla[260] meydana getirdikleri teşkilâtlar sayesinde idarede söz sahibi olmuşlardır[261]. Özellikle şehirlerdeki esnaf teşkilâtları tarafından mal standardının temini ve tüketiciyi koruma düşüncesi, iktisadî hayatın canlanmasına ve toplum düzenin teminine yardımcı olmuştur.

Osmanlılarda şehirlerin teşekkülü ve gelişmesi, bir kısım sosyal tesislerin inşâsı ile yakından alâkalı görülmektedir. Nitekim şehirlerde tesis edilen imaretler, ihtiyaç sahibi her inanç ve milletten kimselerin buralara akın etmesine yol açmıştır. İmaretlerin yanısıra dinî eserler (cami, mescid, tekke, türbe, zaviye), medrese, han, hamam, hastahane, çarşı, fırın, boyahane, salhane, su yolları ve kanalizasyon gibi bir şehrin teşekkülünde rol oynayacak tesislerin yapılmasıyla bu akın artmıştır[262]. Ayrıca şehirlerin, dağ ve ova köylerinin arasında bir pazar ve değişim noktası olması özelliği de bu hususta tesirli olmuştur. XVII. yüzyıla gelinceye kadar, ekonomisi ziraate ve hayvancılığa dayanan Osmanlı Devleti'nde bazıları istisna edilecek olursa, köy nüfusları şehirlerden fazladır.

XV. yüzyıl sonlarıyla XVII. yüzyıl başlarında bazı Osmanlı şehirlerinin yaklaşık nüfuslarından bazıları aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir[263] :

260 Loncalar, her esnafın kendi arasında kurduğu bir esnaf teşkilâtı olarak görülmektedir. Her loncanın kendine has gelenek ve görenekleri vardı. Loncanın başında mesleğin en yaşbsı ve usta olanı bulunur, bunlara şeyh denirdi. Ayrıca loncada Yiğitbaşı ve esnaf kâhyaları vardı ve teşkilât bunlar sayayesinde denetlenirdi. Belli mal standardını tutturmayan esnaf, ürettiği bozuk mal kapısına çivilenmek suretiyle cezalandırılırdı.

261 Yakın-doğu cemiyetlerinde sanat erbabı, politikada sanıldığından çok daha fazla rol oynamıştır. Bu sebeple şehir tüccar ve sanatkârlarını himâye etmeyen hükümdarlar, sonunda iktidarlarını kaybetmek zorunda kalmışlardır (Bk. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire the Classical Age (1300-1600)*, London 1963, s. 160-161).

262 Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı II, İstanbul 1981, s.1-4.

263 Bk. Ö. L. Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1953, X, 22 ; F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 55.

Türkiye Diyanet Vakfı Kütüphanesi İslâm Ansiklopedisi

Şehirler	Yıl	Nüfus
İstanbul	1477	185.000
Edirne	1571-80	27.400
Selânik	1478	9.500
Serez	1465	4.900
Saray-Bosna	1571-80	21.350
Ankara	1607	23.000
Manisa	1531	6.500
Manisa	1660	18.000
Manisa	1671	20.000
Niğde	1642	2.800
Kayseri	1500	9.300
Tokat	1455	14.400
Tokat	1641	19.000
Bayburt	1640	3.500
Sivas	1455	2.800
Haleb	1519	56.000
Hama	1645	5.800
Trablus-şam	1645	8.000

Osmanlı şehirleri, varlıklarını ve gehşmelerini kuruluş yerlerinin iyi seçilmiş olmasına borçlu idiler. Özellikle yol üzerinde ve ticaret sahalarına (pazar yerleri, iskeleler) yakın alanlarda kurulması nüfuslarının artmasına sebep olmuştur[264].

Osmanlı Devleti'nde köy ve kasaba halkı istedikleri gibi yerlerini terkederek başka yerlere gidemezlerdi. Bunun için iskân kanunu çıkarılmış ve bu kanun çerçevesinde yerlerini terkedenlere çeşitli cezaî müeyyide uygulanmıştır (İskân Kanunu için bk. EK-II). Buna rağmen bazı sosyal hadiseler (Meselâ, isyan, eşkıyâlık hareketleri, celâlîlik), özellikle köy ahâlisinin emniyetlerini sağlamak

264 Cengiz Orhonlu, "Aynı makale", s. 5-6.

maksadiyle daha büyük yerleşim birimlerine göçlerine sebep olmuştur. Bu ise şehirlerde önemli ölçüde nüfus artmasına, buna mukabil hızlı nüfus artışı dolayısiyle şehirlerin olumsuz yönde gelişmesine ve büyük çapta bir işsizler gurubunun ortaya çıkmasına ve asayişsizliğe yol açmıştır[265]. Buna karşılık devlet bu nüfusu zaman zaman eski yerlerine nakletmek için emirler çıkarmış, fakat bunda başarılı olamamıştır[266].

2- *Köylüler :*

Şehir halkından ayrı olarak diğer bir üretici sınıf da köylüler yani çiftçilerdi. İmparatorluğun ekonomik yapısı ziraate dayandığından, bu işle meşgul köylülerin devlet açısından ne kadar önemli olduğu aşikârdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki genel yapısı, Osmanlı toplumunun diğer bir unsuru olan konar-göçerleri ziraat sahalarında (mezraa) küçük çapta tarımla uğraşmaya zorlarken, bir yandan da onların köyler kurarak yerleşik vaziyete geçmelerine zemin hazırlamıştır. Zira Rumeli'de fütühatın genişlemesiyle, Anadolu'da büyük bir nüfus potansiyeline sahip konar-göçerler, devlet tarafından güvenlik açısından yeni fethedilen yerlere nakledilmişler ve buralarda köyler tesis ederek yerleşik hale geçmişlerdir[267]. Anadolu'da ise daha Anadolu Selçukluları zamanından itibaren köyler teşkil edildiği görülüyor[268]. Beylikler döneminde de toprak Selçuklularda olduğu gibi timar, vakıf, mülk, yurd olarak ayrılmış; bu topraklar üzerinde ziraat yapan köylüler, elde ettikleri mahsulün vergisini vermek suretiyle mükellefiyetlerini yerine getirmişlerdir. Osmanlılar, Anadolu Beyliklerinden aldıkları topraklar üzerinde geçerli olan bu nizamı ilk zamanlarda değiştirmeyerek, olduğu gibi kabul etmiş-

265 Geniş bilgi için bk. Y. Halaçoğlu, *İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 33-35.

266 Meselâ IV. Murad Revan Seferi'ne giderken Sivas'ta halkın şikâyeti üzerine, İstanbul'a gönderdiği bir fermanla, yüz ve elli seneden beri Anadolu'dan gelmiş olanların derhal eski yerlerine geri gönderilmesini emretmiştir (Bk. Y. Halaçoğlu, *Aynı eser*, s. 35).

267 Bk. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976, s. 267- 271.

268 Anadolu Selçuklu Devleti'nde toprak ve halk, aynen Büyük Selçuklularda olduğu gibi sultana ait sayılırdı. Toprağı işleyen halk veya köylü, o toprağa geçici tapu ile çalışmak ve ekip-biçmek şartıyla sahip idi. Vergilerini bağlı bulundukları iktâ sahibine verirlerdi. Reâyâ ölünce elindeki toprak çocuklarına geçerdi (Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 57-58, 116).

lerdi[269]. Nitekim Osmanlıların XVI. yüzyıl başlarında ele geçirdikleri Güney-doğu Anadolu ile Çukurova'da, eskiden beri devam eden kanunları birkaç istisnasiyle aynen aldıkları görülmektedir[270]. Dolayısiyle Osmanlı reâyâsı da bu devlet ve beyliklerde olduğu gibi fetihden sonra devlete ait sayılan topraklar üzerinde ziraat yapmak ve buna karşılık elde ettiği ürünün öşrünü vermekle mükellefti. Ancak köylü, ektiği toprağm, diktiği meyveli ağacın, bağm ve kovanın öşür ve resmini doğrudan doğruya devlet hazinesine vermeyerek, devletin bir hizmet mukabili bu toprakları terkettiği sâhib-i arza veya vakıf ise vakfa, birine temlik edilmişse o mülk sahibine vermek durumundaydı. Bununla birlikte şurası da belirtilmelidir ki, Osmanlı idaresi, bir müddet geçtikten sonra önceden var olan hükümleri, bazı ihtilâfa ve hoşnutsuzluğa sebebiyet verdiği için kendi kanunlarına göre tadil ederek bu gibi yerlerde Osmanlı kanunlarım geçerli hale getirmiştir. Nitekim Sis (=Kozan)'in Osmanlı topraklarına katılmasından soma yapılan 1519 tarihli ilk tahririnde Memluk kanunları aynen bırakılırken, bundan yaklaşık beş yıl soma yapılan (1523-24) tahrirde Memluk ve Osmanlı kanunlarının birlikte geçerli kılındığı, 1536-37 yılma ait tahrirde yer alan kanunnâme'de ise tamamen Osmanlı kanunlarının câri olduğu görülüyor[271]. Keza yine 1519 tarihli Behisni (=Besni) kanunnâmesindeki kayıttan, reâyânın, sancaklarında Osmanlı kanunlarının geçerli olmasını istedikleri ve devletin bunu kabul ettiği anlaşılmaktadır[272].

269 Meselâ I. Murad Hamid-oğlu Hüseyin Bey'den sahn aldığı Akşehir, Beyşehri v.s. yerlerde Osmanlılara geçen timarhların timarlarını devam ettirdiği gibi, Yıldırım Bâyezid de Aydın ve Menteşe ili'ni aldığı zaman, beylikler tarafından verilen timarlara ve berat sahiplerine kendi tuğrasiyle vesika vermişti (Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Meahal*, s. 149).

270 Meselâ Sis (Kozan)'nın 1519 tarihli kanunnâmesi, "Der-beyân-ı kanunnâme-i Sultan Kayıtbay der-livâ-i Sis" adını taşıdığı gibi (Bk. Yusuf Halaçoğlu, "Tapu-Tahrîr Defterlerine göre XVI. Yüzyılın ilk yarısında Sis (=Kozan) Sancağı", *TD*, sayı 32, İstanbul 1979, s.888), 1518 tarihli Diyarbekir, Ergani, Mardin, Urfa kanunnâmeleri Hasan Padişah (Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan) ve 1485 tarihli Zülkadriye Vilâyeti kanunu Alâüddevle Bozkurt Bey'e ait idi (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 145-160, 119-124).

271 1519 tarihli kanunnâme BA, *TD*, nr. 69, s. 664'de; 1523-24 tarihli olanı BA, *TD*, nr. 450, s. 838'de ve 1536-37 tarihli kanunnâme ise BA, *TD*, nr. 178, s. 3-4' de yer almaktadır (Bk. Y. Halaçoğlu, "Sis Sancağı", *TD*, sayı 32, s. 888-892).

272 *"Vilâyet-i mezbûre emr-i pâdişâhî ile yazılup defter olmak içün her köyün ve mezâri'in hâsılları ehl-i vukufdan ve reâyâdan teftîş olundukda cevab verüp ayıttılar ki, "beyler zulmünden reâyâda temkîn yok idi, ba'zı gelüp ba'zı gitmek üzere idiler. Ol sebebden her köyden ve mezâri'den ne mikdâr tereke hâsıl olur bilmeziz" dediler. Ammâ pâdişâh-ı âlem-penâh bu vilâyeti*

Osmanlı Devleti'nde müslüman reâyâdan tekâlif-i örfiyyeden olarak bir çiftlik yere[273] sahip olanlarından *resm-i çift* adıyla bulundukları eyâlete göre yıllık on akçadan elli akçaya kadar toprak vergisi alınırdı. Aynı vergi I. Murad döneminden itibaren ziraatle meşgul olan hıristiyanlardan da *ispenç* veya *ispençe* ismiyle 25 akça olarak tahsil edilmiştir[274]. Ancak hıristiyanlardan alman bu vergi *harac-ı muvazzaf* olduğundan şer'î vergilerden telâkki edilmektedir. Bir çiftlikten az yeri olup, yarım çift (nîm çift) yere ziraat yapan reâyâdan ise çift resminin yarısı alınırdı. Eğer sipahi çiftliğin fazla olduğundan şüphelenir ve yerin hakiki yüzölçümünü bilmek isterse ölçer ve fazlası için dönümüne dönüm resmi adı altında muayyen bir vergi alırdı[275]. Defterde çiftlik olarak kayıtlı bir toprak sahipsiz kalırsa, çeşitli kişiler arasında bölünebilirdi. Bu takdirde bu çiftliğin eski haline getirilmesine ve vergilerini ödemeğe istekli bir köylü çıkarsa, kadı kanalıyla bu çiftliğe ait arazi kimin elinde olursa olsun alınır ve o kişiye verilebilirdi. Bir çiftlik en çok nîm çift olarak bölünebilirdi[276]. Bununla birlikte tahrir esnasında[277]

feth itdikde Behisni Sancağı Ali Bey'e virilüp kânûn-ı Osmanî üzere terekesinin öşrin sekizde bir ölçüp almış, anun üzerine cevâb virmeğe kâdir olup ve reâyâ, Kânûn-ı Osmânî vaz' olunmak murâd idindikleri sebebden ol vech üzre teftîş olunub on kilede bir kile öşür ve bir kilenin dahi rub'u ki salâriyedir, cümle sekiz kileden bir kile olur, anım üzerine defterde hâsıl kayd olundu" (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 117).

273 Bir çiftlik yer arazinin verimine ve sancağına göre değişmekteydi. Meselâ Aydın Sancağı'nda verimli ve sulak arazide altmış dönüm, orta halli arazide seksen dönüm ve az verimli arazide yüzotuz ilâ yüzelli dönüm bir çiftlik sayılmaktaydı (Bk. Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s.8). Karaman'da bu miktar iyi yerden altmış, orta yerden seksen veya doksan, verimsiz olduğu takdirde de yüz veya yüzyirmi dönüm bir çiftlik yer olarak kabul edilmişti (*Kanunlar*, s. 47). Diyarbekir'de ise iyi yerde seksen, orta yerde yüz ve verimsiz yerde yüzelli dönüm bir çiftlik itibar olunmuştur. Osmanlı dönümü normal adımla kırk adım kareden meydana gelmekteydi (Barkan, *Kanunlar*, s.131).

274 *Erzurum Vilâyeti kanunu*'nda : *"Ve livâ-i mezbûre keferesi haracların edâ itdikden sonra rüsûm-ı çiftden bedel, sipahîlerine her haraçgüzâr başına yirmibeşer akça ispenç kânûn-ı kadîmdir. Edâ itdikden sonra zeminlerinden resm-i çift ve resm-i dönüm virmezler"* (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 65).

275 Bk. Halil İnalcık, "Aynı makale", *Belleten*, XXIII/92, s. 582.

276 Bk. H.İnalcık, "Aynı makale", s. 582-583.

277 *Tahrîr Defterleri* Osmanlı idarî teşkilâtının en önemli birimlerinden olan sancaklarda, vergi verenvermeyen, hâne veya bekâr, dul veya evli, sakat, amâ, yaşlı her türlü insanın kaydedildiği vergi defterleridir. Bunlarda ayrıca meslekler, mahalle, köy, mezraa ve mer'alar, üretilen ürünler ve buna karşılık ödenen vergiler, sahip olunan hayvanlar, câmi, han, hamam,

deftere çift olarak kaydedilmeyenler, sonradan bir çiftlik yere sahip oldukları takdirde çift resmi ödemekle mükelleftiler. Bu kişilerin *bennâk, mücerred, dul* veya *askerî* sınıftan olması, hattâ sakat ve hastalık gibi özrü bulunması bu hükmü değiştirmezdi. Zirâ kanunnâmede belirtildiği üzere *"Resm-i çift arza bağlanmıştır"* prensibi geçerli idi[278]. Verginin tahsil zamanı ise XV. asırda harmandan soma, XVI. asırdan itibaren ise genellikle mart ayı olarak kabul edilmiştir. Devlet köylülerin ellerindeki toprakları muntazaman işletmesini istemekteydi. Toprağım ekmeyerek boş bırakan (Boz komak) veya başka bir sipahinin toprağma giderek ziraat yapan köylü sipahisine *Çift-bozan resmi* adı altında bir vergi vermek durumundaydı[279]. Bu vergi, devleti o yılki oradan alacağı öşürden mahrum bırakma karşılığı, tazminat olarak alınırdı ki 75 akça idi[280].

Reâyânın yetişkin bekâr oğlanları *mücerred* olarak isimlendirilip[281], ziraat edecek herhangi bir yere sahip olmadıkları takdirde *mücerred resmi* adı altmda 6 akça vergi verirlerdi; bazı bölgelerde ise vergiden muâf tutulurlardı[282]. Mücerred evlenince *bennâk* adı altmda vergi mükellefi olurdu. Bunların ziraat için hiç yerleri olmaz veya yarım çiftlikten daha az yerleri bulunurdu[283]. Kanunnâmelerde,

çarşı, zaviye, tekke, manastır, kilise ve kervansaraylar,vergi mükellefi ve vergiden muaf tutulanlar, askerî guruplar v.s. yer alırdı.

278 *Meselâ Aydın Kanunnâmesi*'nde ve *Musul Kanunnâmesi*'nde bu hususta kayıtlar bulunmaktadır (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 8, 175).

279 Çiftbozan resmi için bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Ankara 1971, II, 100; Ayr. bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s.391 ; L. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 48-49.

280 *Fâtih Kanunnâmesi*'nde, bir raiyyetin kendi yerini boş bırakıp, başka bir sipahinin toprağına gidip ziraat yaptığı takdirde ondan iki öşür alınması hükmü bulunmaktadır. Bu kanunnâmede: *"...Ve bir raiyyet ki yer duta, elindeki yerin mu'attal koyub gayrı süvari yerinde ekerse iki onda vire. Bir ekdüği ve bir mu'attal koduğu yer için..."* (Bk. Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 391).

281 Bazı yerlerde iş ve kazanç sahibi olacak yaşa erişmiş olan, bazı yerlerde de 20 yaş olarak belirtilmiştir (Bk. H. İnalcık, "Aynı makale", s. 585).

282 Meselâ 1487 tarihli *Hüdâvendigâr Kanunnâmesi*'nde: *"Nesl-i reâyâdan ehl-i kisb olmayan mücerredlerden nesne alınmaz, defterlerde dahi üzerlerine resim kaydolunmamışdır"* şeklinde kaydedilmiştir (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 2).

283 *Konya Kanunnâmesi*'nde: *"Bennâk, hiç yeri olmayana veya nîm çiftten eksik yeri olana dirler"* (Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 47).

defterde mücerred kaydedilen kimselerin evlendikleri veya bir iş sahibi oldukları anda *bennâk resmi* vermekle mükellef oldukları yer almaktadır[284].

Bennâkler, ekinlü (=çiftlü) bennâk ve caba bennâk olarak iki kısma ayrılırdı. Yarım çiftten az yeri olana ekinli bennâk, çifti ve hiç yeri olmayana caba bennâk denirdi. Birincilerden 12 akça, ikincilerden ise 9 akça vergi alınırdı[285]. Caba bennâkler, tapu ile tasarruf edecekleri yerleri olmadığı için mücerredler gibi başkalarımn topraklarında işçi olarak çalışabilirlerdi. Ayrıca bağlı bulundukları sipahiden tapusuz, yani bir nevi kiralık toprak alarak işleyebilirler ve bunun için *dönüm resmi* öderlerdi.

Bennâkler, ekinli olsun caba olsun tahrir esnasmda deftere yazılırlar, yani bir sipahiye raiyyet kaydolunurlardı. Bunlar çift sahibi kimselerin aksine başka bir sipahinin toprağma gidip çalışabilirler, ancak raiyyet resmini yazıldıkları sipahiye öderlerdi. Bu takdirde bennâk sipahiye hem işlediği arazinin vergisini, hem de bennâk resmini vermek durumundaydı[286].

Reâyâ bu vergiler haricinde duruma ve şartlara göre duhan resmi adı altmda bir vergi daha öderdi ki, umumiyetle bir sipahinin arazisine geçici bir zaman için gelen, yerleşen fakat ziraat yapmayanlara mahsustu.

3- Konar-göçerler :

Aslında reâyâdan sayılan, fakat hayat tarzları bakımından şehirli ve köylülerden ayrılan konar-göçerler[287], dolayısiyle yerleşik halkın vermekle mükellef

284 Bk. Ö. L.Barkan, *Kanunlar*, s. 6, 29, 158.

285 Bk. H. İnalcık, "Aynı makale", s. 589. Aynı müellif, "Bennâk", *EI*[2] (İng.), II, 1169-1170; Ayr. bk. Neşet Çağatay, "Osmanlı Imparatorluğu'nda reâyâdan alınan vergi ve rüsûmlar", *DTCFD*, sayı V/5, (Ankara 1947), s. 491-493. Bununla beraber *Fâtih Kanunnâmesi*'nde *"Ve benlâkden üç veyahud altı veya dokuz akça alma"* şeklinde belirtilerek, bennâk resmi olarak 3, 6 veya 9 akça alınması hükmü konmuştur. Ayrıca burada Bennâk yerine benlâk şeklinde kaydedilmiştir (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 390).

286 H.Inalcık, "Aynı makale", *Belleten*, XXIH/92, s. 590-591.

287 Konar-göçer tabiri Osmanlı arşiv belgelerinde de yer almakta olup, aşiretlere bu ad, onların göçebelerden farklı olarak kışlaklarında bir nevi küçük çapta yaptıkları ziraat dolayısiyle verilmiştir (Bk. Yusuf Halaçoğlu, *İskân siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.14).

tutuldukları vergileri vermez, buna karşılık kendilerine mahsus bir nizam içinde telâkki olunurlardı.

Kuruluş devrinde bir iskân unsuru olarak yeni fethedilen memleketlerin türkleştirilmesinde kullanılan konar-göçerler, yerleşik halka nazaran daha disiplinli ve daha savaşçı bir yapıya sahip idiler. Bununla beraber 1357'den itibaren Rumeli'ye geçirilip, I. Bâyezid döneminde gittikçe artan bir şekilde devam eden bu nakiller, Rumeli'de önemli miktarda yerleşik bir Türk nüfusu meydana getirmiştir[288]. Nitekim Fâtih devrinde yapılmış tahrîr defterlerinden Rumeli'ye sevk edilmiş bu aşiretlerin çoktan yerleşmiş ve toprağa bağlanarak köyler kurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Öte yandan Anadolu'da daha Selçuklu Devleti zamanından başlayarak beylikler zamanında da devam eden bir konar-göçer yerleşmesi olduğu kaynaklarda belirtiliyor. Bu durum Osmanlı Devleti tarafından da sürdürülmüştür. Nitekim son yapılan araştırmalarda tahrîr defterlerine göre 24 Oğuz boyuna ait yer adlarının hayli yaygm olduğu görülmektedir. Bunlardan Kayı ismini taşıyan 94, Afşar 86, Kımk 81, Eymir 71, Karkın 62, Bayındır 52, Salur 51, Yüregir 44, Çepni 43, İğdir 43, Bayat 42, Alayuntlu 29, Kızık 28, Yazır 24, Dodurga 24, Begdili 23, Büğdüz 22, Çavuldur 21, Yıva 19, Döğer 19, Karaevli 8 ve Peçenek 4 aded idi[289]. Bunun yanısıra cemaat kethüdalarının ismini taşıyan oldukça önemli sayılara ulaşan bir köy topluluğunun da var olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Osmanlılarda ilk kanun metinlerinde yörük veya konar-göçerlerden bahsedilmezken, XV. yüzyıla ait olanlarında onlarla ilgili bazı hükümlere rastlanmaktadır[290]. Kanuni devrinde ise yörük nizamlarını, idarî ve malî mükellefiyetlerini

288 Bunun için bk. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İstanbul 1957, s. 13-14; Münir Aktepe, "Osmanlıların Rumeli'de ilk fethettikleri Çimbi Kalesi", *TD*, sayı 2 (İstanbul 1950), s. 283-308; Aynı müellif, "XIV ve XVI. Asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dair", *Türkiyat Mecmuası*, X (İstanbul 1953), s. 304-307; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Imparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2 (Ankara 1976), s. 269-270.

289 Bk. Faruk Sümer. *Oğuzlar*, Ankara 1967, s. 450.

290 Meselâ *Fâtih Kanunnâmesi*'nde *"Koyunlu yerlü ve yürük yayla ve kışla hakkın virmeye"* şeklinde zikredilmiştir (Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s.391).

ortaya koyan mufassal yörük kanunnâmeleri ortaya çıkmıştır. Anadolu'da yörük kelimesi ile etnik bir mefhum ifade edilirken, Rumeli'de ordu hizmetinde kullanılan askerî bir teşkilât düşünülmüştür. Yörüklerin Rumeli'de yerleşme ve yayılışlarından bahseden 1456-1467 yıllarma ait Dimetoka, Gümülcine, Firecik, İpsala, Keşan ve Yanbolu havalisine ait emlâk, evkaf ve timarları ihtiva eden tahrîr defterleri bu hususta daha aydınlatıcı olmuştur. XIV. asrın ortalarından itibaren Rumeli'de batı ve kuzey yönlerinde yayılan yörükler, gittikleri yerlerde bir timar, has veya evkaf toprağmda raiyyet olarak mükellefiyet altına girmişler veya yağcı, küreci v.s. gibi teşekküllere katılarak ayrı bir hukukî nizama dahil olmuşlardır. Önceleri cemaat reislerinin isimleriyle anılırlarken, somadan kesif olarak bulundukları yerlere göre Selânik, Vize, Ofçabolu yörükleri v.s. gibi adlandırılmışlardır[291].

Konar-göçerler kendi aralarında il veya ulus adı altında guruplandırılmışlardır. Bu da kendi arasında boy, aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba(aile) şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Her boyun başmda da Bey (Boybeyi) ismi verilen ve boyun idarî işlerini yürüten bir kişi bulunurdu. Konar-göçerler yaşayış tarzlarının bir gereği olarak yaylak-kışlak hareketine bağlı idiler. Onların bu hayat tarzı biraz da hayvanlarına otlak bulmak düşüncesinden doğmuştur. Bununla beraber kısmî de olsa küçük çapta ziraatle meşgul oldukları da görülmektedir[292]. Nitekim bu yüzden, raiyyet oldukları halde yerleşik olanlarla aralarında bazı hukukî ve iktisadî farkların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Kanunnâmelere göre konar-göçerler, hayat tarzları sebebiyle kimseye raiyyet kaydedilmemiş olup[293], mükellefleri bennâk, mücerred ve kendi kendine yeten

291 Bu hususta geniş bilgi için bk.Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İstanbul 1957, s. 20-29, 105 vd.

292 Geniş bilgi için bk. Y. Halaçoğlu, *İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.16-22.

293 *"Yörük tâifesi konup-göçegeldikleri itibariyle kimesneye raiyyet olmayup, her kande gider olsa cemaati ile yazdıkları karye sipahisine resm-i raiyyetlerini verip, toprak sahipleri dahle-demezler"* (Bk. "Osmanlı Kanunnâmeleri", *Millî Tetebbular Mecmuası*, 1/2, İstanbul 1331, s. 306).

hâneden ibarettir[294]. Bunun haricinde konar-göçerlerden alınan ve kanunnâmelerde *resm-i meraî*, bazılarında *resm-i ağnam* ve *resm-i ganem* olarak geçen koyun resmi yerliden, yörükden, eşkinciden ve yüzdeciden olmak üzere birkaç çeşittir. Meselâ 1487 tarihli Hüdâvendigâr Livası Kanunnâmesi'nde *"yürükde ve yerlide resm-i ganem iki koyuna bir akçadır"* hükmüyle tesbit edilmiştir[295]. Ağnam resminin hesaplanmasında kuzulu koyun kuzusuyla, oğlakh keçi oğlağıyla beraber sayılırdı. Koyunların sayısı 300 olduğu zaman bir sürü tabir olunur ve 5 akça *ağıl resmi* alınırdı[296]. Buna karşılık XVI. asırda sürülerin bir timar sahibinin toprağmda otlatılması karşılığı alman yaylak ve kışlak resimleri, ilk devirlerde alınmamaktaydı. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde bu husus, *"Koyunlu yerlü ve yürük yayla ve kışla hakkın virmeye"* şeklinde tesbit edilmiştir[297].

Konar-göçerlerden bu vergilerden başka *resm-i arus* (Gerdek resmi)[298], *yâve akçası*[299] ve *bâd-ı hevâ*[300] gibi vergi ve rüsûmlar da alınmaktaydı. Bunun dışında savaş malzemesi üreten bazı oymaklar ise, vergileri yerine imal ettikleri ok ve yay gibi silahları devlete vermek gibi bir mükellefiyete sahiptiler.

Konar-göçer ahali bir sipahiden toprak alarak ziraat yaparsa, diğer reâyâ gibi öşür ve sâlârhk (ağalık, kumandanlık) verdikten başka *resm-i boyunduruk* adı altında 12 akça resim verirdi[301]. Bununla birlikte konar-göçerlerin asıl meşguliyetleri hayvancılık idi. Bu sebeple imparatorluğun et, süt, yağ, peynir, deri

294 *"Bennâk ve mücerred, liva hakkıyla mart ayında alınmak kanunumdur. Martın evvel günü kimin tahviline düşerse, cümle resm-i çift ve bennâk ve mücerred anın olur"* ("Osmanlı Kanunnâmeleri" *Millî Tetebbular Mecmuası*, 1/1, İstanbul 1331, s. 109).

295 Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 3.

296 *İbrail Kanunnâmesi*'nde: *"Reâyâdan iki koyuna bir akça resm-i ganem ve her üçyüz koyuna beş akça ağıl hakkıdır, ammâ eşkünci tâifesi üç koyuna bir akça verir ve ağıl hakkı verir"* hükmü yer almaktadır (Bk. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda reâyâdan alınan vergi ve resimler", *DTCFD*, V/5, Ankara 1947, s. 486, not 13).

297 Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 391.

298 Bu resim yerleşik olanlardan kızdan 60 akça, duldan 40 akça olarak alınırken, yörüklerde kız ve dullar babasına tâbi olduğu için aynı miktarda alınan bir vergiydi.

299 Sahipsiz tutulan hayvanlara karşılık alınan bir vergi olup "Kaçkun" da tâbir edilirdi.

300 Bir kimsenin mal ve mülküne, davarına zarar veren kimseden alınan vergidir.

301 Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 3.

gibi ihtiyacım karşılamakta ve yerleşik halkla ekonomik bir bütünlük sağlamakta idiler.

4) Muâf ve Müsellem Reâyâ :

Bu gurub içerisinde *Yayalar, Yörükler, Müsellemler, Lâğımcılar*[302] *Beldarlar*[303], *Martoloslar*[304], *Pandorlar*[305], *Suyolcular*[306], *Derbendçiler, Menzilciler, Kayıkçılar*[307], *Kaldırımcılar*[308], *Köprücüler*[309], *Cerahorlar, Canbaz* ve *Tatarlar* yer almakta idi. Bunlardan yayalar ve müsellemler Osmanlı Devleti'nin ilk muntazam askerlerini meydana getirmekte olup, yeniçeri ocağının teşkilinden soma yavaş yavaş geri hizmete alınmışlardır[310]. Yayalar Anadolu eyâleti'nin çeşitli sancaklarında bulunup, her ocağın bir yayabeyi vardı. Bunlar savaş zamanlarında yol açmak, hendek veya siper kazmak, top çekmek, gülle ve ağırlık nakletmek, askere zahire taşımak gibi hizmetlerde bulunurlardı. Barış zamanlarında ise ihtiyaca göre kale tamiri, madende çalışma, tersane hizmeti gibi işlerde

302 Kale kuşatmalarında tüneller kazarak surların havaya uçurulmasını sağlarlardı.

303 İki dağ arasını muhafaza eden mânâsına gelmekte olup, derbendçinin Türkçe karşılığıdır. Savaş zamanlarında top çekmek, hendek kazmak ve geri emniyetini sağlamak gibi vazifeleri vardı (Bk. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 77-78).

304 Gerek sınır, gerekse kaleleri korumakla vazifelendirilmişlerdi. Ayrıca XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren derbendçilik ile de görevliydiler (C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 80-81).

305 Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'da güvenliği sağlamak için teşkil edilmiş ücretli asker (C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 90-92).

306 Şehirlerin ve çeşmelerin su ihtiyacını karşılamak için kurulmuş bir teşkilât (C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 38; Ayr. bk. Aynı müellif, "Su-yolculuk",*Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, İzmir 1984, s. 78-82).

307 İstanbul'da ve üzerinde köprü olmayan nehirlerde yolcu nakli için kurulmuş bir teşkilât (C. Orhonlu, "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *Tarih Dergisi*, Sayı 21, İstanbul 1966, s. 109-134).

308 Osmanlılarda şehir, köy ve transıt bütün yolların yapımı ve tamirini yürüten teşkilât (Geniş bilgi için bk. C. Orhonlu, "Meslekî bir teşekkül olarak kaldırımcılık ve Osmanlı şehir yolları hakkında bazı düşünceler", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, İstanbul 1972, s. 93-138).

309 Nehirler üzerine köprü kurmak, bunların devamlı tamirini ve bakımını yapmak için kurulmuş teşkilât (C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 38-39, 49-52; Ayr. bk. Aynı müellif, "Köprücülük", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, İzmir 1984, s. 70-77).

310 Muaf ve müsellem reâyâ için bk. H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 177-181.

kullanılırlardı. Rumeli'de aynı hizmeti görenlere yörük denirdi. Yörükler : Tanrıdağı yörükleri, Kocacık yörükleri, Vize yörükleri, Naldöken yörükleri ve Ofcabolu yörükleri gibi bulundukları yerin ismiyle anılırlardı. Savaş Anadolu'da ise yayalar, Avrupa tarafında ise yörükler sefere giderlerdi. Yayalarla yörüklerin sefere giden nöbetlilerine ellişer akça harçlık verilirdi ki, bunlara *ellici* denirdi. Müsellemler ise savaş sırasında ordudan bir-iki gün öncesinden ileri gönderilerek yol, köprü ve ormanlıkları açarlardı.

Sınır boylarındaki ahaliden teşkil edilen ve yol açmak, kale yapmak, ordunun geçmesine engel teşkil eden ormanlıkları kesmek, bataklıkları temizlemek, siper kazmak, ordu ağırlıklarını nakletmek gibi işler yapan Cerahorlar da geri hizmet erbâbı olarak yer almaktaydı. Bunlar gibi aynı gaye ile kullanılan Canbaz ve Tatarlar ise ordunun geri hizmetinde çalışan amele gurubundandı. Yaptıkları hizmete mukabil avarız vergisinden muaf tutulmuşlardı.

B) HUKUKÎ YAPI

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bağlı bulunduğu dînin icaplarına göre bir hukuk sistemini kabul etmiştir. Buna bağlı olarak gerek cezaî, gerekse vergi konuları ile müslim ve gayr-ı müslimlerin tabi bulundukları esaslar ve bunların birbirleriyle olan münâsebetleri, bu hukuk çerçevesinde konulan hükümlere göre düzenlenmiştir[311]. Şer'î hukuk (İslâm Hukuku) adını verdiğimiz bu sistemin, nazarî olarak her alanda tatbik edildiği göze çarpmaktadır[312]. Ancak bunun yanısıra, bilhassa idare ve teşkilât sahası ile âmme müesseseleri sahasında, eski

311 Osmanlı Devleti'nde de gayr-ı müslimlerin temel hak ve hürriyetleri islâm hukukuna göre düzenlenmiştir. Nitekim seyahat hürriyeti, can ve mal güvenliği, mesken dokunulmazlığı, din ve vicdan hürriyeti, bazı şartlarla mâbed inşası, düşünce, toplantı ve eğitim hürriyeti, kamu hizmetlerinden yararlanma, ticaret hakkı v.s. gibi bütün hak ve hürriyetlerden faydalanabilirlerdi. Ancak devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, kadılık ve yüksek devlet memurluklarına getirilemezlerdi. Bu durum Tanzimatla ortadan kalmış ve bazıları nezaretlere ve sefirliklere tayin edilmiştir (H. Cin-A. Akgündüz, *Aynı eser*, II, 315-317).

312 Osmanlı Devleti'nde Şafiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine mensup kimseler bulunmakla beraber halkın çoğu Hanefî mezhebine bağlıydı. Bu sebeple kadılar bu mezhebe göre hüküm vermekteydiler. Padişahın emriyle diğer üç mezhepten birinin veya herhangibir islâm hukukçusunun görüşünün yürürlüğe konduğu da olmuştur (Bk.Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku, Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul 1986, s. 33 v.d.).

Türk devletlerinden gelen bir idarecilik geleneği veya fethedilen memleketlerdeki bazı vergi teşkilât ve usullerinin, millî veya örfî denilebilecek bir hukuk sistemini de ortaya çıkardığı bilinen bir gerçektir. Nitekim bir konuda bir hukukçunun görüşüne uyulması yolunda padişahın emri çıkarsa bu emir, kadıları bağlayıcı bir kanun durumuna girer. Artık buna aykırı hüküm verilemez. Ancak böyle bir emrin bağlayıcı olması için iki şart vardır. Bunlardan birincisi, emrin konusunun suç teşkil etmemesi, ikincisi ise şeriata aykırılığının kesin olmamasıdır. Yetkililerin bu özellikleri taşıyan emirlerine uyulması dinen de vacip olur[313]. Osmanlı kanunnâmelerinde şer'î hükümlerle birlikte örfî hükümlerin de kullanılması bunu teyid etmektedir. Meselâ Osmanlılarda ahkâm-ı şer'iyye ve kavânîn-i örfiyye tabirlerine birlikte rastlamaktayız[314]. Nitekim Tursun Bey örfü, şeri'at yanında cemiyet düzenini korumak üzre ulûlemrin koyduğu kanun, örfdür ve örf aklî esasa dayanır şeklinde tarif etmektedir[315]. Bununla birlikte şurası da belirtilmelidir ki, hiçbir şekilde örfî hükümler şer'î hukuka aykırı düşmemiştir. Bu şekliyle örfî hukuk şer'î hukuk ile birleşmekte ve hattâ tek hukuk telâkkisi ortaya çıkmaktadır. Şer'î hükümler, Kur'an, hadis, icma' ve kıyas gibi islâm ilke ve temellere dayanırken, örf, hükümdarın irâdesine bağlı olarak koyduğu kurallar ve bunun için sâdır olan fermanlardır. Diğer bir deyimle örf, hükümdarın siyasî-idarî konularda bağımsız iradesidir. Bunun için hükümdar yargı yetkisini kullanırken, yeni bir takım kurallar koyabilirdi ve bu konuda yetkileri sınırsızdı. Öte yandan şer'î hukuk, ancak bunu bilen ve ulemâ denilen kimseler tarafından yorumlanıp, tatbik edilirdi. Ceza hukuku, sipahi ve reâyâ münâsebetleri, toprak tasarrufu ve intikali, örfî vergiler, reâyâya yüklenen çeşitli hizmetler, gümrük ve baclar, velhasıl halkı doğrudan ilgilendiren hukukî konularda belli prensipleri ve maddeleriyle bir *Kanûn-ı Osmanî* ortaya çıkmıştır ve buna aykırı olan kaideler

313 Bu konuda geniş bilgi için bk. A. Bayındır, *Aynı eser*, s. 38 v.d.

314 Bk. R. Anhegger-H.inalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî ber mûceb-i örf-i Osmânî*, Ankara 1956, s. X.

315 *"Ve ehl-i şer' ana şeri'at dirler ve vaz'ına şâri' ıtlâk iderler ki, peygamberdür. Ve illâ, ya'ni bu tedbîr ol mertebede olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzre nizâm-ı âlem-i zâhir için, meselâ tavr-ı Cengiz Han gibi olursa, sebebine izâfe iderler, siyâset-i sultanî ve yasağ-ı pâdişâhî dirler ki, örfümüzce ana örf dirler...."* (Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 12).

bid'at (şer'e, örfe ve kanûn-ı kadîme aykırı olan şeyler) sayılmıştır. Hükümdarlar yeni fethedilen bir toprak üzerinde câri olan bu tür bid'atleri "*adaletnâmeler*" yayınlamak suretiyle kaldırmışlardır[316].

İlk devirlere ait elde mevcut Osmanlı kanunnâmeleri, devletin hukukî hüviyetini tam manâsiyle vermekten uzaktır. Ayrıca bunların devlet tarafından tasdik edilmiş kanunnâmeler olmayışı da onların gerçek kıymetinin ortaya konmasını engellemektedir. Elimizde ilk yazılı kanunnâmelerin Fâtih devrine ait olması ise, ilk devirlerin yeterince aydınlatılmasına mani olmaktadır[317]. Buna karşılık ilk devirlere ait bazı mahkeme kayıtlarım ihtiva eden şer'iyye sicillerinin günümüze kadar gelenlerinden, Osmanlı Devleti'nin bu dönemine ait hukukî yapısı hakkında sıhhatli bilgiler elde etmek mümkündür[318]. Öte yandan bu orijinal belgelere dayanılarak Osmanlı hukuk sistemi ve dolayısiyle Osmanlı muhakeme usulleriyle ilgili yapılan çalışmalar, bizi bu konuda aydınlatmaktadır[319].

Âşıkpaşa-zâde'de kaydedildiğine göre ilk kanunnâme Osman Gazi tarafından tesis edilmiştir. Karaca Hisar'm fethinden soma buraya kadı, subaşı konulduğu gibi bir de pazar kurulmuştur. Pazarın kurulmasından soma Germiyan'dan gelen bir kişinin pazarın bacmın kendisine satılmasını istemesi üzerine ise, Osman Bey önce itiraz etmesine rağmen daha soma bunu kabul ederek : *"İmdi çünki siz*

316 Adâletnâmeler hakkında bk. Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II/3-4, Ankara 1967, s. 49-145.

317 Bu kanunnâmelerden, R. Anhegger ile H. İnalcık'ın birlikte neşrettikleri *Kânûnnâme-i Sultânî ber-mûceb-i Örf-i Osmânî* (Ankara 1956), yine son olarak Abdülkadir Özcan tarafından yayımlanmış "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi" (*TD*, sayı 33, İstanbul 1982) ile Ö. L. Barkan'ın, *Kanunlar* isimli kitabında 387. sahifeden itibaren *"Hâzihî Sûret-i Kânûn-ı Padişahî Sultan Mehmed b. Murad Han tâbe teka Allahu"* başlığıyla ayrı bir kısım olarak koyduğu ve aslı Viyana Millî Kütüphânesinde olup Prof. Dr. Friedrich Kraelitz tarafından (*Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, Viyana 1921, I, 13-48) neşredilen kanunnâme bunların başında gelmektedir.

318 Bu sicillerden Bursa'ya ait olanlardan birincisi (2 Şubat 1484 ilâ 6 Ocak 1486 yıllarını içine almaktadır) Halil İnalcık tarafından yayımlanmıştır (Bk. "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle ilgili Belgeler : Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, X/14, Ankara 1981). Ayrıca yine aynı müellif tarafından "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları" (*Belleten*, sayı 44, Ankara 1947, s.693-703) neşredilmiştir.

319 Meselâ bu çalışmalardan A. Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku*, İstanbul 1986.

eyle dersiz, her kişi kim, bir yük getire, sata, iki akça versün. Her kim ki satmasa hiç nesne vermesün. Ve dahi her kime kim bir tîmâr verem, anım elinden sebebsüz almayalar. Ve hem ol öldüğü vakit oğluna vereler. Ve ger küçücük dahi olsa vereler. Hizmetkârları sefer vakti olucak sefere varalar, ta ol sefere yarayınca"[320] şeklinde ilk kanunu koymuştur. Ayrıca bu kanunun değiştirilmesi veya bozulması ihtimaline karşı da *"Her kişi kim bu kanunumı boza, Allah anun dînin ve dünyasın bozsun"* diye bedduada bulunmuştur. Bundan başka 1366'da I. Murad devrine ait bir vakfiyede : *"bütün avarız-ı divâniyeden ve tekâlif-i örfiyeden, ulakdan, sekbandan, cerahordan ve salgundan muaf ve müsellem olma"* şeklinde örfe ait bir kayıt bulunmaktadır. Yine Yıldırım Bâyezid devri, kanun koyma ve teşkilâtlandırma bakımından önemli bir devirdir. Merkezî ve askerî idare sistemini yerleştirme, toprak tasarruf hukuku ve tamamen örfî kanunlara dayanan idarede kul sisteminin geniş çapta uygulandığı devir de bu zamana rastlar[321]. II. Murad devri ise örfî hukukun artık tamamiyle yerleştiği ve tatbik sahası bulduğu bir dönem olmuştur. Fâtih döneminde ise, daha önce yerleşen sistem üzerinden ilk yazılı kanunnâmelere rastlanılmaktadır. Ö L. Barkan'm *Kanunlar* adlı kitabına koyduğu ve F. Kraelitz tarafından yayımlanmış olan ve zinâ, adam döğme, küfür, adam öldürme, içki içme, hırsızlık, yalan, iftira, müslim ve gayr-ı müslim reâyânın hâl ve hareketleriyle vergi meselelerine dair hükümleri ihtiva eden kanun genellikle İslâm hukukunun ukubat (ceza) düşüncesinden doğmuştur (Bk. EK-III). Burada müslim ve gayr-ı müslim ceza yönünden aym hükümlere tabidir. Öte yandan yine Fâtih'e ait olup Abdülkadir Özcan tarafından karşılaştırmalı bir yaym şeklinde olan kanunnâmede ise Osmanlı devlet adamları, saltanata ait meseleler, maliye, idare, cürüm ve devlet hizmetlileri ile ilgili hususlar yer almaktadır (Bk. EK-IV). Bu kanunnâmenin başında yer alan *"Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar"*

320 Bk. Âşık Paşazâde,*Tevdrîh-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s.19-20. Burada belirtilen baç vergisi, bir örfî vergidir. Nitekim Osman Gazi kendisine ilk baş vurulduğu zaman *"Baç nedür"* diye sormuş, daha sonra ise *"Tanrı mı buyurdu veya beyler kendüleri mi etdi"* demesi üzerine de Germiyanlı olan zat: *"Töredir Hanum, ezelden kalmışdır"* diyerek, bu verginin örfî olduğunu beyan etmiştir.

321 Bk. Feridun Emecen, "XVI. Asırda Hukuk", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, s. 114.

ibaresinden, buradaki hükümlerin daha önce de var olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca R. Anhegger ve Halil İnalcık tarafından neşredilen ve tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan kanunnâme ise şer'î hukuk dışında hükümdarın bizzat kendi otoritesine dayanarak çıkardığı *yasaknâme*'leri ihtiva etmektedir. Bu kanunnameler bazı değişikliklerle Kanuni Sultan Süleyman devrinde de geçerli olmuştur.

Askerî ve siyasî başarılarından dolayı Batı kaynaklarında "Muhteşem, Büyük Türk" lakablarıyla şöhret kazanan, Osmanlılar tarafından ise "Kanuni" sıfatına lâyık görülen Sultan Süleyman, bu sıfatına uygun icraatıyla hak ve adalet mefhumlarını yerleştirmiştir. Nitekim tahta geçer geçmez, babası tarafından Tebriz ve Kahire'den İstanbul'a getirilen 500 kadar sanatçı, devlet adamı ve âlime istedikleri yere gitme izni vermiş, İran ile yapılan ipek ticaretini serbest bırakmış, yasak sırasında malları müsadere olunan tüccarın zararlarını hazineden tazmin ettirmiştir. Ayrıca halka zulmeden devlet adamları ile askerî idarecileri cezalandırmıştır[322].

Kanuni dönemi hukukuna dayanak olan kanunnâmeler iki ana kategoride toplanmıştır[323]. Bunlardan birincisi derleme şeklinde olan genel mahiyetteki kanunnâmelerdir. Eski ve yeni hükümleri ihtiva eden bu kanunnâmeleri derlemekten gaye, ötedenberi yerleşmiş olan kanunları tanıtmak, kanun yapanlara örnek vermek, uygulayacak olanlara emsal teşkil etmek için kolaylık sağlamaktı. Bu tür kanunnâmelere en iyi örnek Mehmed Ârif tarafından neşredilen kanun mecmuasıdır[324].

İkinci kategoriyi ise kanun hükmündeki fermanlar, beratlar ve sancak kanunnâmeleri oluşturmaktadır. Bunlardan fermanlar, bir işin yapılması veya yapılmamasını padişah adma emreden yazıdır ve başmda padişahın tuğrası

322 Onun Budin kalesi üzerine koydurttuğu şu kitabe çok meşhurdur :
Gâziler mekennidir beyim, bunda gayr olmaz
Bunda (burada) zulm eyleyenin âkibeti hayr olmaz

323 Bk. F. Emecen, Aynı makale, s. 115.

324 "*Kanunnâme-i Âl-i Osman*", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* İlâvesi, İstanbul 1329.

bulunur. Beratlar da padişah adma, bir yetki, bir imtiyaz, bir görev veya bir hak sağlayan yazıdır. Dolayısiyle kanunnâmelere kaynak teşkil eder.

Tahrir defterleri'nin başmda yer alan ve her sancağm mahallî örfüne göre bazı değişik yanları bulunan sancak kanunları ise, Osmanlı Devleti'nde örfî hukukun yerleşmiş olduğunu göstermektedir (Bk. EK-V). Meselâ Ömer L. Barkan'ın yayımladığı kanunlar içinde yer alan ve II. Bâyezid dönemine ait olduğu bilinen (tarihi 1487) Hüdâvendigâr Livâsı kanunnâmesi, bu türden kanunnâmelerin en eskilerindendir. Bu kanunnâmenin hemen başmda bulunan *"Beyân-ı tafsîl-i kavânîn-i şer'iyye-i müte'âmele ve kavâ'id-i rüsûm-ı örfiyye-i müte'ârefe ki, mebânî-i Osmaniye ve meâhiz-i ahkâm-ı Sultaniyedir"* ibaresinden, kanunnâmede hem şer'î, hem de örfî hükümlerin yer aldığı anlaşılmaktadır[325]. Nitekim burada şer'î ve örfî vergiler, sancağın idaresi ve reâyânın mükellefiyetlerini belirten hususlarla ilgili hükümler yer almaktadır. Sancak kanunnâmeleri XVII. asırda da geçerliliğini korumuştur. Ancak bu asır kanunnâmelerinde toprak ve toprak üzerinden alman vergilerle ilgili hükümlerde değişiklikler görülmektedir[326].

a) Kadılık :

Kadı, kelime olarak "hükmeden", "yerine getiren" manâlarına gelmekte olup, Osmanlılarda şer'î ve hukukî hükümleri tatbik eden, ayrıca devletin emirlerini yerine getiren bir fonksiyona sahipti[327]. Dolayısiyle hukukî olduğu kadar idarî bir memuriyet olarak da görülmektedir. Böylece kadıların görevlerini hukukî, idarî ve beledî olmak üzere başlıca üç noktada toplamak mümkündür.

Osmanlı devleti'nde şer'î ve hukukî bütün meseleler şer'î mahkemelerde Hanefî fıkhı üzre çözüme bağlamrdı. Bu vazifeyi yerine getiren kadılar, aynı

325 Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 1.

326 Meselâ bu dönem kanunnâmelerinde : "*Arz-ı mîrîde nâbit olan eşyânın tahammülüne göre vergi alınır ve hums ve sülüs gibi nesneleri şer'an câiz görmüşlerdir*" veya "*Öşür adına alman öşür değildir, arzın harac-ı mukasemesidir. Harac elbette onda bir olmaz, arzın tahammülüne göre alınır, nısfına değin alınmak meşrûdur*" gibi hükümler görülmektedir (Bk. H. İnalcık, Adâletnâmeler, s. 74).

327 Kadılara "Hâkimü'ş-şer'î" ve daha sonra "ale l-ıtlak hâkim" denmiştir.

zamanda, bulundukları idarî bölgede şehir ve kasabaların beledî hizmetlerini, bugünkü mânâda bir noter gibi vekâletnâme ve ahm-satım işlerini de yürütürlerdi.

Osmanlı kaynaklarında kadı kelimesine ilk defa Osman Gazi devrinde rastlanmaktadır. Bilecik'in fethinden soma Selçuklu sultanından istiklâl alâmetleri olarak tabi, alem ve kılıç gelmiş, bunun üzerine Tursun Fakih, Karaca Hisar'a kadı ve hatib tayin edilerek hutbe Osman Gazi adına okunmuştur. Dolayısiyle ilk kadı Tursun Fakih olarak görülmektedir[328]. Ancak daha soma Çandarlı Kara Halil'in Bilecik kadılığına getirildiği anlaşılmaktadır[329]. Çandarlı, Orhan Gazi'nin Osmanlı Beyliği'nin başına geçmesinden sonra İznik, Bursa'nın fethini müteakip de Bursa kadısı olmuştur. I.Murad zamanında ise Bursa kadılığından Kadıaskerliğe getirilmiştir[330].

Kadılık XV. yüzyıla gelinceye kadar aldıkları ücretin düşük olması yüzünden fazla rağbet görmemiştir. Neşrî, Osman ve Orhan Gazi dönemlerinde gayet dürüst hareket eden kadıların, Osmanlı ülkesinde hîle ve bid'atı başlattığım söylediği Karamanlı Kara Rüstem'in de tesiriyle rüşvet ve yolsuzluk yaptıklarını, bunda da gelirlerinin az olmasının rol oynadığım belirtmektedir[331]. Hattâ Yıldırım Bâyezid'in, kadıların ilimleriyle amel etmeyip fesada başvurduklarını öğrenmesi üzerine onları Yenişehir'de bir eve doldurarak yakılmalarım emrettiğini, ancak bunun Çandarlı Ali Paşa'mn bir tertibiyle önlenebildiğimi kaydetmektedir[332]. Nitekim Ali Paşa hükümdarın maskarasını padişaha yollamış, o da padişahtan kendisini Bizans'a elçilikle göndermesini istemişti. Padişah'ın orada ne yapacağım sorması üzerine de maskara, oradan keşişler getireceğini, zira kendisinin kadıları

328 Bk. Neşrî, *Aynı eser*, I, 110-111. Ayr. bk. Âşık Paşazâde, *Aynı eser*, s.18.

329 Âşık Paşazâde tarihinin Nihal Atsız neşrinde Çandarlı'nın Bilecik kadılığına Osman Gazi tarafından tayin edildiği bildirilmektedir (*Osmanlı Tarihleri*, İstanbul 1949, s. 117-118). Ayrıca bk. Neşrî, *Aynı eser*, I, 155.

330 Bk. Âşıkpaşa-zâde, *Aynı eser*, s.52.

331 Bk. *Aynı eser*, I, 337-338.

332 Neşrî'de bu husus : *"Çünkü suç başdan aştı, Bâyezid Han kadıları teftîş etdirüp, her birinde bir dürlü fesad bulup hükm idüp, ne kadar kadı varsa, bunları cem' idüp Yini-Şehir'de cümlesin bir eve toldurup buyurdu ki, tolayına odm yığup od ura, tâ ki bu zâlim kadılar cümlesi yanalar"* (*Aynı eser*, I, 337- 339).

yakmakla *Kur'an-ı kerîm* ahkâmını kaldıracağını, bu sebeple kadıların yerine hiç olmazsa *İncil*'e uygun ilim tahsil etmiş bu keşişlerin kadı olmalarının daha doğru olacağmı bildirmişti. Bunun üzerine Ali Paşa'yı çağırtarak kadıların neden hakkaniyetle işlerini görmeyip rüşvet aldıklarını soran Yıldırım, gelirlerinin az olduğunu öğrendiği kadılara, resm-i kısmet'in, yani miras taksiminde alınan verginin binde yirmisinin de verilmesini emretmiştir[333]. Öte yandan ulemâdan kadıasker tayin ettiği Şeyh Ramazan'dan kadılardan zalim ve cahil olanlarını bu vazifeden almasını istemiştir[334].

Fâtih Sultan Mehmed zamanında kadılara tahsis edilen ücret arttırılmıştır. Nitekim kanunnâme'de : *"Ve kuzât bir sicilde yedi akça ve hüccetden otuziki akça ve sûret-i sicilden oniki akça ve imzadan oniki akça alalar. Ve kısmet-i emvâlden binde yirmi akça ve nikâhdan bikr ise otuz iki, seyyib ise onbeş akça alalar"* şeklinde kaydedilerek[335], eskiden konmuş olan kısmet-i sicilden hariç sicil, sûret-i sicil, hüccet, imza ve nikâhdan da belirli bir ücret almaktaydılar. Ayrıca, büyük bir ihtimalle kadılığın daha cazip hale getirilmesi düşüncesiyle, yirmi akçalık müderrisin kadı olması halinde kırkbeş akçalık kadılığa tayin edilmesi hususu yer almaktadır[336].

Bir kimse, medreseden mezun olup, kadıasker divanında bir nevi staj gördükten soma kadılığa tayin edilirdi. İsteyenler ise bir müddet müderrislik yaptıktan soma doğrudan doğruya bir kazaya kadı tayin olunurdu. Bu gibiler müderrislikleri sırasındaki derecelerine göre kadılığa getirilirlerdi. Bu durum kanunnâmelerde tesbit edilmiştir. Meselâ yirmili bir medrese müderrisi kırkbeş akçalık kadılığa, Sahn ve Ayasofya müderrisleri ise kadılığın en yüksek mertebesi olan *"Taht kadılığı"*[337] veya *"Mevleviyet"* adı verilen beşyüz akçalık eyalet

333 Bk. Neşrî, *Aynı eser*, I, 337-339. Ayr. bk. Âşık Paşazâde, *Aynı eser*, s. 70.

334 Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 84.

335 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 48.

336 *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 39.

337 Taht kadılıkları Mekke, Halep, Şam, Diyarbekir, Bağdad, Selânik, Filibe, Sofya, Budin, Bursa, Edirne, Üsküdar ve İstanbul v.s. gibi şehir kadılıklarıydı. Bunlardan Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıkları "tahtgâh-ı selâse" adını taşımaktaydı (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s.89).

kadılıklarına tayin edilirlerdi[338]. Buna mukabil üçyüz akçalık kadıların defterdar olmaları, beşyüz akçalık kadıların ise beylerbeyi olmaları hükmü yer almakta idi[339]. Bu bakımdan askerî hizmete geçen kadılar beylerbeyi rütbesiyle vazifelendirilirdi[340]. XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar aynı dereceye sahip olan mevleviyetler, bu tarihten soma üçyüz ve beşyüz akçalı mevleviyetler şeklinde birbirinden ayrılmış, bu ayırım yevmiyeleri açısından yapılmıştır.

Kadı tayini, XIV ve XV. yüzyıllarda Divan-ı hümâyun toplantılarında Rumeli ve Anadolu kadıaskerinin arzı ve padişahın onayıyla olurdu. Bu şekil Fâtih devrinden itibaren, özellikle divan toplantılarının veziriazamın başkanlığında toplanmaya başlamasından soma değişmiş ve kadı, kadıaskerlerin teklifi ile veziriazam tarafından tayin edilmeye başlanmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren ise, mevleviyet denilen büyük kadılıklar, şeyhülislâmlığın ehemmiyet kazanmasından sonra, onların teklifi üzerine veziriazam tarafından yapılmıştır.

Kadılık müddeti devirlere göre onsekiz aydan üç seneye kadar değişmiştir. Sürelerini dolduran kadılar ma'zûl olarak bir üst dereceye yükselmek için sıra beklerlerdi. Bu müddet zarfında İstanbul'a gelirler ve kadıasker dâiresine devam edip tecrübe kazanır ve sırası gelince derecesine uygun kaddığa tayin olunurlardı. Şayet bir kadılığa birden fazla aday çıkarsa imtihan yapılır ve en ehil olanı tercih edilirdi.

Bununla beraber zaman zaman kadılık tayininde usulsüzlükler çıkmış, kadılıkların parayla satıldığı iddiaları yayılmıştır. Ayrıca kadıların, devletin uzun savaşlar dolayısiyle eyâletlerle fazla ilgilenememesi yüzünden halka zulmettikleri ve usulsüz para talep ettikleri görülmüş, bu tür hadiseler sebebiyle tahkikatler yapılmıştır[341]. III. Mehmed, Anadolu kadıaskeri Damat Muhyiddin Efendi hakkında kendisine yapılan bu tür şikâyetler üzerine onu görevden almıştır. Bu

338 *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 39.

339 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 34, 36-37.

340 Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 88.

341 Meselâ 1575'de Semendire Sancağı'nda köy köy dolaşarak yeni gömülmüş ölülerin metrûkâtı dolayısiyle para talep eden kadılar hakkında devletçe tahkikat açılmıştır (BA, *Mühimme Defteri*, nr. 27, s. 246).

sebeple de kadılık tayinlerinde kanun ve nizamlar çıkarılmıştır[342].Kendilerinden şikâyet edilen kadılar takibata uğrar, suistimalleri görülenler cezalandırılır, hattâ idam edilirlerdi.

Kadıların mahkemelerde kendi adlarına vazife gören nâibleri vardı. Kazanın büyüklüğüne göre kadının birden fazla nâibi bulunabilirdi. Bu sebeple nâibler vazifelerinin önemine göre kaza nâibleri, kadı nâibleri, mevâli nâibleri, bâb nâibleri, ayak nâibleri ve arpalık nâibleri olmak üzere altı kısma ayrılmaktaydı. Kadıların yardımcısı olarak kazalarda bir de, vefat etmiş kimselerin mallarını varisleri arasında pay eden "*kassam*" adı verilen bir memur bulunmaktaydı[343].

Her eyalet ve sancakta XVI. asır sonlarına kadar toprak kadıları ismiyle seyyar kadılıklar bulunmakta idi. Gerek devlet merkezinde, gerekse eyaletlerde tahkiki icap eden bir mesele, toprak kadıları vasıtasiyle teftiş olunurdu. Ayrıca köylülerin, sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zeâmet ve timar sahipleri ile ilgili şikâyetleri, yine bunlar tarafından değerlendirilir ve mahkemesi yapılırdı[344]. Toprak kadılarından başka bir de Mehayif müfettişleri vardı ki, bunlar mahallî kadı ve naibler (vekiller) dışında köylere kadar halkın derdini dinlemek ve şikâyetlerini değerlendirmek için devletin tayin ettiği kaddardı. Mehayif müfettişleri gördükleri davaları ve yapılan şikâyetleri doğrudan doğruya Divân-ı Hümâyûn'a arz etme yetkisine de sahiptiler[345].

Sefer esnasında Padişahla birlikte giden kadıaskerler, orduya ait işleri görürlerdi. Ancak Padişahların sefere gitmeyi terketmelerinden soma kadıaskerler de seferi terketmişler ve serdâr-ı ekrem olarak sefere giden veziriazamların yanlarına vekâleten "Ordu kadısı" ismiyle emekli olmuş mevâli denen büyük

342 Meselâ 1716'da Şehid Ali Paşa'nın sadaretinde mülâzemet-i müstemirre usûlü kaldırılarak, bir mazul kadının tekrar tayin olunması için kendi derecesindeki mazul kadıların en kıdemlisi olması, kadılığa geçeceklerin önce kadıasker huzurunda imtihan olmaları ve başarılı olanların şeyhülislâma bildirilerek deftere kaydedilmesi ve ancak bundan sonra sırası gelince kadılığa tayin edilmesi gibi usuller getirilmiştir (Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 107-108).

343 *Aynı eser*, s. 121-122.

344 *Aynı eser*, s. 126-127.

345 *Aynı eser*, s. 128-129.

kadılardan biri kendisine bir tayin beratı verilerek tayin olunmuştur. Ordu kadılığının meşakkatli bir iş olması dolayısiyle, bunlar gerektiğinde yüksek bir mevleviyete tayin edilirler ve Haremeyn mevleviyetinden Mekke kadısı olurlardı. Buna benzer olarak donanmaya tayin edilen kadıya da Ordu kadısı denirdi. Ordu kadısının tayini Rumeli kadıaskerince yapılırdı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLILARDA İLMİ-DİNİ HAYAT VE SOSYAL MÜESSESELER

I- OSMANLILARDA İLİM

a) Osmanlı Medreseleri

Osmanlı Devleti'nde, kuruluşun ilk dönemlerinden itibaren ilim ve kültür alanında çalışmalar yapıldığı malumdur. Zirâ Türkler daha Anadolu'ya gelmeden önce de ilmî faaliyetlerde bulunmuşlar ve özellikle Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nde de çeşitli şehirlerde ve hemen hepsi bugünkü manâda birer üniversite hüviyeti arzeden medreseler tesis etmişlerdi[346]. Bu medreseler gerek teşkilât, gerekse idarî bakımdan daha soma kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur[347]. Nitekim Osmanlılardan önceki Anadolu medreselerinde görülen ve kurulan bu tesislerin devamlılığını teminat altına alan vakıf müesseseleri, Osmanlılarda da aynen devam etmiştir.

Osmanlılar zamanında ilk medrese İznik'in fethini müteakip (1330) Orhan Gazi tarafından bir kilisenin câmiye, bir manastırın da medreseye çevrilmesiyle vücuda getirilmiştir[348]. Medreseye Sultan Orhan Gazi tarafından Kozluca köyü ve

346 Bilhassa Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde Osmanlı medreselerine örnek olmak üzere meselâ Konya'da İpekçi medresesi, Şerif Mes'ud medresesi, Sırçah medrese, Karatay medresesi, Küçük Karatay, Tâcü l-vezîr, Seyfiyye, Molla Atîk, Hatuniyye medreseleri, Kayseri'de Sâhibiyye, Avgunu, Serâceddin, Hand Hâtun, Hacı Kılıç ve Şifâiye Tıb Medreseleri, Sivas'ta Gök Medrese, Keykâvus, Buruciye medreseleri, Tokat'da Gök Medrese, Seyitgazi'de Ümmehan Hâtun medresesi, Kırşehir'de Cacabey medresesi, Antalya'da İmâret, Atâ Bey, Karatay, Ulu câmi medreseleri, ve Kütahya'da Vâcidiyye medresesi gibi daha pekçokları sayılabilir (Bk. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s.10-11).

347 Bk. Şehabettin Tekindağ, "Medrese dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 11.

348 Bk. Neşri, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, nşr. F. R. Unat - M. A. Köymen, Ankara 1987, I, 163; Ayrıca bk. Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, *Osmanlı Tarihleri*, Atsız neşri, İstanbul 1949, s. 119. Burada bir de imaret inşa ettirdiği kaydedilmektedir. Fakat *Tevârîh-i Âl-i Osman*'ın Âlî

çevresiyle birlikte İznik şehrindeki evler vakıf olarak bağlanmıştı. Vakıf gelirlerinden altıda biri talebelere altıda beşi de müderrise tahsis edilmişti[349]. Bu ilk medresenin müderrisliğine ise zamanın büyük Türk âlim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Dâvud-ı Kayseri ile Konya'da Sirâceddin Urûmî'nin şakirdi olan Tâceddin Kürdi tayin edilmiştir. Hitâbeti de Kara Hoca admda birine verilmiştir[350]. Bununla beraber bazı kaynaklarda ilk Osmanlı medresesinin İznik'den önce İzmit'te, fethi müteakip Süleyman Paşa tarafından kurulduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır[351]. Bundan ayrı olarak ise yine Süleyman Paşa'nın İznik'de bir medresesi bulunmakta idi[352]. Süleyman Paşa da, medresesine İznik şehrinde bir bostan, kale içinde bir bağ ve kuyunun gelirini bağlamıştı[353].

İznik medreselerinden başka Osmanlılar diğer şehirlerde de medreseler vücuda getirmişlerdir. Nitekim Orhan Gazi Bursa'nın fethini müteakip burada bulunan şehrin en büyük manastırım medreseye tahvil ettiği gibi (Manastır medresesi), ayrıca 1335'de şimdiki Orhan camiinin yanına ikinci bir medrese daha yaptırmış ve her iki medreseye de vakıflar bağlanmıştır[354]. Öte yandan Bursa'da daha birçok medrese inşâ edildiğini görmekteyiz. Bunlardan Orhan Gazi zamanında yapılan Lala Şahin medresesi, I. Murad dönemi medreselerinden Çekirge mevkiinde yer alan Hüdâvendigâr medresesi[355], Ulu cami civarında bulunan Esediye medresesi, Yıldırım zamanında yapılan Çandarlı Hayreddin Paşa'nın oğlu Ali Paşa medresesi, Ebu İshak medresesi, I. Murad'ın hanımı Gülçiçek Hatun medresesi, Eyne Bey veya Molla Yegân medresesi, Eyne Bey Subaşı medresesi, Ferhadiye medresesi, Molla Fenârî medresesi, Yıldırım medresesi, Çelebi Mehmed devrinde Bâyezid

Bey neşrinde manastırın medrese yapıldığı kaydedilmemekteyse de Orhan Gazi'nin İznik'de tesis ettiği medreseyi Dâvud-ı Kayserî'ye verdiği belirtilmektedir (İstanbul 1332, s.42).

349 Bk. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 72-73.

350 Bk. Âşık Paşazâde, *Aynı eser*, s. 119-120; Krş. Âlî Bey neşri, s. 42-43. Ayrıca bk. Neşri, *Cihan-nümâ*, I, 163.

351 Bk. Mustafa Bilge, *Aynı eser*, s. 11-12.

352 Evliyâ Çelebi İznik'de yedi medrese bulunduğunu beyan etmektedir (*Seyahatnâme*, İstanbul 1314, III, 7).

353 Mustafa Bilge, *Aynı eser*, s. 74.

354 Bk. Neşri, I, 187; M. Bilge, *Aynı eser*, s. 83-84; C. Baltacı, *Aynı eser*, s. 15.

355 Bizzat I. Murad tarafından yaptırılmıştır.

Paşa medresesi, Çelebi Mehmed tarafından kurulan Yeşil medrese veya Bursa Sultaniyesi, II. Murad devrinde Fazlullah Paşa medresesi, Hacı İvaz Paşa medresesi, Kara Hasan Paşa medresesi, Isâ Bey medresesi, Sultan II. Murad'ın Murâdiye medresesi sayılabilir. Bunların hepsi de vakıflar bağlanmak suretiyle varlıklarını sürdürmüştür. Bunlardan özellikle Orhan Gazi'nin Manastır medresesi, I. Murad'ın Hüdâvendigâr medresesi, I. Bâyezid'in Yıldırım medresesi[356], Çelebi Sultan Mehmed'in Yeşil medresesi (Bursa Sultaniyesi), Hacı İvaz Paşa medresesi[357] ve II. Murad'ın Murâdiye medresesi birinci derecede eğitim ve öğretim kurumları olarak vazife görmüştür[358].

Osmanlı Sultanları ve devlet adamları Edirne'nin fethini müteakip burada da medreseler inşâ ettirmişlerdir. Bunlardan Çelebi Mehmed medresesi (Eski Câmi medresesi) adından da anlaşılacağı üzere Çelebi Mehmed tarafından Eski câmiin arkasında 1413 yılında inşâ ettirilmiştir. Medreseye Yıldırım Bâyezid zamanında bazı yerlerin gelirleri evkaf olarak bağlanmıştır[359]. Öte yandan Edirne'de Sultan II. Murad'ın yaptırdığı Dârülhadis medresesi ile Üç şerefeli Saatli medrese ilmî derece yönünden önemli bir seviyede olup, bu husûsiyetini uzun süre devam ettirmiştir. Bunlardan ayrı olarak Üç Şerefeli medrese yanında Fâtih Sultan Mehmed de Peykler medresesi ismini taşıyan bir medrese inşâ ettirmiştir. Bu yanyana duran iki medrese daha soma Çifte medrese olarak anılmış, bunlardan II. Murad'ın medresesine eski, Fâtih'inkine de yeni medrese adları verilmiştir. Eski medrese derece itibariyle "ellili" tabir olunan medreselerden olup, müderrislerine 50 akça yevmiye verilmekteydi. Medresenin toplam 317.217 akça vakfı bulunuyordu.

Bunlardan ayrı olarak Edirne'de II. Murad zamanında Rumeli Beylerbeyi olan Sinan Bey tarafından yaptırılan Beylerbeyi medresesi, Kürt Hoca medresesi, Amasya ileri gelenlerinden olan Şah Melek b. Şâdî Bey medresesi, Çelebi

356 Neşrî'de Yıldırım'ın Bursa'da iki medrese yaptırdığı bildirilmektedir (I, s. 361).

357 Bursa subaşısı olan, daha sonra ise Çelebi Mehmed ile II. Murad'a vezirlik yapan bu zât, ayrıca Tokat'da Sulu Sokak'da ve Bey-Obası'nda iki ayrı medrese daha yaptırmıştır (Bk. M. Bilge, *Aynı eser*, s. 124).

358 Bu medreseler ve müderrisleri hakkında geniş bilgi için bk. M. Bilge, *Aynı eser*, s. 83-134.

359 Bk. M. Bilge, *Aynı eser*, s. 135-136.

Mehmed devri meşâyihinden bulunan Şeyh Şüca' medresesi, Saruca Paşa medresesi ve Halebiye medresesi sayılabilir. Bu medreselerin her birinin de ayrı birer vakfiyesi olup, vakıfları geliriyle müderrislerin ve diğer medrese mensuplarının maaşları karşılanmaktaydı[360].

İznik, Bursa ve Edirne haricinde diğer Osmanlı şehirlerine de medreseler inşâ edilmişti. Bunlardan Afyon'da Umur Bey medresesi, Alaşehir'de Yıldırım medresesi, Amasya'da I. Bâyezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad medreseleri[361], Yörgüç Paşa medresesi[362], Balıkesir'de Yıldırım medresesi, Bergama'da II. Murad zamanında yapılmış Hatip Paşa ve Umur Bey medreseleri, Bolu'da Yıldırım medresesi, Çorum'da İI. Murad medresesi, Dimetoka'da Oruç Paşa medresesi, Filibe'de II. Murad devrinde Rumeli Beylerbeyisi bulunan Kula Şahin Paşa tarafından yaptırılan medrese ile ayrıca Gelibolu, İştip, Kütahya, Malkara, Merzifon, Milas, Mudurnu, Sapanca, Tire, Tokat, Üsküp, Yenişehir (Bursa) ve Yenişehr-i Fenar (=Larissa)'daki medreseler sayılabilir[363].

İstanbul'un fethini müteakip ise Fâtih Sultan Mehmed, ismini onun tarafından inşâ ettirilmiş külliyeden alan bugünkü Fatih semtinde bir medrese yaptırmıştır. Külliyenin yapımına 1463 yılında başlanmış ve sekiz sene sonunda tamamlanmıştır. Külliyenin müştemilâtında iki minareli ve bir şerefeli cami ile iki tarafında sekiz medrese yaptırılmış (Sahn-ı seman veya Semâniye medreseleri), ayrıca bunlara talebe yetiştirmek için de bu medreselerin arkasında "Tetimme" ismi verilen sekiz medrese daha inşâ edilmiştir. Külliye'de bunlardan başka misafirlerin hayvanları için ahırlar, bir imaret, aşhane, Dârüşşifa denilen bir hastahane, bir muallimhane, bir kütüphane, ders okutmağa mahsus dârütta'lim ve iki hamam

360 Bk. M. Bilge, *Aynı eser*, s.138-158.

361 Buraya şehzâde sancağı olduğu için ayrı bir önem verilmiş ve Anadolu'nun en önemli kültür merkezlerinden biri olmuştur.

362 Şehzâde iken II. Murad'ın lalası olan bu zât, onun hükümdar olmasından sonra bu medreseyi yaptırmıştır.

363 Geniş bilgi için bk. M. Bilge, *Aynı eser*, s.161-207.

bulunmaktaydı[364]. Bu külliye içinde kayıtlardan anlaşıldığına göre vakıf suretiyle bir sıbyan mektebi de tesis edilmiştir[365]. Fâtih ayrıca Hz. Eyyûb-ı Ensârî için bir türbe ile bunun yanında bir imaret, bir medrese ve bir câmi yaptırmıştır[366]. Sahn medreselerinin dördü camiin doğusunda, dördü batı tarafında idi. Medreselerin her birinin ondokuz odası ve her medresenin bir müderrisi bulunmaktaydı. Müderrislere ellişer akça yevmiye tahsis edilerek, ayrıca beşer akça yevmiye ile birer de muîd (asistan) verildi. Her medresenin odalarına ikişer dânişmend (talebe) konuldu. Bunlara vakıftan ikişer akça yevmiye ile imaretten ekmek ve çorba tahsisi kararlaştırıldı[367].

Fâtih ayrıca İstanbul'un fethini müteakip Ayasofya'yı câmiye tahvil ettikten soma, buradaki papaz odalarım da medrese haline getirilmişti. 1466 yılında ise arka kısma tek katlı bir medrese yaptırmıştı. Bu medrese daha somaki sultanlar zamanında yeni ilâveler yapılmak suretiyle genişletilmiştir[368].

Fâtih'den somaki hükümdarlar da medrese yaptırmışlardır. Bunlardan II. Bâyezid, 1501-1506 yıllarında cami, imaret, tabhane, sıbyan mektebi[369], türbe, hamam, ve sebilden müteşekkil yaptırdığı külliyede bir de medrese inşa ettirmiş-

364 Neşrî, Kitâb-ı Cihan-nümâ, II, 711; Ayr. bk. Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 71; Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Âlî Bey nşr., İstanbul 1332, s.143.

365 Fâtih'in Arapça vakfiyesinde, sıbyan mektebine ancak yetim çocukların, yetim bulunmazsa fakir çocukların alınması şart koşulmuştu (Bk. A. Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili bir vesika", *Journal of Turkısh Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, V.2, Cambridge 1978, s.55-57).

366 Bk. Âşık Paşazâde, *Aynı eser*, s. 143.

367 Her medresenin ikişer odası kapıcı ile ferrâş denilen süpürücülere tahsis olunmuştu. Fâtih'in Tetimme ile birlikte bu onaltı medresesi, XIX. asırda da faal olarak bulunmaktaydı. Nitekim 1689'da bu medreselerde öğrenci sayısı 833'dü (Bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal Osmanlı Medreseleri", İstanbul 1977, s. 8, 14).

368 Bk. Cahit Baltacı, *Aynı eser*, s. 474.

369 II. Bâyezid'den başka daha birçok hükümdar ve devlet adamı tarafından Sıbyan mektepleri açılmıştır. Meselâ Evliya Çelebi İstanbul'da 1993 mektep bulunduğunu bildirmektedir (A.Turgut Kut, *Aynı makale*, s. 56).

tir[370]. Aynı şekilde Kanuni Sultan Süleyman tarafından da Süleymaniye Camii ile birlikte bir külliye vücuda getirilmiş ve bu külliye içinde 7 medrese yaptırılmıştı. Bunlardan üçü camiin Marmara tarafında olup evvel, sâni ve dârü't-tıb, diğer üçü ise Haliç tarafında bulunan sâlis, râbî ve dârü'l-hadîs medereseleridir; sonuncusu ise "mülâzımlar" adım taşımaktadır[371]. Medresenin yapımına 24 Mayıs 1550 tarihinde başlanmış ve bütünüyle 1557'de bitirilmiştir. Bu medreselerden derece itibariyle en yüksek medrese Dârü'l-hadîs müderrisliği olup müderrisinin yevmiyesi yüz akça, diğerlerinin ise altmışar akça idi[372]. Medreselerden ilk tamamlanan Haliç tarafındaki iki medreseden birinin müderrisliğine Kadı-zâde Şemseddin Ahmed, ikincisine de Mimar-zâde Muslihiddin Mustafa b. Mehmed tayin edildi. Dârü'l-hadîs müderrisliğine Molla Yahya b. Nureddin, diğerine de Afyon Kara-hisarlı Şah Mehmed b. Muharrem Efendi getirildi. Dârü't-tıb'ba ise, hekimbaşılığa aday olabilecek derece mesleğinde ihtisas sahibi olanların getirilmesi şart koşularak, buraya İzmitli hekim İsa-oğlu Ahmed Çelebi atandı[373]. Süleymaniye medreselerinde böylece tıp, hadîs, tabiiyye, matematik (riyaziye) gibi dinî, hukuki ve edebî dersler okutulmakta ve külliyede ayrıca hastahane, imaret, tabhane, hamam v.s. ile ilgili sosyal tesisler yer almaktaydı.

Osmanlı hükümdarlarından ayrı olarak diğer devlet adamları ve saray mensupları da İstanbul'da medrese yaptırmışlardır[374]. Meselâ bunlardan Veziriazam Mahmud Paşa hâlâ kendi adını taşıyan câmi ve medreseyi inşâ ettirdiği gibi, Çandarhzâde İbrahim Paşa, Hadım Ali Paşa, Davud Paşa, Sokulhı Mehmed Paşa, Rüstem Paşa, Sinan Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Köprülü Mehmed Paşa, Feyzullah Efendi v.s ile Atîk Valide Sultan[375], IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan ve IV. Murad'ın annesi Mahpeyker Sultan tarafından da külliyelerle birlikte medreseler inşa ettirilmiştir[376].

370 Bk. Mubahat Kütükoğlu, "1869'da faal İstanbul Medreseleri", *TED*, sayı 7-8 (İstanbul 1977), s. 375.

371 Kütükoğlu, *Aynı eser*, s. 376-377.

372 İ.H.Uzunçarşıh, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 34.

373 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 35.

374 Padişahlardan ayrıca İstanbul'da I. Ahmed, III. Osman, III. Mustafa, I. Abdülhamid gibi hükümdarlar da medrese yaptırmışlardır (Geniş bilgi için bk. M. Kütükoğlu, *Aynı eser*, s.102-105).

Osmanlılarda medreseler yaptıkları ilmî faaliyetlerine göre derece ve sınıflara ayrılmıştır. Meselâ kuruluşta İznik medresesi beyliğin birinci derecede medresesi olurken, Bursa'nm fethinden sonra burada yaptırılan Manastır medresesi, I. Murad'm Çekirge'deki medresesi, Yıldırım medresesi, Çelebi Mehmed'in Yeşil medresesi, İznik medreselerini ikinci plâna düşürmüştür. Bursa medreselerinin ehemmiyeti de II. Murad'ın Edirne'de yaptırdığı Dârü'l-hadîs ve Üç Şerefeli medreselerin tesisine kadar devam etmiştir. Hattâ İstanbul'da Sahn-ı seman'ın yapılmasından soma bile Edirne medreselerinin ehemmiyeti bir müddet daha devam etmiştir. Ancak bir müddet sonra Sahn-ı seman medreseleri birinci sıraya yükselerek Osmanlı memleketlerindeki diğer medreselerin üstüne çıktı[377]. İstanbul'da ise Sahn medreseleriyle Ayasofya önceleri eşit tutulmakla birlikte daha soma Ayasofya medresesi Sahn'ın üstüne çıktı. Eyüb medresesi ise bazan Sahn'la aynı, bazan da ondan aşağı tutuldu. Öte yandan medreselerin adedinin çoğalması yeni bir teşkilâtı gerektirdi. Her ne kadar daha Yıldırım Bâyezid zamanında bir organizeye tâbi tutulduğu ve II. Murad tarafından medreselere yeni bir nizam verildiği anlaşılmaktaysa da, asıl teşkilât Fâtih zamanında yapılmıştır.

Fâtih İstanbul'un fethedip Sahn-ı seman'ı kurduktan sonra, Veziriazam Mahmud Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu'yu ilmiye teşkilâtını tanzimle vazifelendirmiş, öte yandan Karamanî Mehmed Paşa'ya da bir kanunnâme hazırlatarak, ilmiye mensuplarıyla devlet memurları arasındaki mertebeleri tesbit ettirmiştir. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde *"Ve Sahn mollaları makâm-ı mevleviyetdedir.*

375 Murad'ın annesi Nurbanu Sultan tarafından Üsküdar'da medrese ile birlikte cami, imaret, sıbyan mektebi, tabhane, han, çifte hamam ve çeşmeden meydana gelen bir külliye vücuda getirilmiştir (C. Baltacı, *Aynı eser*, s. 470).

376 İstanbul medreseleriyle ilgili geniş bilgi için bk. M. Kütükoğlu, *Aynı eser*, s. 296-392.

377 Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde: *"Hâliyâ binâ eyledüğim medâris-i âlîyeye sahn deyü isim konulmuşdur. Sahndan beşyüz akça kadılığa vusûl bulur ve Ayasofya medresesinden dahi kezâlik böyle vusûl bulunur"* şeklindeki kayıtla bu iki medresenin eşit olduğu anlaşılır (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 39).

Anlar cümle sancak beğlerine tasaddur ederler. Ve Dâhil müderrisi ve Hâric müderrisi dahi makâm-ı mevleviyetdedir" ve *"Elli akça müderris cümle ağaların üstüne oturur. Sahna vardıkdan sonra beşyüz akça kadı olup, andan kadıasker olurlar"* şeklindeki kayıtla ilmiye sınıfının statüsü ortaya konmuştur[378]. Medreselerin dereceleri ise, Haşiye-i Tecrîd (Yirmili), Miftah (Otuzlu), Kırklı, Hâric, Dâhil, Sahn-ı seman şeklinde ayrılmıştır[379]. II. Bâyezid devrinden itibaren ise Altmışlı medreseler de yapılmıştır. Bu ayırım medreselerde vazife yapan müderrislerin aldıkları ücrete bağlanmıştır. Zira kanunnâme'de belirtildiğine göre yeni mülâzım olan kişi, önce yirmi akçalık medreseye, ondan soma yirmi beş, otuz, otuzbeş, kırk, kırkbeş, elli ve nihayet altmış akçalık medreselere geçebilirdi[380]. Ayrıca kanunnâmede belirtildiğine göre sahn ve dâhil müderrislerine resmî yazılarda : *"İftihârü'l-ulemâ' i'l-muhakkıkîn muhtârü'l-fuza-lâi' l-mudakkıkîn yenbûü'l-fazl ve' l-yakîn vârisü ulûmi' l-enbiyâ ve' l-mürselîn el-muhtass bi-mezîdi inâyeti' l-Meliki' l-mu'în sahn müderrislerinden mevlânâ....."* şeklinde hitâb edilmesi belirtilmişti[381].

Osmanlı medreselerinde ilk devirlerde müderrislerin vakfiye şartlarına göre düzenli olarak ders vermeleri gerekiyordu. Meselâ Yıldırım Bâyezid devri müderrislerinden Molla Fenarî'nin haftada Salı ve Cuma, II. Murad devri müderrislerinden Mehmed b. Beşir'in ise sadece cuma günü tatil yaptığı görülmektedir[382]. Medreselerde tahsil müddetleri de devirlere göre değişmiştir. Nitekim yirmili medreselerde XVI. yüzyılın başında iki yıl olan tahsil, yüzyılın ortalarında bir, yüzyılın sonlarında ise üç ay olarak tesbit edilmiştir. Otuzlu medreselerde tahsil iki yıl ilâ üç ay, Kırklı medreselerde üç yıl ilâ üç ay, Ellili medreselerde bir yıl ilâ beş ay, Sahn-ı seman ve Altmışlı medreselerde bir yıl olarak tesbit edilmiştir. XV. yüzyıl ortalarından itibaren ise Sahn Medreselerinin tahsil müddetinin en az altı ay olacağı karara bağlanmışu[383].

378 *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 39.

379 Bk. C. Baltacı, *Aynı eser*, s. 47.

380 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 39; Ayr. bk. C. Baltacı, *Aynı eser*, s.47.

381 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 51.

382 Mecdî, *Terceme-i Şakâ'ik*, İstanbul 1269, s. 100.

383 Bk. C. Baltacı, *Aynı eser*, s. 37-41.

Osmanlılarda ilk devirlerde medreselerde derecelerine göre, çeşitli zamanlarda değişik dersler okutulmuştur. Ancak bu derslerin hangileri olduğu hakkında kesin bir bilgi elde edilememektedir. Buna mukabil diğer İslâm ve Türk devletlerinde okutulmakta veya okutulmuş olan Fıkıh[384], Kelâm, Hadîs[385], Tefsir[386], Usûl-i Fıkıh türünden dersler (Naklî ilimler) ile mantık, belâgat, lügat, nahiv, hendese, hesap, heyet (Astronomi) ve felsefe gibi dersler (Aklî ilimler) okutulduğu tahmin edilmektedir. Zirâ Osmanlı medreseleri bu devirde Selçuklu medreselerinin bir devamı şeklinde idi. Nitekim Orhan Gazi'nin İznik'de tesis ettiği medreseye ilk müderris olarak aklî ilimlerde ihtisas sahibi olan Şeyh Dâvud-ı Kayserî'yi tayin etmesi, en azından naklî ilimler yanında aklî ilimlerin de okutulduğunu göstermektedir. Ancak şurası da belirtilmelidir ki, ilk zamanlarda felsefî ilimler cami dışmda, naklî ilimlerden tefsir, hadîs ve fıkıh medrese ve camilerde okutulurdu[387].

İlk devir Osmanlı medreselerinde müderrisler[388] Selçuklularda olduğu gibi ehl-i sünnet mezheplerinden Hanefî fıkhı üzerinde ders verirlerdi. Medresede bir müderris bulunurdu. Vazifeleri karşılığı maaş alırlardı. Tayinleri ilk devirlerde o medreseyi kuran padişah veya paşa tarafından yapılırdı. Daha sonra divanda kararlaştırılmış, kendilerine, tayin edildiklerine dair bir berat verilmiştir. Azilleri ise işe devamsızlık, şer'î kanunlara aykırı beyanda bulunmak ve sözler söylemek gibi sebeplere dayandırılmıştır. Çoğu vakıflarda ise azil yetkisi vakıf mütevellisine verilmiştir[389]. Müderrisler medreselerin derecelerine göre terfi ederlerdi. Bir Kırklı medrese müderrisi terfi ederse Hariç elli medresesine, buradan terfi eden de Dahil

384 Medreselerde okutulan Fıkıh kitapları arasında Hidâye, Nihâye, Gâyetü l-beyân, Kadîhân ve Pezdevî yer almaktadır.

385 Muhtelif devirlerde müderrislere verilerek okutulması istenen hadîs kitapları arasında Buharî, Kirmanî, Aynî, İbn-i Hacer, Mesabîh, Müslim ve Nevevî (=Şerh-i Müslim) sayılabilir.

386 Medreselerde okutulan tefsirler arasında Keşşâf, Kutbuddin, Sadeddin, Kadı Beyzavî, Kurtubî, Kâşânî ve İsfahânî tefsirleri bulunmakta idi.

387 Bk. M. Bilge, *Aynı eser*, s. 42.

388 Müderris arapça bir kelime olup, tedris mastarından ism-i fâ'ildir. Medrese ve camide ders okutan hoca manâsına gelmektedir. Ayrıca muhaddis vezninde bir kitabı çok okuyup tekrar eden anlamına da gelir.

389 Geniş bilgi için bk. M. Bilge, *Aynı eser*, s. 19-22.

elli medresesi müderrisliğine yükselirdi. *Fâtih Kanunnâmesi*'ne göre Tecrid, Miftah ve Kırklı medrese müderrislerini kadıaskerler tevcih ederlerdi. Sahn müderrisi olan bir kimse ise isterse beşyüz akça yevmiyeli İstanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya, Selânik, Şam, Halep, Mısır gibi taht kadılıklarından birine (=mevleviyet) tayin olunurdu. Bundan soma ise kadıasker olurlardı[390]. Bir medresede boş olan müderrisliğe aynı derecede birden fazla aday çıkarsa imtihan yapılır, en başarılı olan bu vazifeye getirilirdi.

b) İlmî Hayat :

İlk Osmanlı medresesinin baş müderrisliğine tayin edilen **Davud b. Mahmudü'r-rumî'i'l-Kayserî** (v. 1350), Mısır'da okumuş nakli ve aklî ilimlerde ihtisas yapmıştı[391]. İznik medresesi ilim adamlarından **Şemseddin Mehmed b. Hamza el-Fenarî** hem tasavvuf, hem de mantık ve diğer aklî ilimlerde söz sahibi idi. Molla Fenarî adıyla şöhret bulmuş olan bu zatın *Uveysâtü'l-efkâr* ismini taşıyan aklî ilimlere dair bir eseri ile İstanbul hicrî 1304'de basılmış bir mantık kitabı, en meşhur eserlerindendir[392].

Diğer bir ilim adamı matematikçi ve astronom **Kadızâde-i Rûmî** adıyla şöhret bulan Musa Paşa b. Mahmud b. Mehmed Selâhaddin'dir. Kadızâde aslen Bursalı olup, burada tahsilini tamamladıktan soma önce Horasan'a, sonra da Türkistan'a giderek ders görmüş ve Semerkant'ta Rasathâne müdürlüğüne ve nihayet Semerkant medresesi başmüderrisliğine yükselmiştir[393]. Kadızâde memleketine geri dönmemekle birlikte onun İstanbul'a gelen Fethullah Şirvanî ve Ali Kuşcu gibi iki öğrencisi, matematik ve astronomi ilminin yayılmasına ve yerleşmesine yardımcı olmuşlardır. Bunlardan **Fethullah Şirvanî** II. Murad devrinde Kastamonu'ya gelmiş ve Fâtih'in ilk senelerinde vefat etmiştir.

390 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s.39.

391 Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 27.

392 Bk. Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 47-53; Ayr. bk. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 13.

393 Kadızâde'nin en önemli eseri bir derecelik yay sinüsünün hesabı usulünü basıt bir şekle soktuğu Risâle fî istihrâcü'l-ceyb derece vahide'dir (Geniş bilgi için bk. Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 37-40; Ayr. bk. A. Adıvar, *Aynı eser*, s. 16).

Fâtih'e kadar olan dönemde bunlardan başka tıp alanında Murad b. İshak, Hacı Paşa adıyla meşhur Celâleddin **Hızır**, **Şeyh Cemaleddin Aksarayî**, **Taceddin İbrahim** (Ahmedî), **Hüsameddin Tokadî** ve **Mehmed Kadı-i Manyas** gibi âlimler yetişmişti[394].

Fâtih döneminde ise müsbet ilimlere alâka artmış olması yamsıra asıl felsefî ve ilmî düşünüş birinci plâna çıkmıştır. Bu bakımdan Fâtih devrinde pekçok lâtince eser Türkçeye çevrildiği gibi, özellikle tıp, matematik ve astronomi dallarında yeni eserler yazılmıştır. Bunlar içerisinde bilhassa Türkistan'dan İstanbul'a gelen Alâeddin Ali b. **Muhammed Kuşçu** en önemlilerindendir.

Doğu ve Batı bilginlerini sarayında toplayan Fâtih, Ali Kuşçu'yu 1000 akça yevmiye ile İstanbul'a getirtmiş, ve günde 200 akça maaşla Ayasofya medresesine tayin etmiştir. Ali **Kuşçu** İstanbul'da kelâm, filoloji, matematik ve astronomi ile ilgili eserler kaleme almıştır. Bunlardan gökcisimlerinin dünyadan uzaklıklarına dair olan *Risâle fi'l-hey'e* ile ayrıca *Risâle fi'l-hisâb*[395] ve Uluğ Bey'in *Zic*'ine yazdığı şerh zikredilebilir[396].

Fâtih döneminin ilim adamlarından biri de matematikçi **Hızır Bey-oğlu Yusuf Sinan Paşa**'dır. Onun en önemli eserleri tasavvufa ait *Tazarru'at*'ı ile asronomiye dair olan *Çağminî Risâlesi*'ne yazdığı şerhdir[397]. Ayrıca zamanın en meşhur bilginlerinden **Hoca-zâde** de fizik ve metafizik üzerine çalışmalar yapmış, bu konuda yazılmış kitaplara çıkmalarda bulunmuştur[398].

394 Bunlar için bk. Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 40-41, 74, 115, 122, 123.

395 Farsça olan bu eserini Risâle-i Muhammediye adıyla Arapçaya çevirmiş ve padişaha sunmuştur.

396 Bk. Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 180-184. Ali Kuşçu'nun hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Süheyl Ünver, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden bir bahis, Ali Kuşçi, Hayatı ve eserleri*, İstanbul 1948, s.9-67; Ayr. bk. Abdülhak Adnan, "Ali Kuşçu", *İA*, İ, 321-323.

397 Bk. Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 193-196; Ayr. bk. A. Adıvar, *Aynı eser*, s. 42.

398 Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 145-158.

Fâtih zamanında tıp alanında da hayli çalışmalar yapılmıştır. Bu devrin önemli hekim ve bilim adamları arasında *Kitâb-ı tıb* ve *Maddetü'l-hayat* adlı eserlerin yazarı ve dönemin ünlü şeyhlerinden Muhammed b. Hamza Akşemseddin[399], Fâtih'in hocası olup *Gâyetü'l-emânî tefsîrü's-seb'a'l-mesânî* isimli tefsir sahibi Molla Güranî, Amasya Dârüşşifası başhekimi olup *Cerrahnâme-i İlhanî* yazarı Sabuncu-oğlu Şerefeddin Ali b. Elhac İlyas, idrar yolları hastalıkları uzmanı olan Altıncı-zâde, ayrıca Ahmed Kutbeddin-i Acemi, Şükrullah-ı Şirvanî, Hoca Ataullah-ı Acemî, Yakup Hekim, Lâri-i Acemî ve Hekim Arap sayılabir[400].

Fâtih'den somaki dönemlerde ise mütefekkir şeyhülislâmlardan fıkıh'da söz sahibi Zenbilli Ali Efendi[401], matematik ve tıb alanında ihtisas yapmış Tokatlı Molla Lutfi, matematikçi ve astronomlardan Ali Kuşcu'nun torunu Mirim Çelebi (asıl adı Mahmud b. Mehmed), tefsir, hadîs, fıkıh, tarih, lügat ve edebiyata dair üçyüz eseri bulunan şeyhülislâm İbn Kemal, tefsîr, hadîs, fıkıh, felsefe ve matematikde ihtisas yapmış Kınalı-zâde Ali, *Mevzuatü'l-ulûm* müellifi olup tefsîr, hadîs, kelâm, gramer ve mantık dallarında âlim olan Taşköprü-zâde Ahmed, tarih, kelâm, fıkıh ve belâgate dair eserleri olan Tosyalı Celâl-zâde Salih II. Bâyezid'in sonsuz güvenini kazanmış olan ve böbrek ve mesane taşları üzerine *"Fâide-i hasat"* adlı bir risalesi bulunan Ahî Çelebi, ve Kanuni'nin meşhur şeyhülislâmı olup *İrşâdü'l-akli's-selîm* müellifi Ebussuud Mehmed Efendi'ler en önemli ilim adamları olarak zikredilebilir.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda ise yine dinî ve müsbet ilimlerde pek çok âlim yetişmiştir ki bunlardan bazıları : Hibrî Ali Efendi, Yanyalı Hoca Esad Efendi, Maraşh Saçaklı-zâde Mehmed Efendi, Mehmed Emin Efendi, Cârullah Veliüddin Efendi, Kazovalı Ahmed Efendi, Mehmed Akkirmanî, Gelenbevî İsmail

399 Geniş bilgi için bk. Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 240-246; Ayr. bk. CL. Huart, "Ak Şemseddin", *İA*, I, 230-231; Krş. A. Adıvar, *Aynı eser*, s. 43.

400 Bunlar hakkında daha geniş bilgi için bk. Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 100-101, 235-236, 238-246; Ayr. bk. A. Adıvar, *Aynı eser*, s. 43-47.

401 Bâyezid, I. Selim ve Kanuni'ye şeyhülislâmlık etmiş, fıkıhda kendini göstermiş bir kimse olan Zembilli Ali Efendi, fetvalarıyla meşhur olmuştu.

Efendi[402], Palabıyık Mehmed Efendi ve Ayaklı Kütüphane lakabıyla anılan Müftüzâde Mehmed Efendiler bunlardan birkaçıdır.

Medreseler XVI. yüzyıl sonlarına doğru müderrislik kanununa aykırı davranışlar yüzünden yavaş yavaş eski kalitesini kaybetmeğe başlamıştır. Bu bozulma hem müderris, hem de tedrisat ve talebe bakımından olmuştur.

Medreselerin bozulması, bazı şeyhülislamların telkinleri ile hikmet dersleri denilen matematik, kelâm ve felsefe gibi aklî ilimlerin terkedilmesi ve yerine zaten var olan naklî ilimlerin konması ile hızlanmıştır. Ayrıca bir kısım ilim adamlarının çocuklarına onbeş yaşından önce müderrislik beratı verilmesi, talebelerin para ve rüşvet ile iyi bir eğitim görmeden müderris olmaları, iyi yetişmiş olanlarm iltimaslar sebebiyle herhangi bir vazifeye tayin edilmemeleri rol oynamıştır. Bu tür usulsüzlüklerin ilki II. Bâyezid tarafından başlatılmış ve daha soma da bu çeşitli kişilerce devam ettirilmiştir[403]. Oysa ki Fâtih Sultan Mehmed medrese ve müderris işine çok dikkat etmiş, bazan derslere giderek dinlemiş ve derslerde zeki olarak gördüğü kimseleri bir deftere kaydederek, medreseyi bitirdikten soma bunları boş bulunan kadılıklara getirmişti. Bununla beraber ilk olarak II. Murad tarafından Molla Fenarî ailesine ilmî teşvik ve ulemâyı taltif için tanınan bir takım imtiyazlar, daha somaki devirlerde bütün ulemâ çocuklarına da tanınmış, böylece bilgi bakımından zayıf imtiyazlı bir zâdegân zümresi ortaya çıkmıştır. Bu ise Osmanlı ilim hayatını tamiri mümkün olmayacak şekilde bozmuştur.

II- OSMANLILARDA DİNİ HAYAT

Kuruluş döneminde Ahilik, Babaîlik ve Mevlevîlik gibi tarikatler Anadolu beylikleri üzerinde önemli derecede nüfuza sahip idi. Nitekim Osmanlı beyliğinde de, bu tarikatlerden Ahîlerin ve Babaîlerin tesirleri görülmekle, kuruluşta bunların büyük faydası olmuştur. XIV. yüzyıl sonlarıyla XV. yüzyılda bu tarikatlerin kuvvetlenerek Anadolu'nun siyasî tarihinde söz sahibi olmaları ise, beyliklerin bunları himayelerinden doğmuştur.

402 İhtisas sahası matematik ve geometridir. Bu ilim dallarına ait birçok eseri mevcuttur.

403 I. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 67-71.

Osmanlı Devleti'nin temeli atılırken geniş ölçüde Ahîlik ve Ahî reislerinin nüfuzlarından istifade edilmiştir. Bunda Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebali'nin ahilerin büyüklerinden olması da rol oynamıştır. Nitekim kuruluşta büyük hizmetleri görülen Ahî Hasan, Ahî Mahmud, Çandarlı Kara Halil gibi kimseler de aynı tarikattendiler. Öte yandan Osmanlı sultanlarından I. Murad da ahî reislerinden olup Gelibolu'daki ahîlerden Ahî Musa'ya verdiği 14 mart 1366 tarihli icâzetnâme ve vakıfnâmede : *"...ahîlerimden kuşandığım kuşağı Ahî Musa'ya kendü elimle kuşadup Malkara'da ahî diktim ve bu Ahî Musa ve evlâdlarından kimesneyi ihtiyâr edüp ya akrabalarından veya güğeygülerinden ahîlik icâzetin virüp bizden sonra yerümüze ahî sen ol diyeler ki bunlar fevt oldukdan sonra şer'le sâbit ve zâhir ola..."* diyerek bunu göstermektedir[404]. Ahilerin bu nüfuzu XV. asrın ilk yarısında da devam etmiştir.

Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunda Ahiliğin yanısıra Alperenler denilen ve somadan adı Bektaşiliğe çevrilen Babaî tarikatinin de rolü olmuştur. Bu tarikatten olan gazilere zaviyeler yapılarak savaşta bunların desteğinde mühim başarılar elde edilmiştir. Muhtelif savaşlara iştirak eden babalardan Geyikli Baba, Abdal Musa, Abdal Murad, Duğlu Baba, Konur Alp, Turgut Alp ve Hasan Alp büyük kahramanlık kazanmış Alperenlerdendir. Bununla beraber Orhan Gazi fütühatta kendilerinden istifade ettiği Babaîlerin muhtemel bir ayaklanmalarına karşı da daima tedbirli olmuştur. Nitekim Bursa'da çoğalıp, akidelerini yaymakta olan Abdal, Torlak ve Işık gibi Babaîliğe mensup grupların vaziyetlerini kontrol ederek, zararlı fikirler yayanları memleketten kovmuştur[405]. Buna mukabil Osmanlı sultanları ilmî tarikatçiliğe ve mutasavvıflara karşı yakın bir alâka göstermişler, bu suretle mektep halinde bir mutasavvıf zümresi meydana gelmiştir. Öyle ki, Yıldırım Bâyezid'in Bursa kadısı Emir Buharî'ye kızını vermiş olması, hükümdarların tarikat ehline gösterdikleri hürmetin en iyi delilidir. İşte bu hürmet, XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı memleketlerinde Ekberiyye, Bistamiyye ve Zeyniyye gibi tarikaderin yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Bundan başka, yine XIV. yüzyıl

404 Bk. Tahsin Öz, "Murad I. ile Emir Süleyman'a Ait İki Vakfiye",*Tarih Vesikaları*, I/4, İstanbul 1941.

405 Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 531.

sonlarıyla XV. yüzyılda Halvetîlik, Kadirîlik ve Mevlevîlik de yavaş yavaş tarih sahnesine çıkmaya başlamışu.

Osmanlı hükümdarlarının dindar kişiler oldukları, hal ve hareketlerinde bu inanç sistemi çerçevesinde yaşadıkları görülmüştür. Nitekim Osman Gazi oğlu Orhan'a vasiyetinde ona : *"...bir kimesne sana Hak teâlâ buyurmadığı sözleri işrâb etse, sen kabul etmeyesin. Tanrı buyruğundan gayri iş işlemeyesin. Bilmediğini ulemâ-i şeri'atden sorub istifsar edesin. Tahkîk bilmeyince, bir işe mübâşir olmayasın"* demiştir[406]. Buna bağlı olarak Osmanlı sultanları tebaasma âdil, düşmanına müsamahakâr davranmış, fethettikleri ülkelerde câmi, tekke, zaviye, imaret, çeşme ve vakıf gibi dinî ve hayrî eserlerle, han, hamam, medrese, köprü gibi sosyal mahiyette eserler vücuda getirmişlerdir.

Osmanlı hükümdarlarının dindar kişiler oldukları kaynak eserlerimizde çeşidi vesilerle dile getirilmektedir. Nitekim Neşri, Sultan I. Murad'ın ne derece dindar kişi olduğunu belirttikten sonra, buna bir delil olmak üzere imamı ile aralarında geçtiğini söylediği bir hadiseyi rivayet eder. Burada Sultan Murad'ın : *"Mevlânâ, benim günahım çokluğından mıdur ki namaza tekbîr bağlayıcak, üç kerre Allahü ekber diyüp tekbir itmeyince Kâ'be-i müşerrefi şerrefeha'llahü müşahede idemezin. Sen heman bir tekbirde ne hoş müşahede idersin"* dediğini ve gayet salih bir kişi olması dolayısiyle, kendisi gibi herkesin de tekbir getirince Kâbe'yi gördüğünü zannettiğini ifade etmektedir[407].

Osmanlı padişahlarıyla devlet adamları tarikat erbabına karşı kuruluştan itibaren büyük hürmet göstermişlerdir. Bunun bir neticesi olarak da adlarına tekkeler açtırıp vakıflar yaptırmışlardır. Padişahlardan bazıları tarikat mensubu kişilerden, savaşa giderlerken gaza kılıcı kuşanmışlar, onları seferde beraberlerinde götürmüşlerdir. Meselâ II. Murad sefere giderken Emir Şemseddin Buharî'den kılıç kuşandığı gibi, seferde de bir takım tarikat erbabını yanında götürmüştür[408]. Keza Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul fethi sırasında Hacı Bayram Velî halifele-

406 Neşrî, *Aynı eser*, I, 145.

407 *Aynı eser*, I, 307.

408 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 533.

rinden Akşemseddin ile Akbıyık'ı yanında bulundurduğu bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim de Mısır seferinde Muhyiddin-i Arabi'ye karşı hürmetinden dolayı türbesini tamir ettirdikten başka, onun adma cami ve imaret yaptırmıştır[409]. Kanuni Sultan Süleyman'ın ise seferlerinde bazı şeyhlerin müridleriyle beraber bulunduğu ve son seferi olan Sigetvar'da İstanbul şeyhlerinden Nureddin-zâde Şeyh Muslihiddin Efendi ile birlikte olduğu ve ölümü üzerine bu zatın Pâdişah'ın cenazesini İstanbul'a getirdiği bihnmektedir[410]. Keza Bağdad'da şiîlerin yıkmış oldukları Imâm-ı A'zam Ebu Hanife türbesini imar ve bunun yanma bir cami ile imaret inşa ettirdiği gibi, yine Bağdad'da Kadiriye tarikatinin kurucusu Abdülkadir Geylanî türbesini ve camiini onartmış ve bunlara yeteri ölçüde vakıf bağlamıştır[411].

III. Sultan Mehmed de Eğri seferine giderken (1596) Sivas'ta bulunan ve şöhreti İstanbul'a kadar gelen Şemseddin Ahmed Sivasî yi İstanbul'a davet ederek beraberinde götürmüş, dönüşünde, onun ölümü üzerine halifesi Abdülmecid Şeyhî Efendi'yi İstanbul'da Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi şeyhliğine getirmiştir. Ayrıca Hz. Peygambere çok hürmetkâr olup ismi geçtikçe ayağa kalkmayı itiyat edinmişti[412].

Osmanlı hükümdarları başlangıçtan itibaren kendilerini *hâdımü'l-haremeyn*, yani Mekke ve Medine'nin hizmetkârı olarak vasıflandırmışlar, dolayısiyle bulundukları mevkiden dolayı gurura kapılmayarak hükümdarlıklarını islâma hizmet yolunda kullanmışlardır. Nitekim padişahların cülusunda yeniçerilerin *"Gururlanma padişahım senden büyük Allah var"* şeklindeki alkışları bir âdet halini almıştır. Buna ek olarak Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır'ın ele geçirilmesiyle kutsal emanetlere ve bu arada halifeliğe de sahip olan Osmanlı sultanları, böylece bütün İslâm dünyasının lideri olma hüviyetini de kazanmışlardır.

409 Şinasi Altundağ, "Selim I", *İA*, X, 428.

410 Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Süleyman'ın 1566 Szigetvar seferi sebepleri ve hazırlıkları", *TD*, sayı 21 (İstanbul 1966), s. 6.

411 Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İA*, XI, 149.

412 Bk. I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IH/1, s.115.

Osmanlı Devleti'nde bütün dinî meseleler ve işler ilmiye sımfı ve bu sınıfın en yüksek makamında bulunan Şeyhülislam (müftü) tarafından yürütülmüş, hukukî işler ise kadılarca şer'î ve örfî kanunlar çerçevesinde karara bağlanmıştır.

a) Şeyhülislâmlık (müftülük) :

Osmanlılarda, kendisine sorulan genel ve özel mahiyetteki şer'î ve hukukî meselelere dört ehl-i sünnet mezhebinden *" hanefî fıkhı "* üzerine cevap veren zâta *"müftü"* ve verilen karara da *"Fetvâ"* adı verilmiştir. İlmiye sınıfının en yüksek mevkii olan ve *"Meşihât-ı islâmiyye"* denilen bu büyük makamın teşekkülü kesin olarak tarihlendirilememektedir. Bununla beraber başlangıçtan itibaren var olduğu kuvvetle muhtemel olan bu makam, ilk önce Veziriazamlıktan soma devletin en mühim mevkii halindeydi. "Mesned-i fetvâ" veya "Mansıb-ı Iftâ" gibi isimler altında teşekkül etmiş ve Kadıaskerlik vazifesine göre ikinci derecede kalmış olan Şeyhülislâmlık "Müftiyü'l-enam" sıfatıyla anılmıştır[413]. Bununla birlikte *Fâtih Kanunnâmesi*'nde :*"Ve şeyhülislâm ulemânın reisidir. Ve mu'allim-i sultan dahi kezâlik serdâr-ı ulemâdır. Vezîria'zam anları ri'âyeten üstüne almak münâsibdir. Ammâ müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler"* kaydıyla, Şeyhülislâm ulemânın başı olarak gösterilmekte ve veziriazamın onları kendisinin üstünde tutması bildirilmektedir. Ancak bu durum onların fetva vermek kudretine sahip olmaları dolayısiyle verilmiş olsa gerektir. Zira XV. yüzyılda kadıaskerlerin yevmiyeleri beşyüz akça iken, şeyhülislâm veya müfti bunun ancak beşte biri kadar almaktaydı[414]. Bununla birlikte bu sorumluluğu sebebiyle herhalde Fâtih devrinden itibaren Meşihat, ilmiyenin en önemli makamı şeklinde telâkki edilmiştir[415]. Zira Fâtih Sultan Mehmed, hocası Molla Gürani'ye ikiyüz akça yevmiyeden başka her ay yirmibin ve senelik olarak da ellibin akça vermişti[416].

413 Bk. Cl. Huart, "Kazasker", *İA*, VI, 522.

414 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 175.

415 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 30.

416 Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 106.

Şeyhülislâm veya müftü tabirleri kaynaklara ve araştırmalara göre II. Murad döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde her iki tabir de kullanılmaktadır[417]. XVII. yüzyılda da her iki tabirin kaynaklarda birlikte kullanıldığı görülmektedir. *Fâtih Kanunnâmesi*'inde, şeyhülislâm ile kadıaskerlerin elkablarının aym olduğu belirtilmektedir[418].

Osmanlılarda ilk şeyhülislâm olarak II. Murad devrinde Molla Şemseddin Fenarî gösterilmektedir. Bu zat müderris ve Bursa kadısı iken 1424'de "Müftiyü'l-enâm" olmuş ve üç vazifeyi birlikte yürütmüştür[419]. Bundan başlayarak Osmanlılarda son olarak 1920'de şeyhülislâm tayin edilen Medenî Mehmed Nuri Efendi'ye kadar 129 kişi bu makama tayin edilmiştir. Bunlar içerisinde iki, üç ve hattâ dört defa bu makama gelen birçok âlim bulunmaktadır.

Şeyhülislâmlar devletin kuruluş dönemlerinde "kayd-ı hayat" ile, yani ömürleri süresince bu makama tayin edilirler, ancak istifa etmeleri halinde mevkilerinden ayrılırlardı. İlmî eserleri ve şahsiyetleriyle kendilerini kabul ettirirler, bu suretle icabında en sert padişahları bile tesirlerine alarak, onlara doğru yolu göstermek için de en sert sözleri söylemekten çekinmezlerdi. Meselâ Bursa kadısı ve Manastır medresesi müderrisi Molla Fenarî Yıldırım Bâyezid'e karşı koymuş, bu yüzden Karaman'a gitmiş, fakat Yıldırım bu kıymetli ilim adamının gönlünü alarak Bursa'ya geri getirtmiştir[420]. Buna benzer olmak üzere Molla Güranî Fâtih'i acı sözlerle yüzüne karşı tenkit etmekten çekinmemiş, Zenbilli Ali Efendi II. Bâyezid'in görüşme talebini reddetmiş, Yavuz'un idam hükmü verdiği pekçok kimseyi pervasız müdahaleleriyle kurtarmış ve hattâ çoğuna vazifelerini geri verdirmiş ve bunun gibi daha birçokları hak ve adaletin yerine getirilmesinde önemli roller

417 Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 30, 49.

418 *"Ve müfti efendiye ve hoca efendiye ve kadıaskerlere böyle yazıla: alemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn efdâlü'l-fuzalâi'l-müteverri'în yenbû'ul-fazl ve'l-yakîn vârisü ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mür-selîn keşşâfü'l-müşkilât-ı dîniyye ve sahhâhu müteallıkati'l-yakîniyye keşşâfu rümâzi'd-dekayık hallâlu müşkilâti'l-halâyık şeyhülislâm ve'l-müslimîn müftî-i enâmi'l-mü'minîn..."* (*Fâtih Kanunnâmesi*, s. 49).

419 H. Dânişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, V, 110.

420 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 13.

oynamıştır[421]. Keza I. Ahmed zamanında İran seferine gitmek üzere Üsküdar'a geçirilen Kapıkulu ocaklarının sefere hareketlerinin zahire yokluğu dolayısiyle ertesi yıla bırakılıp bırakılmaması konusunda huzurda yapılan görüşmelerde, Padişahın ordunun gönderilmesinin ertelenmesi görüşüne karşılık Şeyhülislâm Sunullah Efendi gönderilmesini ısrarla istemiş ve hükümdarla münakaşa etmiştir[422]. Bunlar dışmda XVII. yüzyıldan itibaren önemli devlet işlerinde şeyhülislâmların görüşlerine başvurulmaya, XVIII. yüzyıldan itibaren ise savaş ilâm ve sulh yapılması gibi konularda onlardan fetva alınmaya başlanmıştır[423]. Hattâ XVII. yüzyılda şeyhülislâmların padişahla sefere gittikleri görülmektedir[424]. Ayrıca donanmanın Haliç'ten denize çıktığı sırada Yalı Köşkünde Padişahla birlikte merasime katılırdı.

Şeyhülislâm, kadıasker veya kadıasker mazulleri arasından seçilirdi. Bu durum XVII. yüzyıldan itibaren Rumeli kadıaskerleri veya mazullerinden tayin etme şekline dönüşmüştür. Ayrıca bazan Anadolu veya Rumeli kadıaskerliği pâyesini almış kişilerden de tayin olunurdu[425]. Şeyhülislâm tayininde birinci derecede veziriazam söz sahibi idi ve buna bağlı olarak veziriazam anlaşabileceği birini bu makama getirmeğe gayret ederdi. Bununla beraber Padişah veziriazama hiç sormadan şeyhülislâm da tayin edebilirdi. Şeyhülislam tayin edilecek kişi veziriazamla birlikte hükümdarın huzuruna çıkar, Padişah namzede kendisini şeyhülislâmlığa getirmek istediğini söyler, eğer kabul edecek olursa el öper, Padişah da ona şeyhülislâmlara mahsus beyaz çuha kaph samur bir kürk giydirirdi. Bundan soma şeyhülislâm sadrıazamla birlikte alayla çıkarak Paşakapısi'na gelir, buradan çıkışında da sadrıazam tarafından kendisine hediye edilen ata binerek uğurlanırdı.

421 Dânişmend, *Kronoloji*, s. 111, 112.

422 Bk. Naima, *Tarih*, İstanbul 1281, 1, 446-447.

423 Meselâ 1722'de İran'a açılması düşünülen sefer için, büyük bir hukuk âmili olarak nitelenen Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'den alınan fetva hk. bk. BA, *Mühimme Defteri*, nr.131, s.17 (Fetvanın metni için bk. EK-VI).

424 Meselâ IV. Murad'ın Revan ve Bağdad seferlerine Şeyhülislâm Zekeriyyâ-zâde Yahya Efendi (Naimâ, Tarih, III, 339), IV. Mehmed'in Lehistan seferine de Minkarî-zâde Yahya Efendi ile Çatalcalı Ali Efendiler katılmışlardı (Râşid, *Tarih*, İstanbul 1282, 1, 304).

425 Bk. Naima, *Tarih*, VI, 243-244. Ayr. bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 190.

Şeyhülislâmlar genellikle veziriazamla aralarının bozuk olması, onlar hakkında padişaha şikâyette bulunmaları veya ihtiyarlıkları sebebiyle görevden alınırlardı. Bunlarla ilgili olarak kaynaklarda pekçok örnek bulunmaktadır[426]. Bunlardan ayrı olarak padişahın tahttan indirilmesi ile ilgili komplolara karışan şeyhülislâmlar azledilip sürgüne gönderildikleri gibi, bu şekilde iftiraya uğrayan Şeyhülislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi IV. Murad tarafından önce Kıbrıs'a sürgüne yollanıp, daha soma yolda boğulmak suretiyle idam edilmiştir[427]. Bu ilk öldürülen şeyhülislâmdan başka ikinci olarak da Hoca-zâde Mes'ud Efendi, IV. Mehmed devrinde şehzâde Süleyman'ı tahta geçirmek istemesi sebebiyle idam edilmiştir[428]. Son olarak ise Feyzullah Efendi, Edirne Vak'ası (1703) sonucu öldürülmüştür. Azledilen şeyhülislâmlar ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar genellikle başka bir vazifeye tayin edilmemişler, ancak bazıları yeniden şeyhülislâmlığa getirilmişlerdir[429]. Mazul şeyhülislâmlara Bostan-zâde Mehmed Efendi'den itibaren arpalık tahsis edilmiştir.

Şeyhülislâmlar XVI. yüzyıl başlarından itibaren daha da önem kazanmaya başlamıştır. Zira II. Bâyezid, bugün İstanbul'da Bayezid Hat Müzesinin bulunduğu yerdeki medresesini inşa ettirdiği zaman, müftü olanların bu medresede ders okutmaları şartını da koşmuş ve bu işe tayin edilen Zenbilli Ali Efendi'ye medresedeki hizmeti karşılığı 50 akça tahsis etmiştir. Böylece müftülük maaşıyla beraber 150 akçaya yükselen yevmiyesi, Kanuni tarafından da 50 akça zamla 200 akçaya yükseltilmiştir[430]. Ebussuud Efendi'nin Padişah'a sunduğu *İrşâdu akli's-selim* isimli tefsirinden soma ise önemleri daha da artarak yevmiye olarak maaşları

426 Meselâ IV. Mehmed devri şeyhülislâmlarından Minkarî-Zâde Yahya Efendi, hastalığının tedavi edilemeyeceğinin anlaşılması üzerine azledilmiş ve yerine Çatalcalı Ali Efendi getirilmiştir (Râşid, I, 304).

427 Naimâ, *Tarih*, III, 191-196.

428 Naimâ, *Tarih*, VI, 244-245.

429 Meselâ 1589'da şeyhülislâmlığa getirilen Bostan-zâde Mehmed Efendi iki, 1599'da tayin edilen Ca'fer Efendi-zâde Sun'ullah Efendi üç dört defa meşihata getirilmiştir (Bk. Dânişmend, *Kronoloji*, V, 117-121).

430 Mecdî, *Terceme-i Şakâyık*, s. 35.

önce 300, beşyüz ve nihayet 600 akçaya çıkmıştır[431]. Ayrıca şeyhülislâmlara kışlık ve yazlık hil'at verilmeye başlanmıştır. Bu şekliyle Şeyhülislâmlık mânen ve madden Kadıaskerliğin üzerine yükselmiştir[432]. Buna bağlı olarak başlangıçta mevleviyet denilen büyük kadılık ve müderrislik yapmış olanlardan şeyhülislâm tayin olunurken, Ebussuud Efendi'den soma umûmiyetle Rumeli kadıaskeri bu makama getirilmiştir.

Şeyhülislâmların XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu derece ehemmiyet kazanması, onlarla veziriazamlar arasındaki münâsebetlerin yeniden düzenlenmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Devletin önemli işlerine dair olağan görüşmeler dışında veziriazam şeyhülislâmı ziyaret etmezdi. Ancak 1584 yılında veziriazam Özdemir-oğlu Osman Paşa III. Murad'm emriyle şeyhülislâm Çivi-zâde Mehmed Efendi'yi ziyaret etmiş ve bundan soma veziriazamların şeyhülislâmları ziyaret etmesi âdet halini almıştır[433]. Bu ziyaret Ramazan aymın yirmi altıncı günü akşamı, yani Kadir gecesi veziriazamın şeyhülislâmın konağına iftar yemeği için gitmesi şeklinde gerçekleştirilirdi. Buna mukabil şeyhülislâmlar da XVII. yüzyıldan itibaren sadece veziriazam değiştiği zaman Paşakapısı'na giderek onları tebrik maksadıyla ziyaret ederlerdi[434].

XVI. asır sonlarından itibaren yüksek rütbeli müderris ve kadıların (mevâli) tayinleri de şeyhülislâmlara bırakılmıştır[435]. Bu tarihten itibaren kırk akçadan yukarı Hâriç ve Dâhil müderrislikleriyle ordu kadıları, vilâyet, sancak ve kaza müftüleri, imam, hatib, müezzin ve mevâlî denilen büyük kadıların ve kadıasker-

431 Ayrıca *Fâtih Kanunnâmesi*'nde yer alan, *"Ve ebnây-ı mevâlî-i izâmdan müfti efendi ve hoca efendi oğulları altmışar akça şehr emininden ulûfeye mutasarrıf olalar"* hükmüyle müftî efendi oğullarına altmış akça ulûfe bağlandığı görülmektedir (Bk. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 40).

432 XVII. yüzyılda şeyhülislâmlar hazineden maaş olarak 24.980 akça almaktaydılar. Buna göre yevmiyeleri 800 akçadan fazla tutmaktadır (Bk. İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 178).

433 Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, trc. Atâ Bey, İstanbul 1329, VII, 153.

434 Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 187.

435 Daha önce müderris ve mevâli gibi ılmiye ricalinin tayin işleri veziriazam tarafından yapılırken, veziriazamların cahil olmaları sebebiyle bu iş şeyhülislâmlara bırakılmıştır. Hattâ bu hususta yetki şeyhülislâmlara verilince Ebussuud Efendi veziriazama bir tezkire yazarak, *"fetvâ ile meşguluyet vaktimizi alırken bu işi dahi yüklenme bize cevrdir"* diye şikâyette bulunmuştur (Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s.179).

lerin tayinleri onlar tarafından yapılmıştır. Kadıaskerlere ise yirmi akçadan kırk akçaya kadar olan müderrisliklerle kaza kadılarının tayini bırakılmıştır[436].

Şeyhülislâmların çuhadar, telhisçi, mektupcu, kethüdâ gibi maiyyetleri ile kendilerine bağlı *"Fetva Kalemi"* adı verilen bir dâireleri vardı. Dâirenin başında *Fetva Emîni* adı verilen, İslâm hukukunda ihtisas sahibi tecrübeli bir kişi bulunurdu. Bu dâirede ayrıca müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci, kâtip, mühürdar ve müvezzî gibi memurlar yer almakta idi.

Halk tarafından ibâdet, dinî müesseseler, ticaret, ilim, kıyafet, yiyecek, aile hayatı, arazi meseleleri, suçlar, şehid, cenaze, gayr-ı müslimler v.s. gibi dinî ve özel meseleler hakkında sorulan suallere, şeyhülislâmın verdiği cevaplara *"Fetvâ"* adı verilmektedir[437]. Fetvalar çeşitli fetva kitaplarından çıkarılarak müsevvidlerce kaleme alınır, sonra bu fetva eminince görülüp mübeyyiz tarafından beyaza çekilir ve şeyhülislâma takdim olunurdu. Şeyhülislâm bunun uygun olup olmadığını araştırıp, uygun bulursa talik kırması denilen kendi el yazısiyle cevap kısmını imzalardı. İmza yerine 1714'de mühür kullanılmaya başlanmıştır. Şeyhülislâm Mirza Mustafa Efendi bu usulü ilk defa ortaya çıkarmış, ondan soma Damat-zâde Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi, Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi, Dürrî Mehmed Efendi, İvaz-zâde İbrahim Efendi v.s.leri de fetvalarına mühür basmıştır[438]. Ancak fetvaların taklit edilmesi veya çalınarak basılmasına karşı bu usulden vazgeçilmiş, fetvada cevap kısmının bizzat şeyhülislâmın yazısı olması kaidesine dikkat edilmiştir.

İlk zamanlardan XVI. asra kadar fetva verme işi ve bütün mesuliyeti şeyhülislâma aitti ve müracaat edilen kitaplar şeyhülislâmın dâiresinde bulunurdu. Ancak bu yüzyıldan soma şeyhülislâmlar fetva verme işini tamamen fetva eminlerine bırakmışlar ve bu yüzden de fetva eminlerinin önemleri artmıştır. Ayrıca 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Ağa Kapısı Meşihat Dâiresi haline

436 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 179.

437 Çeşitli konularda verilmiş fetva örnekleri için bk. M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972.

438 Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 204.

getirildi ; Kadıaskerler ile İstanbul kadısı buraya yerleşti. Tanzimattan sonra ise "Fetvahâne" tesis olundu.

Fetvanın şeyhülislâmdan çıkışını müteakip müvezzi, fetvayı mahalline verirdi. Fetva isteyen kimseden bu hizmet karşılığı yedi akça resim alınır, bunun iki akçası fetva eminine, kalan beş akçası de diğer memurlara pay edilirdi. Şeyhülislâmlar verdikleri fetvalarla ilgili "Fetva Mecmuaları" kaleme almışlardır[439]. Buna bir örnek olmak üzere, 1722'de açılması düşünülen İran Seferi için, Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin verdiği fetvâ Ek-VI'da kaydedilmiştir.

III- SOSYAL YAPI

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk ve müslüman olan şehirler tipik bir şekilde, genellikle bir câmi etrafında toplanmış medrese, imaret (yemek pişirilen ve dağıtılan yer), misafirhane (tâbhane), hastahane (bîmarhane), hamam, han ve kervansaray, tekke, zaviye, mektep gibi dinî, kültürel ve sosyal tesisler çevresinde teşekkül etmiştir. Osmanlı şehirlerinin tesisi, yukarıda belirtilen çekirdek kuruluşlar çevresinde, evler, dükkânlar, kanalizasyon, su yolu, fırın, değirmen, mum imalâthanesi, boyahane, salhane, başhane, bayram ve pazar yerleri gibi iktisadî ve içtimaî ihtiyaçların karşılanabileceği binaların imarıyla gerçekleşmiştir. Şehircilik ise belli nizamlar çerçevesinde ele alınmıştır[440]. Bunun için resmî hüviyete sahip **"şehir mimarları"** adı altında bir teşkilât vücuda getirilmiştir.

Şehir bünyesinde yer alan câmiler, bir ibadet mahalli olmaları yanında, müslümanların işlerini gördükleri ve herhangi bir devlet emri veya kararının görüşülüp neticelendirildiği bir yer olarak da kullanılmıştır. Her semtin câmiine gelen hükümet tebligatı burada halka açıklanırdı.

Yollar üzerinde veya şehirlerde kurulmuş olan han veya kervansaraylar, ortası avlu ve çevresi geniş kerevetlerle çevrili, etrafı bir nevi surla koruma altma alınmış yerlerdi. Bu tesisler sayesinde misafirlerin ve tüccarların emniyet içinde

439 Fetva mecmualarıyla ilgili bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 197.

440 Osmanlılarda şehircilik için bk. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1981, II, 1-30.

seyahat etmeleri sağlanmıştır. Bu sebeple de ticaret hayatmm canlanmasında önemli rol oynamıştır[441].

Bunlardan başka hemen her yolcunun, uğradıkları takdirde yiyecek, içecek ve yatacak bir yer buldukları zaviyeler ise, devletin kurulmasında hizmet etmiş, ahîlere, babalara ve alperenlere vakıf olarak verilmiş yerlerdi. Bunlar şehir ve kasaba kenarlarında, köy civarında yol uğrağı olan yerlerde tesis edilmişti. Zaviyedar denilen kimseler kendilerine vakıf olarak verilmiş toprakları ekip-biçerek buradan elde ettikleri gelirle misafirleri ağırlarlardı.

Yukarıda belirtilen kurumlardan başka umûmî mahiyette daha birtakım müesseseler de vardı ki, bunlarla birlikte Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısının ne derece sistemli olduğu sergilenmektedir.

a) Vakıf

Vakıf müessesesi, asırlarca islâm devletlerinde büyük önem kazanmış, sosyal ve iktisadî hayat üzerinde derin tesirler bırakmış dinî-hukukî bir müessesedir. Bütün Türk-lslâm devletlerinde âdeta bir yarış halinde gelişen vakıflar, bilhassa Osmanlı Devleti'nde tekâmülünün zirvesine ulaşmış ve islâm hukukunun en zengin ve etkili müesseselerinden biri, hattâ birincisi haline gelmiştir[442]. Zira dinî ve sosyal hizmetlerin görülmesinin yanısıra, fethedilen ülkelerde Türk kültürünün yerleştirilmesi, ordunun techiz edilmesi, donanmaya yardım, öğrenci yurtları tesisi, Orta Asya'daki Türklerle münâsebet sağlanması gibi hususlarda da önemli bir yer kazanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin daha kuruluşundan itibaren başlayan ve devletin siyasî ve malî kudretinin artmasiyle orantılı olarak gelişen vakıflar iki kısımda ele

441 Kervansaray kelimesi Selçuklular tarafından kullanılmakta olup, Osmanlılar bu tür yapılara han adını vermişlerdir.

442 İslâm dünyasında vakıf müessesesinin önemi hakkında bk. Fuat Köprülü, "Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekâmülü", Vakıflar Dergisi, Ankara 1942, II, 1-32; Halim Baki Kunter, "Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1956, III, 1-10.

alınabilir[443]. Bunlardan birincisi *"aynıyla intifa olunan"*, yani bizzat kendisinden yararlanılan vakıflardır. Bu tür vakıflara *"müessesât-ı hayriyye"* adı verilmekteydi. Bu gurup içerisine câmiler, mescidler, medreseler, mektepler, imaretler, kervansaraylar, zâviyeler, hastahâneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkinci kısım ise *"aynıyla intifa olunmayan"*, fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemesini temin eden bina, arazi, nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki, bunlara Osmanlılarda *"asl-ı vakf"* ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakfın bilhassa Osmanlılarda büyük bir gelişme içine girdiği görülür. Nitekim 1540 senelerinde yalnız Anadolu Eyaleti'nde bu şekilde vakıf yoluyla 45 imaret, 342 câmi, 1055 mescid, 110 medrese, 626 zaviye ve hankah, 154 muallimhane, bir kalenderhane, bir mevlevîhane, 2 dârulhuffaz, 75 büyük han ve kervansaray işletilmekte, 121 müderris, 3.756 hatib, imam ve müezzin ile 3.299 şeyh, şeyhzade, kayyum, talebe veya mütevelliye maaş verilmekte idi[444]. Yine Kastamonu, Alanya, Teke, Hamid ve Karahisar-ı Sahip sancaklarından meydana gelen Anadolu Eyâleti'nde 1530-1540 seneleri arasında toplam 79.784.960 akça olan gelirin % 17'si, yani 13.641.684 akçası vakıfların geliri olarak görülmektedir[445]. Bulgaristan'da ise 3339 Türk vakfı bulunduğu ve bunlardan 2356'sının câmi ve mescid, 142'sinin medrese, 273'ünün mektep, 174'ünün tekke ve zaviye, 42'sinin imaret, 24'ünün köprü, 16'sının kervansaray, diğerlerinin de hamam, türbe, çeşme, sebil, kütüphâne gibi hayır eserleri olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır[446]. XVIII. asırda ise bugünkü Türkiye sınırları içinde, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden tesbit edilebildiğine göre 6.000 vakıf bulunmaktaydı[447].

443 Bk. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, XII/2, 156; Ayr. bk. Şakir Berki, "İmparatorluk ve Cumhuriyet Vakıf Hukukunda Vakıf Şartları", *Vakıflar Dergisi*, X, 73-77.

444 Ö. L. Barkan - E. H. Ayverdi, *953 (1546) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970, s. XVII; Ayr. bk. Ö. L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, Sayı 2 (Ankara 1969), s. 236-237.

445 Bk. Ö. L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesisleri", s. 236.

446 B. Yediyıldız, "Türk Kültür Sistemi içinde Vakfın yeri", *Türk Kültürü*, Sayı 281 (Ankara 1986), s. 539.

447 B. Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, s. 156.

Bu tür bina ve kuruluşların devamlı işleyebilmesi için düzenli gelirlere ihtiyaç vardı. Bu sebeple vakıfların umûmi masraflarının karşılanabilmesi ve bilhassa çalışanların ücretlerinin ödenebilmesi için, vakfa kurucusu tarafından (=vâkıf) taşınır ve taşınmaz mallar vakfedilmiştir. Bunlar arasında araziler (-ki bazı köylerin tamamı, her türlü ziraat işletmeleri, çiftlikler, tarlalar, bağlar ve bahçeler), bütünüyle bir cemaat ve aşiretten alman vergiler, mesken olarak kullanılan binalar, dükkânlar veya iktisadî gaye için yapılmış yapılar ile deri, gemi, nakit para gibi menkuller yer almaktadır. Bunların dışmda mülkiyeti devlete ait bulunan mîrî arazinin vakıf haline getirilmesi usûlünün de çok yaygm olduğu görülmektedir[448]. Burada vakfedilen şey, arazinin çıplak mülkiyeti değil, ya üzerinde çalışanların devlete ödemek zorunda oldukları vergiler veya arazinin tasarruf hakkı olmuştur. Bununla birlikte hem vergilerin, hem de tasarruf hakkının birlikte vakfedilmesi de mümkündü. Bu vakıflara esas olan, vakfedilen gelirlerin, devlet bütçesinden karşılanması gereken hizmetlere tahsis edilmesidir.

Yapılan bazı araştırmalarda Osmanlılardaki toprak vakıfları üç kısımda mütalâa edilmiştir[449]:

1- Sahiplerinin mülkü olan (memlûke) öşrî veya haracî toprakların vakfedilmesiyle meydana gelenler. Bunlar mülkiyeti devlet tarafından satılmış veya imâr ve ihyâ maksadıyla kolonizatör Türk dervişlerine ve kırsal alanlarda zaviye sahiplerine mülk olarak terk edilmiş boş toprakların vakıf haline getirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

2- Malikâne-dîvanî sistemine bağlı toprakların vakfedilmesi şekli. Bu durumda topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylülerden, elde ettikleri mahsulün beşte biri, yedide biri veya onda biri olarak alman vergi vakfedilmiştir.

3- Sadece toprak üzerinde yaşayan kimselerden alman vergilerin vakfedilmesi şekli.

448 Bk. B. Yediyıldız, "Aynı madde", s. 156-157; Ayr. bk. Şakir Berki, "Aynı makale", X, 75-76.

449 Ö. L. Barkan, "Osmanlı imparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının Idarî-mâlî Muhtariyeti Meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Ankara 1944, 1, 15.

Vakıflara ait bu gelir kaynakları ise genellikle aşağıda belirtildiği şekilde işletilmekteydi. Öncelikle bu hususta islâm hukukunda belirtilen şartlara uygun olarak hareket etmek mecburiyeti vardı. Bunun için tek yol değişik şartlar altında ortaya çıkan kiralama (=icar) sistemiydi. Muhtemelen XVI. asırdan itibaren görülmeye başlanan ve Osmanlılarda yaygın olarak tatbik edilen *"icâreteyn"* usûlü, vakıf emlâkin kiralanmasında en çok kullanılan şekildi. "Çift kira" mânâsına gelen icâreteyn, başlangıçta, artık işletilemeyecek bir hale düşmüş vakıf emlâkleri için tatbik edilmişti. Kiracı mukavelenin yapıldığı sırada, bir defaya mahsus olmak üzere vakfı idare eden mütevelliye, genellikle vakıf emlâkin gerçek değerinin yarısına yakın bir para ödüyordu. Buna *"icâre-i mu'accele"*, yani peşin kira bedeli deniliyordu. Kiracı ayrıca her yıl mütevelliye, değişmeyen bir kira bedeli daha ödemekteydi ki, buna *"icâre-i mü'eccele"*, yani somadan ödenecek kira denmekteydi. Bu ikinci kiranın toplamı normal kira bedelinin çok altında idi. Zengin bir vakfın mütevellisi, vakfın birikmiş parasını değerlendirmek için, vakıf adına gayrı menkul satın alarak bunu eski mülk sahibine *"icâreteyn"* suretiyle de kiralayabilirdi. Hangi şekilde olursa olsun, icâreteynden faydalanan kiracılar, kiraladıkları emlâk üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahip olmamakla beraber, bu emlâkden istedikleri gibi faydalanma, onlar üzerindeki haklarım çocuklarına, 1867'den itibaren de diğer vârislerine miras olarak bırakma ve mütevellilerin izniyle onları satma imkânına kavuşmuşlardır[450].

İcâreteynden ayrı olarak vakıfların gelir kaynakları arasında, işletilmek üzere vakf olunmuş büyük meblâğlara ulaşan nakit paralar da bulunmaktaydı. Bu paraların işletilmesi, vakfedenlerin şartlarına bağlı olarak, zengin, güvenilir bir kefil veya bir gayrı menkul karşılık gösterilmek şartıyla, % 15'lik bir kârla faize verilmesi şeklindeydi[451].

Osmanlı Devleti'nde XVI. asır başlarında, toprakların beşte üçü dirlik sahiplerinin elinde bulunmakta olup, beşte biri doğrudan doğruya devlete bağlı

450 B. Yediyıldız, "Aynı makale", s. 158-159.

451 B. Yediyıldız, Institution du Vaqf au XVIIIè siecle en Turquie -étude socio-historique-, Ankara 1985, s. 116-120.

padişah haslarından, beşte biri de vakıf topraklardan teşekkül etmekteydi. Öte yandan 1527-28 senesi Osmanlı bütçesinde, 537.9 milyon akça olan gelirin % 51'i merkezî bütçeye, % 37'si mahallî idareler bütçesine, % 12'si ise vakıflar bütçesine aitti. Vakıflara ait bu % 12'lik bölüm 60.5 milyon akça tutmaktaydı ki, bu meblâğa vakıf binalardan, paralardan ve vakıfların diğer gelir kaynaklarından elde edilenler dahil değildi. XVIII. yüzyılda ise Türk vakıflarının gelir yekûnu 1.163.167 akça olarak tahmin edilmektedir[452].

Osmanlılarda padişahlar ve diğer vakıf sahipleri, vakıfların mütevellîliğini evlâdlarına ve nezaretlerini de sadrıazamlık, şeyhülislâmlık, dârüssaade ağalığı ve İstanbul kadılığı gibi yüksek devlet makamlarına vermişlerdi. Meselâ Fâtih, I. Selim ve Kanuni, vakıflarının idarelerini sadrıazamlara, II. Bâyezid ve I. Ahmed de şeyhülislâmlara bırakmışlardı. Bu şekilde sadrıazam, şeyhülislâm, dârüssaade ağası, İstanbul kadısı gibi büyük devlet ricâline bağlanan vakıfların işleri, müfettiş nâmı altında bir kişi tarafından yürütülmüştür. Ayrıca Osmanlılarda sadece vakıflarla ilgili davalara bakan müfettiş kadılar da bulunmaktaydı ki, bunlardan üçü İstanbul'da, biri Edirne'de ve biri de Bursa mahkemelerinde vazifeliydiler. Diğer şehirlerde ise vakıf davaları normal mahkemelerdeki kadı ve nâibler tarafından görülmekteydi[453].

Arabistan'ın Osmanlı idaresine girmesinden soma, Mekke ve Medine şehirlerindeki hayrî müesseseler ile orada oturanlar lehine imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yapılmış binlerce vakfın, yani Harameyn vakıflarının nâzırlığına dârüssaade ağaları tayin edilmişti. Bu vakıfların teftiş ve kontrol işlerini yürütmek maksadiyle de Dârüssaade Ağalığı'na bağlı, Evkaf-ı Harameyn Müfettişliği, Evkaf-ı Harameyn Muhasabaciliği, Evkaf-ı Harameyn Mukataacılığı ve Dârüssaade Yazıcılığı adlarıyla dört daire kurulmuştu[454].

452 Ö. L. Barkan, "Aynı makale", s. 15. B. Yediyıldız, *Aynı eser*, s. 150-151.

453 B. Yediyıldız, "Aynı madde", s. 162.

454 İ. M. Kemal - H. Hüsameddin, *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzârın terceme-i ahvâli*, İstanbul 1335, s. 14-16.

XVIII. yüzyılda kurulan Türk vakıflarınm % 64'ünün yönetimi doğrudan doğruya kadılara bağlı idi. Geriye kalan % 36'sımn nezareti ise bizzat vakfı kuranlar tarafından muhtelif kimselere verilmiştir. III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid gibi bazı padişahlar, vakıfların idare merkezi olmak üzere *"Dâire-i mahsûsa"* adıyla daireler kurdular ve bunlara kapıcdar *(bevvâb)* ve bekçiler *(mustahfız)* tayin ettiler. Bu dairelerin teşkili, Osmanlılarda vakıflara ait idarelerin bir merkezde toplanmasına doğru atılan ilk adım olmuştur. II. Mahmud da 1809'da, kurduğu vakıflarını diğer bazı vakıflarla birleştirerek, idaresini bir nezâret şubesi haline getirmiş ve *Darphane-i Âmire Nezareti*'ne bağlamıştır. Buna rağmen alabildiğine genişleyen vakıf teşkilâtım bir elde toplamak ve çeşitli kimselerin idarelerinde ortaya çıkan yolsuzluklara son vermek ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeple vakıflar *Darphane-i Âmire Nezareti*'nden ayrılarak *"kesedarlık"*, *"zimmet halifeliği"* ve *"sergi halifeliği"* adlarında üç daireden müteşekkil **Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti** ismiyle yeni bir idarede birleştirilmiştir (1826). 1839'da ise, *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti*, imparatorluktaki bütün vakıfların merkezi haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminde Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti ismini alan vakıf idaresi, 3 Mart 1920'de de umum müdürlük halinde Başbakanlığa bağlanmışür[455].

Türk-Islâm kültürünün gelişmesinde çok önemli olan vakıflar, bunun yanısıra hayat şartları bakımından insanlar arasında büyük ölçüde sosyal adaletin sağlanması ve farklılıkların kaldırılması açısından da mühim bir role sahiptir. Ayrıca bugün belediyelerin görevleri arasında bulunan hizmetler, vakıflarca gerçekleştirilmiştir. Bunların başında şehirlerin su ihtiyacının karşılanması gelmektedir. Bunun için su bendleri, su kuyuları, çeşme ve sebiller v.s. yaptırılmıştır. Yine, sokakların aydınlatılması, temizlenmesi ve şehirlerin güzelleştirilmesini gaye edinen vakıflar bulunduğu gibi, yol, köprü, konak yerleri tesisi için de vakıflar kurulmuştur. Bilhassa Osmanlı Devleti'nin sosyal refah düzeyini en iyi biçimde bize gösteren imaret sistemi, vakıf müesseselerinin en dikkate değer olanıdır. Zira bunlar, çevrelerinde yer alan külliyelerle, Türklerin imar hususunda olduğu kadar, ilim, sanat, sosyal yardım ve dinî müesseseler yapmaktaki maharetlerini ve

455 B. Yediyıldız, "Aynı madde", s.162-163.

üstünlüklerini bütün dünyaya göstermiştir. Bu tesislerde vakıf hizmetlilerine, mektep ve medrese talebelerine, tekke ve zaviye dervişlerine, fakirlere, yolculara v.s. ye, vaziyete göre üç öğüne kadar yemek verilirdi. Yalnız yirmi imaretin bulunduğu İstanbul'da günde sayıları binlerle ifade edilen pekçok kişinin yemek yediği göz önüne alınırsa, ehemmiyetleri hakkında bir fikir sahibi olunabilir. Müslüman olsun, müslüman olmasın bütün insanlığa tahsis edilmiş hastahanelerde (bîmarhane, dârüşşifa) ise, bedenî ve ruhî hastalıkların tedavisi yapılmaktaydı. Yine fakir, vergilerini ödeyemeyecek kişiler için kurulmuş *Avarız Vakıfları* da Osmanlı sosyal hayatının güzel bir nümunesidir. Dolayısiyle vakıflar, beledî ve sosyal hizmetlerin halka en iyi şekilde götürüldüğü, köy ve kasabaların kurulması ve fethedilen yerlerin Türkleştirilmesinde oynadığı rol bakımından vazgeçilmez bir müessesedir[456].

b) Hastahaneler

Osmanlı hastahanelerinde din ve ırk gözetilmeksizin her kesimden insana hizmet verilmekteydi. Hastahanelerden ilki Bursa'da Yıldırım Bâyezid tarafından şehrin doğusunda yaptırılmış ve hekimi de Memlük Sultam Berkuk tarafından gönderilmiştir. Bundan sonra ise Sivas, Amasya, Tokat, Çankırı, Kastamonu ve Konya'da da hastahane yapılmış, ayrıca fethedilen her bölgede bu kabil tesislerin kurulmasına çalışılmıştır. Meselâ Edirne'nin fethini müteakip burada cüzzamlılar için bir hastahane yapıldığı gibi, II. Bâyezid tarafından 1485'de Tunca nehri kenarına yaptırılan cami yanına, akıl hastalarının su, müzik ve kuş sesiyle tedavi edildiği bir hastahane inşa ettirilmiştir[457]. Bu hastahane *Dârü't-tıb* veya *Medrese-i Etibba* olarak anılmaktaydı[458]. Keza İstanbul'un fethinden soma Fâtih Sultan Mehmed de kurduğu medreselerin yanına 1470'de bir de hastahane yaptırmıştı[459].

456 Bk. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve temlikler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, II, 354 vd.

457 Bk. Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, İstanbul 1949, s. 62 vd.

458 Hastahane'de biri baş tabib olmak üzere üç doktor ile iki göz doktoru ve bir cerrah bulunmaktaydı. Hastahanenin eczahanesinden ise herkese ilaç verilmekteydi (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 466-470).

459 Hastahanede bir başhekim ile 6 doktor, üç göz doktoru ve iki cerrah bulunmaktaydı (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, ü, 640).

Burada haftada bir gün fakirlere ücretsiz bakılmakta ve ilaçları ücretsiz olarak verilmekteydi.

XVI. yüzyılın başlarında (1514) Üsküdar'da Karaca Ahmed'de Miskinler Tekkesi denilen yerde cüzzamlılara ait bir hastahane açılmıştı. Yine Kanunî'nin hanımı Hürrem Sultan tarafından İstanbul'da Haseki Câmii yanına yaptırılan hastahane 1539 yılında hizmete sunulmuştu. Keza Kanuni tarafından külliye içinde bir de hastahane ile tıp tedrishanesi inşâ ettirilmişti[460]. Bu hastahanede akıl hastaları için bir koğuş bulunmaktaydı.

Resmî hastahanelerde saray doktorları vazife yapmaktaydılar. Bunlara hassa tabipleri denilmekteydi. Hastahanelerde görev yapan baştabipler ise resmî tabiplerin isim ve memuriyetlerini havi defterlerini tutarlardı.

c) İmaretler

Osmanlı sosyal adaletinin bir numûnesi olan imaretler ülkedeki aç insanların doyurulması gibi bir fonksiyonu yerine getirmekteydi. Memleketin sosyal bünyesini yansıtması bakımından önemli yere sahip imaretlerden ilki Orhan Gazi tarafından İznik medresesiyle beraber yaptırılmış ve burada fakirlere kendisi de çorba dağıtmıştır. Bundan başka İznik'te Çandarlılar tarafından üç imaret daha inşa ettirilmiş ve bu Osmanlı şehrindeki imaret sayısı 7'ye ulaşmıştır. İznik'ten başka Bursa'da I. Murad, Yıldırım Bâyezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad tarafından birer imaret yaptırılmıştır. Ayrıca XV. yüzyılda çeşitli kişiler tarafından Bolayır, Edirne, Uzunköprü, Manisa, Filibe, Serez, Gümülcine, Yenice-i Vardar, Gelibolu, Mihaliç, Turhal v.s. yerlerde birçok imaret hizmete açılmıştır. Öyle ki XVI. yüzyılda Anadolu Eyaleti'nde 45, Amasya, Çorum, Sivas, Trabzon ve Malatya sancaklarından teşekkül eden Rum Eyaleti'nde 10, Rumeli Eyaleti'nin Trakya ve Makedonya bölümünde 25, İstanbul'da ise 20 kadar imaret bulunmaktaydı[461].

460 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 641-642.

461 Bk. Ö.L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesisleri, s. 236-237.

İmaretlerin en önemlileri Padişahlar tarafından İstanbul'da yaptırılmış olanlarıdır. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Seman medreselerinin yanma inşâ ettirdiği imarette, başta Fâtih külliyesinde yer alan câmi, medreseler, hastahane, kütüphane mensupları ve diğer bölümlerin müstahdemleri olmak üzere hergün binden fazla kimseye sabah ve akşamları yemek verilmekteydi[462]. Bütün bu kuruluşlar vakıf adı verilen bir müessese çerçevesinde teşkilâtlanmıştı.

d) Haberleşme ve Yol Sistemi :

Tarihin her devresinde gerek ekonomik, gerekse sosyal ve askerî bakımdan yollar hep birinci derecede önemi haiz olmuştur. Zira orduların bir yerden bir yere sevki, merkezle diğer idarî birimler arasmda muhaberenin temini ve nihayet kervanlarla ticarî emtianın nakli keyfiyeti, en eski dönemlerden yakın devre kadar devletler için hayatî önem taşımıştır. Özellikle haberleşmede, haberin çabuk ve seri şekilde yerine ulaştırılması düşüncesi, insanları yeni muhabere usûlleri geliştirmeye itmiştir. Nitekim başlangıçtan itibaren ateş kuleleri ve koşucular vasıtasiyle bu ihtiyaç karşılandığı gibi, güvercinler ve haberci atlılar da kullanılmıştır. Ancak bu usûllerden genellikle haberleşmede olduğu kadar orduların sevki ve ticarî malların naklinde de ihtiyacı karşılaması açısından karayolunun tercih edildiği görülmektedir. Bu bakımdan Osmanlılarda olduğu gibi, onlardan önce hüküm sürmüş veya onunla çağdaş olan Türk ve İslâm devletlerinde söz konusu gayelere hizmet için memleketin dört bir tarafına ulaşan yol şebekesi vücuda getirilmiş ve haberleşmeyi sağlayabilmek gayesiyle de bir teşkilât kurulmuştur. Osmanlılarda "Menzil" olarak adlandırılan bu teşkilât, Emevî, Abbasi ve Mısır Memlük Devletlerinde "Berid", Moğollar ve İlhanlılarda "Yam", Safevîlerde "Çaparhane" gibi isimler altında zikredilmektedir[463].

Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün iktisadî faaüyet, yolların geçtiği yerler ile bu yolların vardığı liman ve şehirlerde toplanmıştır. Her devirde münakalenin

462 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 638-639.

463 Geniş bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi*, İstanbul 1982 (Basılmamış doçentlik tezi).

lâyıkiyle gelişmesi ve işlemesi için, yolların emniyetinin sağlanması gerekmiştir. Bunun için büyük kervan ve ticaret yolları üzerinde, dağ ve geçit mahallerinde, tüccar ve yolcuları, kervanları barındıran hanlar yapılmış, ayrıca Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde görüldüğü üzere[464] "Ribat" tarzında ve bir karakol niteliği taşıyan "Derbend" tesisleri vücuda getirilmiştir[465]. Yollar üzerinde, bu tesislerden başka, devletin idarî ve askerî sahasında çok önemli bir yere sahip ve geri hizmet erbabından olarak bilinen menzilcilerin hizmetinde bulunan "menziller" de yer almıştır. İşte Osmanlı Devleti'nde haberleşme bu teşkilâtın bünyesinde "ulak" adı verilen kimseler tarafından yürütülmüştür.

Menzillerin üzerinde kurulduğu Osmanlı yolları geniş sayılabilecek yatık yollardan teşekkül eden Ortaçağ tarzında olup, çoğunlukla devlet tarafından tamir edilirdi[466]. Osmanlı yolları İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Rumeli'de sağ, sol ve orta kol şeklinde üç ana kol halinde uzanmıştır. Bunlar ise birbirine tâlî yollarla bağlanmıştır. Anadolu'da sağ kol, Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep ve Şam güzergâhını takip eden Hac yolunu ; Orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harput-Diyarbekir-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhım takiben Bağdad -Basra yolunu; Sol kol, orta kolla Merzifon'a kadar aynı güzergâhı takip edip buradan Lâdik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasankale'den bir kol Kars, diğer bir kol ile de Tebriz'e ulaşırdı. Rumeli cihetinde ise sağ kol İstanbul'dan Vize-Kırklareli-Prevadi-Karasu-Babadağı-İsakçı-Akkirman yolu ile Özi ve Kırım'a; Orta kol, İstanbul-Silivri-Edirne-Filibe-Sofya-Niş-Yagodina üzerinden Belgrad'a; Sol kol ise, İstanbul-Tekirdağ-Malkara-Firecik-Dimetoka-Gümülcine-Pravişte-Lankaza-Yenişehir (Larissa)-İzdin yolu ile İstefe

464 Bunun için bk. A. Mez, "Orta zaman Türk-Islâm dünyasında karayolları", çev. Cemal Köprülü, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, X, (Ankara 1937), 25-26.

465 Derbend Teşkilâtı hakkında geniş bilgi için bk. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967.

466 Bk. C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 2; Ayr. bk. a. mlf.,"Meslekî bir teşekkül olarak kaldırımcılık ve Osmanlı şehir yolları hakkında bazı düşünceler", *GDAD*, I (İstanbul 1972), s.93-138.

(Tebai)'ye ulaşmaktaydı. İşte bu yollar üzerinde 3 saatden 18 saat mesafeye kadar uzaklıkta menzilhâneler tesis edilmişti[467].

Kelime olarak, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, tatar konağı, posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal manâlarına gelen menzil, yollarda çoğrafî şartlara göre değişen mesâfelerde, haberin yerine bir an önce ulaştırılması gayesiyle konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiştir. Bu konaklama noktalarında bir miktar beygir beslenerek, haber getirip-götüren ulakların hizmetine sunulmuştur. Menzilin bu mükellefiyeti için lâzım olan para ise, "menzilkeş" ismi verilen o yerin veya yakın çevre ahalisinin avarız ve bedel-i nüzülü karşılığı gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire mukabil, kendilerine evvelden devletçe tahsis olunan beygir ücretini menzilciye ödemeleriyle sağlanmaktaydı. Buna ek olarak menzil masraflarının, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasiyle veya gümrük malından da karşılanabilirdi. Ayrıca masraf, menzilcilerin çekemeyecekleri derecelere ulaşırsa, o takdirde yardım olarak başka bir kazadan menzile *"imdâdiye"* tayin olunurdu[468]. İmdadiye para ile olduğu gibi, para karşılığı mal ile de olmaktaydı. Meselâ bu şekilde 1722'de Habibce menziline imdadiye olarak 578 kuruş, 1800 kile şa'îr, 150 kantar saman, 200 araba odun ve 75 kile hınta tayin edilmiştir[469].

Menzillerdeki her at için ortalama 147.5 kuruş (=17.700 akça) masraf yapılmaktaydı. Bu masraf bir sefer esnasında hemen hemen iki katma kadar çıkmaktaydı[470]. İhtiyaç görülen yerlere ise yeni menziller tesis olunurdu[471]. At sayısı ise menizilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Meselâ Anadolu'nun sağ kol güzergâhında İstanbul'dan Haleb'e kadar olan menzillerde 370,

467 Bk. BA, *Kâmil Kepeci Tasnifi*, nr.2555, sene 1003.

468 Bk. BA, *MAD*, nr. 14440.

469 Bk. *MAD*, nr. 8470, s. 24.

470 Bu masrafın 72.5 kuruşu (=8.700 akça) devlet tarafından, 75 kuruşu da (9.000 akça) "In'am ücreü"nden karşılanmaktaydı (Bk. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda menzilhane sorunu", *DTCFD*, XXVIII/3-4, Ankara 1977, s.352).

471 1727'de sefer sebebiyle Kefri ile Hemedan arasında 10 yeni menzil noktası tesbit edilmiş (bk. *MAD*, nr. 18357, s.2-7), yine aynı tarihte Erzurum'da Hasankale'den Kotur'a kadar olan güzergâhta da 15 menzil tesis olunmuştur (*MAD*, nr. 8470, s. 412).

Bağdad'a kadar olan orta kolda 671, Kars ve Doğu Bâyezid'e kadar olan güzergâhta ise 264 beygir bulunmaktaydı. Keza Rumeli'de Sağ kolda Azak'a kadar olan menzillerde 166, Belgrad'a kadar olan orta kol menzillerinde 155 ve Atina'ya kadar uzanan güzergâhda da 132 menzil atı yer almaktaydı. Bu sayılar bir savaş esnasmda aşağı yukarı yarı veya bir kat derecesinde artmaktaydı. Nitekim 1726'da devam eden İran seferi sebebiyle Anadolu sol kolu üzerinde yer alan menzillere 5 ilâ 10 beygir arasında zam yapıldığı ve her menzildeki at sayısının 30-35 civarına yükseldiği tesbit edilmektedir[472]. Bu sebeple Anadolu'nun orta ve sol kol menzillerinde 375 beygir artmış ve bunlar için 55.312,5 kuruş (=6.637.500 akça) masraf yapılmıştır[473].

Başlangıçta, eyâletler ahval ve muâmelâtı ile serhadlerde sâir devletlerden edinilen bilgileri devlete bildirmek ve hükümet emirlerini yerlerine ulaştırmak için tertîb olunan menziller daha sonra ordunun iâşesinin temininde, özel haberleşmede ve nihayet kısmen de olsa ticarî mal naklinde de kullamlmıştır[474].

Osmanlı Devleti'nde münakale genel olarak yaylı, kağm v.s. muhtelif araba çeşitleri ile at, deve, katır, merkep gibi hayvanlar vasıtasiyle temin edilmiş olup[475], haberleşmenin yapıldığı yollarla aynı güzergahı takip etmiştir. Ancak haberleşmede konak yerleri menzilhaneler iken, bu gibi yerlerde umûmiyetle han ve kervansaraylar kullamlmıştır.

Osmanlılarda menziller daha önce de belirttiğimiz gibi sadece haber gayesiyle kullanılmamıştır. Ordunun sefere çıktığı anlarda ihtiyaç duyulan iâşe ve emtianın sağlandığı ve toplandığı mahaller olarak da vazife görmüştür. Bu sebeple menzil noktaları bu gibi durumlarda çevre halkın mallarını sattığı bir pazaryeri

472 Bk. *MAD*, nr. 8470, s. 77-79, 132, 215, 135-136,322-324.

473 Bk. *MAD*, nr.8470, s.322-324.

474 Nitekim 1141-1153=(1728-1740) tarihli bir menzil kayıt defterinde (Bk. *MAD*, nr. 10322), Arabistan ile Anadolu şehirleri arasında irtibat temini ve münâkaleyi sağlamak üzere menziller tertîb edildiği kaydedilmektedir. Ayrıca yine, devletçe verilen fermanlarla, ulakların bir miktar eşya nakledebildikleri anlaşılmaktadır (Bk. *MAD*, nr. 8470, s.190; Ayr. bk. Top. Sa. Müz. Arş., nr. E 8578).

475 Bk. Franz Taeschner, "Die Entwicklung des Wegenetzes und des Verkehim Türkischen Anatolien", *Anadolu Araştırmaları*, I/2 (Istanbul 1959), 277.

şekline girerek, ekonomik hareketlilik kazandırmıştır[476]. Ayrıca buralarda İstanbul'a gelen ve giden yabancı elçiler ağırlanmış, yiyecek, giyecek ve hayvanlarıyla ilgili her türlü ihtiyaçları karşılanmıştır[477].

İlk zamanlar *"Ulak hükmü"* ile sürdürülen haberleşmede, ulaklar istedikleri hayvanları ücretsiz almak, geçtikleri yerlerde iâşesi temin edilmek gibi haklara sahiptiler. Ancak halka büyük zarar vermeleri sebebiyle, Kanuni döneminde Veziriazam Lütfi Paşa tarafından bu usûl kaldırılarak ulak sistemi yeni bir nizama konmuştur. Lütfi Paşa tarihinde[478] : *"Anlardan sonra dahi Cengizîyân zuhûr idicek il ve gün atlarına darben ve kahren binüp adını ulak komuşlardı. Ve Osmanlı ulak zulmünden Cengizîleri taklid gibi itmişlerdi..."* kaydıyla bu konuya açıklık kazandırmaktadır. Konulan yeni nizama göre ulaklara devlet tarafından "in'am hükmü" adıyla bir belge verilmesi, Anadolu ve Rumeli yolları üzerinde menzilhaneler tesis olunarak, ulakların buralardan beygir almaları ve dinlenmeleri usûlü getirilmiştir. Ancak bu usûlün de bir takım aksaklıklar göstermesi sebebiyle yeni bir organizasyona gidilerek ulakların aldıkları her beygir için saat başma 8 ilâ 10 akça ücret ödemeleri kararlaştırılmıştır[479]. Alman bu ücrete *"Timin"* adı verilmekteydi[480]. Ancak bu usûlün de bazı ulaklar tarafından sui istimal edilmesi, menzillerin kiraya verilerek idaresi cihetine gidilmesine sebep olmuştur. Kiraya verilme usûlü ilk olarak Rumeli'de tatbik edilmiş, bilahıre 21 Mayıs 1777'den

476 Nitekim 1578 Iran seferinde ordunun ve hayvanların ihtiyacı olan erzak ve ihtiyaç maddelerinin, ordunun güzergâhı üzerinde münâsip mahallere depo edilmesi ve orduya satılması hususunda emir verilmişti (Bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri*, 1578-1590, İstanbul 1962, s. 200-201.

477 Meselâ Kanuni zamanında İran'dan gelen elçilerin masraf defteri tutulmuş olup, bu defterde Erzurum'dan Geyve'ye kadar olan menzillerde, elçilik heyeti için tahsis edilen iâşe belirtilmektedir (Bk. *TD*, nr. 426); Ayr. bk. Şerafettin Turan, "1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir Iran elçilik heyeti masraf defteri", *DTCFD*, XVII/3-4 (Ankara 1964), 273-294.

478 *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341, s.373.

479 Bk. *MAD*, nr. 3169, s.6; Ayr. bk. C.J. Heywood, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century", *I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1980, s. 182-183.

480 Bk. Top. Sar. Müz. Arş., nr. E 8578.

itibaren Anadolu'da da uygulanmaya başlanmıştır[481]. Bundan gaye, fukaranın refah ve rahatının sağlanması, ulakların yerlerine zamanında varabilmeleri idi[482]. Bu yeni nizama göre ahaliden hiçbir şey talep edilmeyecek, ulaklardan ise devlet işi için gidenlerden mîrîden ödenmek şartıyla saat başma yirmişer para alınacak, ayrıca ihtiyaçları olan yem ve yiyecekleri, kendi ceplerinden verilmek üzere uygun bir ücretle sağlanacaktı[483]. Fakat bu nizamdan da gerekli fayda temin edilememiş ve nihayet menzillerin 1244 (1829)'da ilgası için emirler yazılarak[484], haberleşme işi Posta İdaresi'ne bırakılmıştır[485].

Menzilde, devlet tarafından bir yıl için tayin edilen Menzil emîni (=Menzilci), Menzil kethüdası, Ahur kethüdası, seyis, odacı, sürücü, aşçı gibi hizmetliler ile menzilin asıl yükünü çeken menzil çevresindeki köy ve kasabal ahalisinden teşekkül eden bir gurup vardı. Bunlardan menzil eminleri bir yıl için menzilin bulunduğu kaza ayânı, kadısı veya naibinin teklifi ve devletin bunu tasdikiyle tayin edilirdi[486]. Menzil eminleri ordunun veya askeri bir kıt'anın istirahatini, levazımım ve doyumunu teminle mükellef olup, vazifesinde ihmali görülürse cezalandırılırdı. Ayrıca ulaklara meşekkat çektirir, menzili mamur bir halde tutmayıp, menzilkeşlerin yerlerini terkine sebep olursa azledilirdi. Bu vazifeleri karşılığı avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyyeden ve eğer gayr-ı müslimse yeniçeri oğlanı vermekten muaf tutulurdu[487].

481 Y. Özkaya, "XVIII. yüzyılda menzilhane sorunu", *DTCFD*, XXVIII/3-4 (Ankara 1977), 355.

482 Bk. BA, *Muhtelif ve Mütenevvia Defteri*, nr. 56, s. 1/a; Ayr. bk. BA, *Cevdet Dahiliye*, nr. 660.

483 Ancak 1241(1825)'de saat başına kiracıbaşılarca alınan ücret 31 paraya çıkarılmıştır (BA, *Muhtelif ve Mütenevvia Defteri*, nr. 56, s. 5.

484 Bk. BA, *Cevdet Tasnifi. Dahiliye kısmı.*, nr. 589.

485 Bk. Ahmed Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1306, IV, 162.

486 Meselâ bk. *MAD*, nr. 8470, s. 256, 296, 378.

487 Hikmet Tongur,*Türkiye'de genel kolluk teşkil ve görevlerinin gelişimi*, Ankara 1946, s.109.

Menzil hizmet erbabından sürücüler, başka bir menzile hareket eden ulaklarla birlikte giderek, menzile ait olan hayvanları geri getirmekle vazifeli idiler. Bunlar ayrıca rehberlik yapmakla da görevlendirilmişlerdi[488].

Menzilkeşler ise, düzenli olarak tutulan menzil defterlerinde belirtildiği üzere, menzil akçası, menzil imdadiyesi gibi her ailenin varlığına göre para veya para mukabili mal vermekle mükelleftiler. Ayrıca belirli sayıda "er" çıkararak menzil işlerini yaparlardı; buna karşılık olarak çeşitli örfi vergilerden ve avarızdan muaf tutulurlardı. Diğer bir deyimle avarız ve nüzülleri karşılığı menzil vazifesini üstlenmişlerdi. Menzilkeşler, menzilin harap olmaması, yanmaması, eşkıyaya karşı muhafazasi ile de yükümlü idiler. Ayrıca menzilin ihtiyacı olan arpa, saman, ot, odun, yağ, un gibi zaruri ihtiyaç maddelerini de temin etmek ve bunları belirli ücret karşılığında satmak bunlara aitti. Bu şekilde menzillerin ihtiyacı olan erzakın çeşidini ve miktarını ihtiva eden defterler tutulmuştur[489].

Menzil hizmetlilerinden ahur kethüdası, seyis, odacı ve aşcdar, menzilin iç hizmetlilerinden olup, yaptıkları hizmete mukabil bir miktar ücret alırlardı.

Haber ve emirlerin götürülüp-getirilmesinde kullanılan ulaklar ise iffet sahibi, namuslu, hayvana binmeğe ve yol meşakkatine tahammüllü olan kişilerden seçilirdi. Ayrıca uzun müddet sadrıazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde istihdam ve tecrübe edilmiş, terbiye görmüş olmaları da gerekirdi. Bu yüzden ulakların hal ve hareketlerinin devamlı kontrol altmda bulundurulması lüzumu doğmuş ve muntazam bir idareye bağlanmaları ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple ulaklar I. Abdülhamid döneminde kurulan Tatarân Ocağı'na bağlanmışlar, sadır olan fermanla da işleyişi tesbit edilmiştir[490]. Daha soma ise ocak mensubu ulakların, diğerlerinden ayırdedilebilmesi için ayrı bir kalpak ve elbise tahsis edilmiştir[491].

488 Bk. BA, *Mühimme Defteri*, nr. 93, s.78-87, sene 1069-1071; nr. 94, s.50-61, sene 1073-74.

489 Meselâ bk. *MAD*, nr. 20203; nr. 18733; *Kâmil Kepeci* tasnifi., nr.7432.

490 Şekip Esin, *Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi*, Ankara 1942, s. 16.

491 Bk. Yücel Özkaya, "Aynı makale", s.340.

Ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde kendilerine verilen ulak hükmünde : a) Ulağm ismi veya bağlı bulunduğu daire b) Ne sebeple seyahat ettiği c) Kimin emriyle seyahat ettiği d) Gidiş-dönüş olup olmadığı e) İlk hareket ettiği menzil ile varacağı menzilin adı f) Sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu[492]. Ellerinde bu şekilde ferman ile gelip-geçen ulakların *"İn'amât Defterleri"* tutulmuş[493], ayrıca bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücretinin kaydedildiği *"Nâib Defterleri"* tanzim edilmiştir[494].

Menziller arasında haberleşmenin sağlanması da bir nizam dahilinde yürütülmüştür. Genel olarak bir emir veya haber, çıktığı merkezden bir ulak vasıtasiyle somaki menzile sevkedilir ve o merkezden de diğerine gönderilmek suretiyle istenilen yere ulaştırılırdı. Çok önemli ve gizli haberlerde ise tek ulak kullanılarak, haberin çıkış yerinden varış yerine kadar o ulak giderdi. Bu gibilere "husûsî emirle giden ulak" denilirdi. Ana yollar dışında kalan tâlî yollar üzerinden gelen haberler ise, önce o mahallin en yakın ana yol menziline gönderilir, oradan daha önce belirttiğimiz çerçevede yerine ulaştırılırdı[495]. Bu şekilde son merkezde meydana gelen ulak fazlası, karşı bir haberle giderilirdi. Sınırlardan gelen ulakların in'am hükmü olmadan da her menzilden beygir alma hakları vardı. Nitekim buna bir örnek olmak üzere, 5 Ekim 1699 tarihli bir hükümde, Avusturya tarafından gelen ulaklara, menzil olmayan yerlerde de beygir tedarik edilmesi, onlardan hiçbir surette ücret istenmemesi bildirilmişti[496]. Ayrıca, ulakların umûmi vasıtaları beygir olmakla birlikte, ellerinde tuğralı emir olanlara araba tahsis edildiği de görülmektedir. Nitekim 25 Ekim 1711'de ellerinde tuğralı emir olmayanlara araba verilmemesi için menzillerin bulunduğu kadılıklara emir gönderilmiştir[497].

492 Bk. *Kâmil Kepeci* ts., nr. 305, s. 2; Ayr. bk. Heywood, "Some Türkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli during the Eighteenth Century", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, IV-V (Istanbul 1976-77), s. 43-44.

493 Bk. BA, *MAD*, nr. 19533; nr. 21844; nr. 21857 gibi...

494 Meselâ bk. *MAD*, nr. 14440, sene 1152.

495 Bk. Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğu'nda kollar, ulak ve iâşe menzilleri*, Ankara 1966, s. 2.

496 Bk *MAD*, nr. 3169, s. 9.

497 Bk. *Cevdet ts. Nâfıa ks.*, nr. 168'den naklen Yücel Özkaya, "Aynı makale", s. 342-343.

Osmanlılarda Anadolu ve Rumeli'deki bütün menzillerin mali sorumluluğu Defterdarlığa bağlı olan Mevkufat Kalemi'nde teşkil edilmiş bulunan *Menzil Halifeliği*'ne aitti[498]. Menzillerle ilgili herhangi bir mesele Hazine-i âmire'de muhafaza edilen Mevkufat Defterleri'ne bakılarak karara bağlanır ve ona göre hareket edilirdi.

Menzilin kuruluşu, işleyişi gibi hususlar bir nizam dahilinde yürütülmekle beraber, bu nizamın zaman zaman aksadığı ve devletin yeni tedbirler almak zorunda kaldığı görülmektedir. Menzil nizamının bozulmasının başlangıcı için kesin bir tarih verilememekle beraber, bunun XVIII. yüzyılda olduğu söylenebilir. Bozulmada :

a) Menzil beygirlerine binmek devlet hizmetinde olan tatarlara mahsusken, devlet adamlarına bağlı olanların da bu yolu kullanmaları.

b) Çeşitli bölgelere giden mal ve eşyaların ulaklar ile gönderilmesi ve bu işte menzil beygirinin kullanılması.

c) Menzil için tanzim olunan tevzi' defterlerine, menzil masrafları dışında menzil nizamı için gelen mübaşirlerin hizmetleri, mutasarrıf Tatar Ağası'nın devriyyesi ve ikramiyesi ile bunlara ait masrafların da kaydedilmeye başlanması. Bu sebeple menzil masraflarının büyük ölçüde artmış gibi görünmesi ve bunun fakir köylüden tahsili cihetine gidilerek onların yerlerini terketmesi. Nitekim II. Mahmud dönemine ait bir lâyihada, bütün memleket masraflarının üçte birinin menzil ve ona bağlı masrafların teşkil ettiği kaydedilmektedir[499].

d) Herhangi bir yüksek devlet memuriyeti tevcihinde, ellerinde berat veya mektup olmadığı halde, bahşiş için birbiriyle yarışan gayr-ı resmî bir ulak gürûhunun türemesi ve bunların haberi daha önce götürmek için hayvanlara eziyet etmeleri ve telef olmalarına sebep olmaları.

498 Bk. Heywood, "Aynı makale", s. 41; Ayr. bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 357.

499 Bk. Top. Sar. Müz. Arş., nr. E 8578.

e) Menzilcilerin ulaklardan menzil ücreti dışında bahşiş adıyla kanunsuz olarak ikinci bir ücret talep etmeleri; vermedikleri takdirde gerekli hizmeti yapmamaları ve onları bekletmeleri.

f) Menzillerde beslenen hayvanların saman, arpa v.s. malzemelerin yüksek fiatla satılması sonucu masrafların artması ve bundan dolayı menzilkeşlerin büyük sıkıntılara düşerek vazifelerini yapamayacak duruma düşmeleri.

g) Ulakların bir yolunu bularak tarihi açık menzil hükmü elde etmeleri sonucu, bunu müteaddid defalar kullanmaları.

Yukarıda sayılan aksaklıkların menzillerin bozulmasında ne kadar etkili olduğu görülmektedir. Ancak bütün aksaklıklara rağmen menziller, Osmanlı Devleti'nin 550 yıllık döneminde, gerek haberleşme, gerekse ordunun hareket ve iâşesinin sağlanmasında, devrin en mükemmel sistemi hüviyetini kazanmıştır. Bu sebeple de devletin altı asır süren devamlılığında, iyi bir haberleşme ve münakale sistemine sahip olmasının büyük payı olduğu inkâr edilemez.

e) Derbend tesisleri :

Osmanlı Devleti'nde yolların ve seyahat emniyetinin sağlanması için bir nevi küçük kale şeklinde tesis edilmiş karakollara Derbend adı verilirdi.

Osmanlı vesikalarında XV. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan derbend kelimesi, Türkçe'ye Farsça'dan geçmiş der (=geçit) ve bend (=tutmak) kelimelerinden meydana gelmiştir. Lügat kitaplarında engel, geçit, boğaz, set, hudud bölgeleri ve dağlar arasında güçlükle geçilen yerlere olduğu gibi, istihkâm olarak kullanılan yerlere de aynı isim verilmekteydi. Kelimenin türkçe karşılığı kullanılan şekli "Belen"dir. Derbend manâsına ayrıca osmanlıcada "Dîdeban" kelimesi de geçmektedir. Yine Filistin ve Suriye taraflarında "Derek" ve "Madîk" de aynı anlamda kullanılır.

Müstahkem derbend tesisleri dört tarafı duvar ile çevrili küçük bir kale şeklinde olup, yanında han, cami, mektep ile dükkânlar bulunmakta ve adeta bir kasaba hüviyetini taşımaktadır. Yol ve ticaret emniyetinin sağlanması için yapılan bu tesisler bu sebeple genellikle yolların kavşak noktasına ve merkezî bir durum

arzeden yerlere yapılırdı. Osmanlı resmî vesikalarına göre bir yerin derbend olabilmesi için *"mahûf ve muhâtara olan, kuttai tarîk ve haramîden hâlî olmayan"* yani, korkulu, tehlikeli ve sık sık eşkıya baskınlarına maruz kalan yerler olması lâzım gelirdi. Bu hüviyetiyle İlhanlıların yol ve geçit emniyeti için tesis ettikleri *"Tutkavulluk"* müesseseleri tarzında olan derbendlerin Osmanlılar tarafından geliştirilerek alındığı ihtimali ortaya çıkmaktadır[500].

Osmanlı teşkilâtı içinde derbendlere teşkilâtlı bir müessese olarak II. Murad devrinden itibaren raslamaktayız. Bununla beraber bu tesislerin daha önce de mevcut olabileceği göz önüne alınmalıdır. Zira yolların emniyetinin sağlanması yanında, derbendlerin ikinci mühim bir rolü de ıssız yerlerin şenlendirilmesi, yani iskâna açılmasında bir vasıta olmasıdır. Bu maksatlarla kullanılan derbendler hukuken iki kısımda ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi Yurdluk ve Ocaklık şeklinde timar yoluyla tasarruf olunan derbendler, ikincisi muafiyet usulü ile tevcih edilmiş, tehlikeli yerlere yerleştirilmiş veya memur edilmiş olan halkm muhafaza ile görevli oldukları derbendlerdi. Bu ikinci guruba girenler genellikle vakıf ve has toprakları üzerinde veya kimsenin tasarrufunda olmayan yerlerde tesis edilirlerdi. Derbendler bu şekliyle dört ana gurup altında toplanmaktadır: 1- Fırat Nehri dirseğindeki Caber Kalesi ve Ceyhan Nehri üzerindeki Misis kalesi gibi derbend mahiyetindeki kaleler 2- Büyük vakıf şeklindeki derbend tesisleri 3- Derbend olarak kullanılan han ve kervansaraylar 4- Köprü yerlerinde bulunan derbendler[501].

Bir yerin derbend olabilmesi için genellikle o yerin kadısı veya herhangi bir kimse tarafından teklif yapılması gerekmekteydi. Bundan soma devlet tarafından yapılan araştırma sonucu burasının derbend olması kararı alınırsa, yeni kurulan bu derbendin idaresi teklifi yapan şahsa iltizam yoluyla verilirdi. Derbendin korunması için ise çevre köy ve kasaba ahalilerinin bir kısmı veya bütünü derbendin önemine göre "derbendci" olarak görevlendirilirlerdi. Buna karşılık

500 Cengiz Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 16.

501 Geniş bilgi için bk. C. Orhonlu, *Aynı eser*, s.23-31.

derbendciler tekâlif-i örfiyye, avarız-ı divâniyye ve eğer gayr-ı müslimlerse Acemi oğlanı vermekten muaf tutulurlardı[502].

Derbendciler bulundukları yerin emniyetini temin etmekle beraber ihtiyaç halinde yolculara rehber olarak da hizmet verirlerdi. Bölgelerinde yolculardan birinin malı kaybolduğu takdirde kendi mallarından tazmin ederler, bu husus devlet tarafından kendilerine verilen derbendcilik beratında da şart olarak yer alırdı.

Derbendci seçiminde çok titiz davranılmaktaydı. Bunun için bölge kadısı ve naibinden başka oranın ileri gelenlerinin de derbendci olacaklar hakkında iyi şahadette bulunmaları lâzım geliyordu. Zira derbendcilik vazifesini yerine getirmeyip, sadece vergi muafiyeti dolayısiyle derbendci olmak isteyen guruplar bulunmaktaydı.

Derbendciler sadece bağlı bulundukları derbendin sınırlarından sorumlu idiler. Diğer derbendin sahasına giremezlerdi. Bulundukları derbendde bir nevi jandarma kuvveti olarak yollarda ve geçitlerde güvenliği sağlamak, yolların tamirinde çalışmak ve ıssız yerleri şenlendirmek gibi vazifeleri vardı.

Derbendciler müslüman ve hıristiyanlardan olabilirdi. Aynı köyde oturan her iki dinden kişiler birlikte derbendci kaydedilebilirdi. Meselâ Sofya'da Deli Davut köyü derbendcileri 36 müslüman ve 3 hıristiyandan teşekkül etmişti[503]. Köprü üzerlerinde tesis edilmiş derbendlerde de vazifeliler, hem derbendcilik, hem de köprücülük yapmakla mükelleftiler. Kezâ bazı derbendciler aynı zamanda menzilcilik de yapmaktaydılar[504].

Derbendciler derbendlerde nöbeüeşe beklerlerdi. Özellikle müstahkem olmayan tehlikeli yerlerde daimî nöbetçiler bulunmakta idi. Bu nöbetçi derbendciler için kulübeler inşa edilmişti. Bunların masrafları bazı bölgelerde halk tarafından karşılanırdı. Bir tehlikeyi diğer derbende ulaştırmak için "derbend davulu" adı verilen bir davul kullanılırdı. Derbencilerin vazifelerini yerine getirmeleri

502 *MAD*, nr. 9956, s. 46.

503 *MAD*, nr. 8584, s. 142.

504 *MAD*, nr. 9956, s. 259.

esnasında kendilerine ateşli silah verilmezdi. Ancak çok tehlikeli yerlerde tüfek kullanmalarına müsaade edilirdi. Bu şekilde Manisa civarındaki derbendlere yolları tüfekli muhafızlarla korumaları izni verilmişti[505]. Ancak silah kullanılmasına izin verilen derbendlerdeki silah miktarları devlet tarafından tesbit edilmekteydi.

Müstahkem mevki şeklindeki askerî nitelikli derbendlerde, başbuğ, sağ kol ağası, bölükbaşı, sol kol ağası, zâbitân ve neferlerden müteşekkil bir hizmetliler gurubu bulunmaktaydı. Askerî kuvvetin bulunmadığı derbendlerde ise han ağası veya derbend ağası, derbendci başı, derbendci bölük-başısı ünvanlarını taşıyan kimseler görev yapmaktaydı. XVIII ve XIX. yüzyıllarda ise derbendlerin sevk ve idaresi derbendat nazırı veya derbendat başbuğu adını taşıyan kimselerin yetkisine bırakılmıştı. Bunlardan derbend ağalığı terimine XVIII. yüzyıldan itibaren belgelerde rastlanmaktadır. Derbendci-başı ise, derbendin sevk ve idaresinden doğrudan doğruya sorumlu olup bu makama derbenddeki derbendciler arasından sözü geçen, güvenilir biri tayin edilirdi. Derbendci-başı ayrıca, derbend hizmetinin aksamamasını temin etmek, bir derbendden başka yere giden derbendcileri tekrar yerlerine getirmek, nöbetlerine gelmeyenleri tesbit edip nöbetlerine gelmelerini sağlamak gibi vazifeleri de yerine getirirdi. Bu hususlarda ihmalleri görülenler azledilirlerdi. Derbendci-başılar bazan "serdar" olarak da isimdendirilmişlerdir.

Bunlardan başka derbend teşkilâtı içinde belli bir ücret veya maaş karşılığı çalışan *"Beldarlar"* ile hıristiyan ahaliden tayin edilmiş derbend ve geçit bekçiliği yapan, smırda kale muhafızı ve akıncı olan *"Martoloslar"* da bulunmaktaydı[506]. Ayrıca ücretli derbendci olarak yerli ahali arasından seçilen zabtiye neferi hüviyetinde *"Pandorlar"* vardı.

Derbendci tayin edilen halkm, Osmanlı ticarî hayatının bel kemiği durumunda bulunan derbendleri korumaları dolayısiyle belli nizam ve kanunlar çerçevesinde hareket etmek mecburiyetleri vardı. Meselâ yerini izinsiz terkeden

505 Çağatay Uluçay, *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da eşkıyalık ve halk hareketleri*, İstanbul 1955, s.66.

506 Robert Anhegger, "Martoloslara dâir", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1940-42, VII-VIII/I, 282-320 ; Ayr. bk. H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 178-180.

reâyâ için iskân kanununda yer alan on yıllık süre, bunlar için uygulanmayarak, zaman gözetilmeksizin eski yerlerine nakledilmeleri hükmü bulunuyordu[507]. Nitekim XVII. yüzyılda memlekette meydana gelen kargaşadan dolayı bir kısım derbend reâyâsının yerlerini terkettikleri görülmüş, bu durumun memleketin harap olmasına sebep olduğu anlaşılarak derbend ahalisinin tekrar yerlerine dönmeleri için çalışmalar yapılmıştır[508].

Derbendler XVII. yüzyıldan itibaren eski düzenini kaybetmeye başlamıştır. Bu durum genel olarak üç sebebe dayanmakta idi. Bunlardan ilki, muafiyet usûlüne aykırı olarak derbend reâyâsından fazla vergi talep edilmesi; ikincisi, derbend idarecilerinin yetersiz ve sorumsuz oluşu; üçüncüsü de eşkıyalık hareketlerinin artması karşısında tesirsiz kalmaları. İşte bu sebeplerden dolayı askerî mahiyette olanları hariç olmak üzere derbendler, derbendci bulunan köy ahalisinin dağılması ile görevini yerine getiremeyecek derecede zayıflamıştır. Bu durum emniyetin hemen tamamen yok olmasına ve çevre köy, ve hattâ kasaba ahalilerinin de eşkıya baskılarından korunmak için yerlerini terketmelerine yol açmıştır[509]. Devlet bu bozuk-düzen karşısında 1720 yılından itibaren derbendlere yeniden nizam vermek için bir takım tedbirler almıştır[510]. Nitekim, yerlerini terkeden derbend reâyâsının eski yerlerine döndürülmeleri için çalışılırken, yollar üzerindeki harab ve boş hanlar tamir ettirilerek, müstahkem hale getirilmiştir. Bu tamir ettirilen yerlere ise derbendci olarak yeni ahali nakledilmiş, böylece çevre emniyetinin sağlanması cihetine gidilmiştir. Harab yerlerin tamirinde içinde oturacakların bütün ihtiyacını karşılayacak derecede câmi, mektep, mahkeme binası, hamam, su yolları gibi sosyal tesislerin yapılması, bu gibi yerleri bir iskân merkezi haline getirmiştir. Nitekim Arkıd-hanı, Ulukışla, Kadınhanı gibi yerleşim merkezleri bu şekilde kurulmuştur[511].

507 *MAD*, nr. 10159, s. 10.

508 Bk. Yusuf Halaçoğlu, *İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 94-108.

509 Bk. Yusuf Halaçoğlu, *Aynı eser*, s. 96.

510 *MAD*, nr. 8483.

511 Bk. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 101, 119, 121; Y. Halaçoğlu, *Aynı eser*, s. 96, 98, 102.

Bir derbendde beş-on kişiden yüz kişiye kadar derbendci bulunurdu. Bunlar bulundukları yerin iktisadî hüviyetine göre çiftçilik veya hayvancılık ile meşgul olmaktaydılar. Derbendciler yaptıklara hizmete mukabil tekâlif-i örfiyyeden veya bütün vergilerden muaf tutulmuşlardı. Buna mukabil sahip oldukları toprakta yaptıkları ziraate mukabil öşür verirlerdi. Gayr-ı müslim derbendciler ise ispence, cizye, öşür ve âdet-i ağnam vermekle mükelleftiler[512]. Bu sebeple, bazı vergilerden muaf olduklarına dair ellerine bir belge verilirdi. Buna muafnâme denirdi. Muafnâmeler her padişah değiştiğinde yenilenirdi. Derbendciler yaptıkları hizmete mukabil vergiden muaf tutuldukları için, vergilerini aynî olarak vermekteydiler ve bu vergi nizamları dolayısiyle raiyyet ile muaf arasında *"muaf ve müsellem reâyâ"* gurubuna girmekteydiler[513].

Derbendciler büyük ticaret yollarının bulunduğu tehlikeli yerlerde gelip-geçen kervanlardan "Geçit akçası" adı verilen belirli ölçüde vergi alırlardı. Geçen her sürüden koyun başına alınan bu vergi, ayrıca tüccar denklerinden de alınmakta olup derbendciler için önemli bir gelir kaynağı teşkil etmekteydi[514].

Bir derbendci vefat ettiği zaman yerine oğlu varsa o getirilirdi. Bu şekliyle derbendcilik babadan oğula geçen bir meslek statüsü kazanmıştı. Ölen kişinin oğlu yoksa dışardan namzet olan başka bir şahıs tayin edilirdi. Derbendci sayısı muayyen olduğu için lüzumundan fazla kimse derbendciliğe getirilemezdi[515].

Derbendler XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren *"Derbendât başbuğluğu"* veya *"Derbendât nazırlığı"* ismi verilen bir teşkilât vasıtasiyle idare edilmeye başlandı. Bir yıllık süre ile tayin edilen derbendât başbuğunun yılda bir kere bölgeleri dolaşarak teftiş etmeleri usulü getirildi. Başbuğlar bulundukları bölge

512 *MAD*, nr. 7534, s. 233.

513 Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 141; Ayr. bk. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 49 vd.

514 Bk. *Tahrir Defteri*, nr. 69, s. 518.

515 Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 75.

valisinin teklifi üzerine tayin edilmekteydiler. Başbuğ olan kişinin ertesi yıl da seçilmesi mümkündü[516].

Derbendler Tanzimat devrinde "müsavat esasları"na dayalı bir vergi nizamının kabul edilmesiyle kademeli olarak kaldırılmaya başlanmıştır. Bu sebeple derbendci ahaliye vergi konarak derbendcilik statüleri sona erdirildi ve derbend hizmetleri ile masraflarının devlet tarafından karşdanması cihetine gidildi; bunların yerine ise büyük şehirlerde polisler, taşra bölgelerde de jandarma birlikleri kurularak asayişi temin vazifesi bunlara bırakddı[517]. Bu kolluk kuvvetleri zamanla yerli ahali ile de takviye edilerek Zabtiye teşkilâtı ismini aldı. Zabtiye teşkilâtının ortaya çıkmasiyle derbendcilik görevi yapan martoloslar ile pandorların işlerine de son verildi. Teşkilât 1876 yıllarında piyade ve süvari olarak 20.000 kişilik bir kuvvete ulaşmıştı. Ancak disiplinden uzak bir teşkilât olan Zabtiye teşkilâtının düzene konması için 1880'de Jandarma Nizamnâmesi adım taşıyan bir nizamnâme hazırlandı. Fakat Saray ve zabtiye erkânının muhalefeti dolayısiyle kabul edilmedi. Bu nizamnâme daha soma 2 Şubat 1904'de çıkarılan Jandarma Nizamnâmesi'nin esasım meydana getirdi. Bununla derbendcilerin görevleri Zabtiye teşkilâtı ile Nafıa Nezâreti'nin yetkilerine bırakıldı[518].

f) Arpalık

Çeşitli zamanlarda vezir, beylerbeyi, sancakbeyileri gibi askerî sımf ile ilmiye sınıfından mazul (azledilmiş) şeyhülislâm, kadıasker ve mevâlînin görevleri sırasında veya herhangi bir sebeple vazifelerinin sona ermesi üzerine geçinmeleri için bir kısım yerin geliri tahsis edilirdi. Bugünkü mânâda tekaüdlük maaşı denilebilecek bu tahsisat yeni bir vazifeye tayin edilinceye kadar devam ederdi (icmalsiz). Ayrıca bazı arpalıklar devamlı arpalık statüsünde bulunup, bunlar da bir hizmete mukabil verilirdi. Bu tür arpalıklara icmalli denmiştir. Arpalık adıyla

516 Derbendler hakkında geniş bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967.

517 Hikmet Tongur, *Türkiye'de genel kolluk teşkil ve görevlerinin gelişimi*, Ankara 1946, s.221.

518 Halim Tevfik Alyot, *Türkiye'de zâbıta tarihi, gelişim ve bugünkü durumu*, Ankara 1947, s.115-116.

gelir bağlanması şeklinin ne zaman ortaya çıktığı hakkında kesin bir kayda rastlanamamıştır. Bununla beraber XVI. asrın ilk yarısından itibaren ordu ve saray erkânına, hayvanlarına yem ve hizmetkârlarına iaşe bedeli suretinde bir tatbikat görülmektedir. Ancak yaygın şekilde, özellikle has ve zeâmet almış bulunan vüzerâ ve ümerâya verilmesi XVII.yüzyıldadır. Kaynaklarda belirtildiğine göre arpalık, yeniçeri ağası, rikâb-ı hümâyûn ağaları, bölük ağaları v.s. gibi askeriyeden olanlarla, padişah hocaları, şeyhülislâm ve kadıasker gibi ilmiye ricaline tahsis edilmekteydi. Bunlardan kadıaskerlere has derecesinde verilen[519] arpalığın en üst seviyesi ilmiye ricaline bağlanıp, miktarı senede 70.000 akçe idi. Bu miktar Yeniçeri Ağası'na 58.000 akçe, saray mensuplarına ise zeâmet ölçüsünde olmaması düşünülerek 19.999 akçe olarak belirlenmişti[520].

Arpalık sahibi olanlar bizzat arpalıklarına gitmeyerek oraya kendileri adına bir naib gönderirlerdi. Naipler arpalığın gelirinin dörtte bir veya beşte biri karşılığında arpalığı asıl sahipleri adına yönetirlerdi. Bununla beraber bazı arpalık sahipleri kendiliklerinden, bazdarı da devlet tarafından bir ceza olarak arpalıklarına gönderilir ve kadılık yaptırılırdı[521]. III. Selim zamanında ise bütün ilmiye sınıfından arpalık sahibi olanların arpalıklarına gitmeleri mecburiyeti getirilmiştir[522].

Arpalık usûlü Tanzimat'tan soma kaldırılarak ilmiye sınıfından azledilenler aylığa bağlandı. Bir ilmiye tekaüd sandığı kurularak, ölen memur ailelerine birer miktar maaş tahsis edildi. Bu teşkilât daha soma genişleyip isim değiştirerek *tarîk maaşı* ve en son olarak da *rütbe maaşı* ismini aldı.

519 Arpalık hakkında geniş bilgi için bk. İbnülemin Mahmud Kemal, "Arpalık", *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, XVI/17 (94), s. 276-283.

520 Bk. T. Gökbilgin, "Arpalık", *İA*, I, 592.

521 Râşid, *Tarih*, I, 44; II, 188.

522 A.Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 292.

EKLER

EK-I

Yavuz Sultan Selim'in İbn Kemal'le Haliç'te Tersane kurulması ile ilgili konuşması

Yavuz Sultan Selim, Mısır seferi nihayetinde Osmanlı donanmasının geliştirilmesi ile ilgili olarak yeni tersaneler açılmasını istemektedir. Bu hususta İbn Kemal'le yaptığı konuşma, Lütfi Paşa'nın *Âsaâfnâme*'inde şöyle kaydedilmiştir (s. 21).

"*...Ve kara ahvâli tedâriki nice lâzım ve mühim ise deryâ ahvâli tedâriki andan ziyâde mühimdir. Bir gün merhûm Sultan Selim Han -ki selâtînin akl u iz'anca ve adi u ihsâniyle ekremidir- hâdımü'l-Harameyni'ş-şerîfeyn sa'adetine vâsıl ve aziz-i Mısır olmağla nâil olmuş sâhibkırandır. Kemal Paşa-zâde merhûma demiş ki, "Tersâneyi üç yüz aded yaptırmak isterim. Tâ Hisar'dan Kâğıthâne'ye dek olmak gerektir ve böyle olması münâsiptir. İnşâallah niyyetim feth-i Efrenciye'dir deyü buyurmuşlar. Merhûm Molla dahi : " Padişahım siz bir şehirde mukîmsiz ki, anın velîni'meti bahrdir ve bahr feth olmayınca ve gemi gelmeyince İstanbul ma'mûr olmaz" buyurmuşlar. Merhûm Sultan Selim'in âfitâb-ı ömrü serî'ü'z-zevâl olup hâtır-ı şerîfinde olan niyyetleri mukadder [ü] müyesser olmadı.*

EK-II[523]

Der beyân-ı ahvâl-i celâ-yı vatan[524]

Defterde yazılu raiyyet (vergi veren halk) *kadîmi* (eski) *karyelerinden* (köylerinden) *kalkup ahar* (başka) *karyede varup tavattun* (vatan tutmak) *eyleseler, on yıldan berüde ise kaldırılup kadîm karyelerine gönderilüp ammâ on yıldan ziyâde mürûr* (geçen) *eyleyen reâyâ kaldırılmak olmaz. Oturdukları yerde ahara raiyyet yazılmış değiller ise resm-i raiyyetlerin defter mucebince sipahileri alur, ammâ derbend reâyâsından ve evkaf reâyâsından bu kanun icrâ olunmaz. Derbend hâli* (boş) *kalmağın kaldırılup karyelerine iletdirilüp, derbend hıfz* (saklama) *u hırâset* (bekleme, koruma)*etdirilüp ve kıptiyânı tutup kendi cemâatlerine katmak kanundur.*

523 Kanunnâme metni için bk.Y. Halaçoğlu, *İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 6.

524 Kelime karşılığı " Doğduğu yerden ayrılanların durumu".

EK-III

Hâzihî Sûret-i Kânûn-ı Pâdişâhî : Sultan Mehemmed b. Murad Han

EL-FASLÜ'L-EVVEL Fİ'Z-ZİNÂ VE DEVÂ'İHİ[525]

1- Eğer bir kişi zinâ kılsa, şerî'at huzûrunda sâbit olsa, ol zinâ kılan evlü olsa ve dahi bay [zengin] olursa ki bin akçaya, dahi ziyâdeye gücü yeterse cürm üçyüz akça alma. Evsâtü'l-hâl olursa, kim altıyüz akçaya mâlik ola, cürm ikiyüz akça alına. Andan aşağa güci yeterse cürm yüz akça alma. Andan dahi aşağa halli olursa elli akça, andan dahi aşağa ki, gayetde fakîrü'l-hâl olursa kırk akça cürm alına.

2- Eğer zinâ küan ergen olursa, bin akçaya dahi ziyâdeye güci yeterse, cürm yüz akça alma. Eğer orta halli olursa altıyüz akçaya güci yeterse elli akça cürm alma. Andan aşağa dörtyüze güci yeterse kırk akça, gayet fakir olsa otuz akça cürm alma.

3- Eğer avret zinâ kılsa, şeri'at katmda sâbit olsa, ganî olsa er kanlığın vire. Orta hallü yâhud fakîre olsa erenler gibi olur, kanluğın vire.

4- Eğer avretin mali olsa, eri kabul eylese, köftehor kanlığun yüz akça vire, yoksul olursa elli akça, gayet fakîr olursa, kırk ya otuz akça cürm ahna.

5- Eğer avret pezevenklik eylese, kadı ta'zîr ura, ne kadar mâ yerâhu, ağaç başma bir akça cürm ahna.

6- Eğer zinâ iden kız olursa, anın cürmi ergen gibi ola, azlıkda ve çoklukda ana i'tibâr ideler.

7- Eğer biregünün [=bir kimse] evine girse, zinâ kasdına olur[sa] evlü cürmin vire. Eğer ergen ise ergen cürmin vire. Ol zinâ iden gibi yukaru tafsî üzre beyân olundı.

8- Eğer kul karavaş [=câriye, halayık] zinâ kılsa, hur ve hurre cürmünin msfm vire. Âdet cihetince bayagılayın bayhkda ve yoksullukda.

9- Eğer biregünün avretin öpse, yahud dilese, yahud yapışsa, kadı ta'zîr ura. Ağaç başına bir akça cürm alma.

525 *Devâî*, içten gelen bir duyguyu teşvik edici haller mânâsına gelmektedir.

10- Eğer avret veya kız bana zinâ kıldun dise, er inkâr eylese, bu mezkûrların sözlerine i'tibâr olunmaya. Ere and vireler. Avrete kadı ta'zîr ura, iki ağaca bir akça cürm alma.

11- Eğer avrete er ben sana zinâ kıldım dise, avret münkire olsa, avret and içe. Ere kadı ta'zîr ura, iki ağaca bir akça cürm alına.

12- Eğer bir kişi zinâyı bilse, gelüp kadıya dimese, cürüm yok. Ammâ oğrulugın [=hırsızlık] bilse, gelüp dimese, onbeş akça cürm alma.

EL-FASLÜ'S-SÂNİ Fİ'L-TEDÂRUBİ VE'L-TEŞÂTÜMİ VE'L-KATL[526]

1- Eğer iki kişi biribirine yapışsa, yakasın yırtsa, kadı döğsün, cürm yok. Eğer birbirinin sakalm veya saçın yolsa, kadı katında sâbit olsa, ganî [=zengin] olsa, cürüm yirmi akça, fakîr olsa on akça alma. Eğer kemik çıksa, otacılu [=doktorluk] olsa, ol baş yaran bay [=zengin] olup bin akçya dahi ziyâdeye güci yeterse, cürm yüz akça alına. Eğer ikiyüze güci yeterse elli akça, fakîr olursa otuz akça cürm alına.

2- Eğer adam öldürse, yerine kısas itmeseler kan cürmi bay olup bin akçaya dahi ziyâdeye güci yeterse dörtyüz, eğer alüyüze güci yeterse ikiyüz akça, andan aşağa hallü olursa yüz akça ve fakîr olursa elli akça alma.

3- Eğer bir kişi okile yahud pıçağiyle ursa, yaşlu olup döşeğe düşerse ol uran bay olup bin akçaya dahi ziyâdeye güci yeterse cürm ikiyüz akça, eğer orta hallü olursa yüz akça, eğer fakîr olursa elli akça cürm alma.

EL-FASLÜ'S-SÂLİS Fİ ŞÜRBİ'L-HAMR VE'S-SERİKATİ VE'L-BÜHTÂN[527]

1- Eğer biregü hamr içse, Türk veya şehirlü olsa, kadı ta'zîr ura, iki ağaca bir akça cürüm alına.

2- Eğer kaz ya ördek oğrulasa, kadı ta'zîr ura, iki ağaca bir akça cürüm alına.

3- Eğer koyun veya kovan oğrulasa cürm onbeş akça alma.

526 *Tedârub*, dövüşme; Teşâtüm, karşılıklı küfür etme mânâlarına gelmektedir.

527 Şarap içme, çalma ve iftira.

4- Eğer yancık [=zırh] veya destâr [=sarık] oğrulasa, elün kesmelü olmaya, kadı ta'zîr ura. Ağaç başına bir akça cürm alma.

5- Eğer sığır oğrulasa elin kesmeyeler, ganî olup bir akçaya dahi ziyâdeye güci yeterse cürm yüz akça, evsâtü'l-hâl olursa elli akça, fakîr olursa kırk ya otuz akça alına.

6- Eğer at oğrulasa elin keseler, kesmezlerse ikiyüz akça cürm alma.

7- Eğer biregünün tahılın ve akçasın oğrulasa, ganî olsa cürüm kırk akça, orta hallü olursa yirmi akça, fakîrü'l-hâl olursa on akça alma.

8- Oğul atasından ve ata oğlundan, kardaş kardaşından ya er avretinden ya avret erinden oğrulasa kadı ta'zîr ura. Ağaç başma bir akça cürüm alma.

9- Eğer biregünün gözün ya dişin çıkarsa, kasdile kısas etmeseler, ganî olsa cürüm ikiyüz akça alma. Evsâtü'l-hâl olursa yüz akça, ednâ hallü olursa elli ya kırk akça, gayet fakîr olsa otuz akça cürm alma.

10- Sagîr [=küçük] oğlancıklar savaşsalar cürüm yokdır.

11- Yer tapusı bir ev yerine çokı elli akça, andan aşağı kırk ya otuz akça, fakîr olsa yirmi ya on akça alma.

12- Ve gerdek değüri, a'lâsı altmış, evsâtü'l-hâl olursa kırk ya otuz akça, fakîr olursa yirmi ya on akça alma.

13- Koyun resmi kim alınur üç koyuna bir akça alma.

14- Ve süvâri güciyle ra'iyyetin yerinden kovsa, girü yerine gelicek tapu almaya. Râdî kendü kosa gitse, ya bir yıl yerin ıssız kosa ihtiyâr süvari elinde ola, ra'iyyet ki kendü gide, damı ve çulı süvârinin ola. Süvâri kovsa damı ve çulı ra'iyyetin ola.

15- Câcdan oğrulasa, oğurladığm beğlik için alalar.

16- Ve süvâri çiftliğinden ziyâde yer dutmaya, ra'iyyet yerin ra'iyyete vire. Türk yerinden, yoz yerden çiftlik eden, artık padişah destursuz yer dutmaya. Artık ra'iyyet yerin dutarsa yoksullara il haklın vire.

17- Eğer yabanda sığır veya yund [=kısrak] veya koyun bulsalar, kıgırtmasalar (=ilân etmek), bay olursa cürm otuz akça, evsâtü'l-hâl olursa yirmi akça, fakîr olursa on akça alına. Eğer kıgırtsalar ıssı [=sahibi] bulunmasa kadıya vireler. Kadı saklada kıgırtduğundan sonra yiterse cürm yok, emr-i şer' ne ise öyle ola.

18- Eğer yolda geçerken yogurt ve etmek alsa, kadı ödede, ta'zîr ide. Ağaç başına bir akça cürm alma.

EL-FASLÜ'R-RÂBI' KÂNUN-I SULTAN MEHMED HAN

1- Bir çift hidmet yılda üç akça vire.

2- Bir orak ve bir dükkân ve bir kanlı (=kağm) odm boyunduruk resmi iki akça vire.

3- Bu yedi kullukdan ötüri akça alınsa yirmi iki akça alma.

4- Ve bennâkden üç veyahud altı veya dokuz akça alma.

5- Şehirde ve ilde bağdan onda alma.

6- Tahtacı ve ağaççı hâsılından yılda yirmi akçadan bir akça alma.

7- Kiracı ve arabacı ki san'atı arabacılık ola, çiftin boza, yılda iki müd mikdârı ekini ekmeye, tuz ve gayrı nesne getüre, süvârisine yılda elli akça vire. Eğer çiftin bozmasa ki evvelki gibi iki müd mikdârı ekin ekeler, kiracılık idersin diyü nesnesin almayalar. Heman bayağılayın âdet üzre öşrin ve raiyyet resmin vire. Ammâ şehirdeki araba işleden san'at ehli gibi nesne virmeye. Eğer hastalıkdan veyâ pîrlikden zayıf olup veyâ kati yoksullukdan güci yetmediğinden ötüri çiftin bozsa, kiracılık ve arabacılık ve tahtacılık idersin diyü üşendirmeye. Elindeki yerin süvârisi ala, gayrı kişiye vire. Andan benlek [=bennâk] resmi ala.

8- Ve dahi tatara ve yürüğe bu âdet yokdur. Zirâ ki bunlar eşküncidir.

9- Bir kişi bargiriyle kisb[= iş] itse yılda on akça vire. Şehirdeki nesne virmeye.

10- Süvâr değüri elli baş koyunda bir koyun almur. Nısfı subaşınındır.

11- Ve hubâbâtdan öşür ve sâlârhk on müdde beş [akça] alma.

12- Ketandan yüz demedde on demed onda üç demed sâlârlık ve humsin alalar. Ammâ ketanı yumuşadıvireler.

13- Panbuk öşri lodrada on lodra, onda ikibuçuk lodra sâlârlık ahna.

14- Ve çeltükcinin ki çifti ola, yerlü gibi yedi hidmet virmeye. Süvâri üç hidmet ala, bulunmazsa altı ya dokuz akça ala.

15- Ve koyun erinün kangısı eşküne eşerse, ol eşenden sâlârlık alınmaya, yamaklarından ahna.

16- Ve tatarın çiftlüsinden üç kulluk ve gailesinden onda ve sâlârlık alma, çiftlüsine kulluk yok.

17- Ve süvârinin raiyyetinden hâsıl olan kanlugın yarısın subaşı ve yarısın süvâri ala.

18- Ammâ gerdek degürin tamâm süvâri ala. Süvârinin kızı çıksa gerdek değürin tamâm subaşı ala.

19- Ve kadîm kara müsellem ve şimdiki müsellem ve raiyyet olan yaya dahi bu resme [tâbi'] ola.

20- Her şehrin tevâbi'indeki köyler, eger süvâri şehirde olursa ondaların şehre iletdürivireler. Köyde olursa anbarına iletdürivireler.

21- Yemişden ve meyveçeden ve gönülden [=günlük otu] ve za'ferândan onda bir ahna, sâlârlık yok.

22- Ve bir yerde ki sazlık ve ot olsa, evvelden nice olıgeldiyse girü öyle ola.

23- Ve kovanda öşür iyilü ve yatlu [=kötü] olur, onda bir alma.

24- Dolab değirmeni bir gözüne Edirne müddile bir müd tahıl, yarı buğday ve yarı arpa alma. Ve karaca değirmenin bir gözüne yıl tamâm yürüyenden bu hisâb üzre Edirne müddile yarı buğday ve yarı arpa alma, ale'l-munâsafa alma. Ve yel değirmeni dahi yılda buçuk müd tahıl, yarı buğday, yarı arpa, ale'l-munâsafa Edirne müddile vire.

25-Ve tatar raiyyet ki yer duta, yılda bir çift orak ve bir kanlı odın virirmiş, ammâ eşküncisi virmezmiş. Girü ol kanun üzere mukarrer ola.

26- Koyunlu yerlü ve yürük yayla ve kışla hakkın virmeye.

27- Ve bir raiyyet ki yer duta, elindeki yerin mu'attal koyup gayrı süvâri yerinde ekerse iki onda vire. Bir ekdüği yer için ve bir mu'attal koduğı yer içün. Ammâ süvârinin raiyyete virecek yerleri olmasa, raiyyet gayrı yirde ekse heman yerlisine âdet üzere öşrin vire. Ve raiyyet süvârisine heman bir def'a ev yapıvire, ol süvâri çıkup soma ne kadar süvâri gelürse ol çıkan süvârinün raiyyet yapıvirdüği evi ola, ziyâde raiyyet[e] tekrar ev yapdırmaya.

28- Ve köyde oturan san'at ehli, cüllah ve derzi ve pabuççi ve demürci ve kömürci ve bunların emsâli ve gayrı yılda üç hizmet veya üç akça vire. Ziyâde san'at ehlidir diyüp güçile iş işletmeyeler. Ve te'addî idüp nesnelerin almayalar, meger ki nargına râzı olup irâdetiyle işleyeler.

29- Fileümle yoksullardan zikr olman gibi kannâme mûcebince hakların aldıklarından soma atların ve kanlıların güçile ulak dutmayalar ve kendülere güçile iş işletmeyeler.

30- Ve bâc bâbmda müslüman eğer taşradan gelüp kepe ve kepenek [ve] gön ve bal ve yağ ve bunlara benzer her ne kim varsa getürüp satsalar kırk akçada bir akça alma.

31- Ve kumaş yükünden [ve] bez, iplik, çuha, kemhâ [=ipekli kumaş], kerbalığı, kalay, kurşun ve bunlara benzer her ne gelse satılsa, bir yükine iki akça alma.

32- Ve turunç yemiş yüküne bir akça ve bol olıyacak iki yüküne bir akça alına.

33- Ve gelen-giden sekbândan ve kullardan ve togancılardan [ve] at oğlanından [ve] ilciden ve gayrıdan göreler, hangisinin elinde hükm-i hümâyûn içinde yemden ve yiyecekden ve ulakdan ve gayrından her ne emr olınursa emr olman emir olduğı gibi vireler, ziyâdeye te'addî itmeyeler.Ve illâ nesne emr olmadıysa heman onda vireler, her ne hâcet olursa yanımda sanın alsun, kimseye te'addî idüp emr olmadık nesneye dahi itmeyeler. Eğer emr olmadık iderse der-gâh-ı mu'allâya i'lâm ideler, hakkından geleler, bir kimesneye nesne etmeyeler.

34- Ve bir kimesnenin atı ya öküzü ya kısrağı ekine girse, davar başına beş akça cürm alup, beş çomak buzağı girse bir akça, bir çomak koyun girse iki koyuna bir akça alup, bir çomak uralar. Ammâ evvel hüccet ideler, hüccet etdiklerinden sonra eslemeyüp davarlarına timar eylemezlerse ki ekin içinde buluna ve ekine ziyân eylemiş ola, bu resme [göre] cürümleyüp çomak uralar ve ziyânın ödedeler, tehdîd oluna, davarlarına timar edeler, ekine ziyân itdirmeyeler.

35- Eğer köy yanında yahud köyler arasında, ya davar arasında sıvadında veya sıvad yolunda ekin olsa ki davar uğrağı ola, anın gibiye avlağu [=çit] ideler.

36- Hiç âferîde ayrıksı etmeye, her kim kâinen-men-kân bu kanundan tecâvüz iderse 'itâba müstahik olup suçlu ve günahkâr olur. Şöyle bileler, bu kanun[ı] muhakkak bilesiz.

KANUN-I YÖRÜKÂN

Yirmidört kişiden biri eşkünci, üçü çatal, yirmisi yamak ola. Ve mezkûr eşkünci kendü cebelü gönderi demirinde ve yeleninde, okında, yaymda, kılıcında, kalkanında eksük olmayup müretteb ola. Ve on eşküncinin bir orta bârgiri olup bir tenktüri [=bir nevi çadır] ola. Yürükler eşküncisi çatalı yamakları arpa ve saman [salmak] ve hisar yapmak ve gayrı avârıza karışmaya ve eşküne eşen etdüği yıl sâlârlık virmeye, şöyle bilesiz.

KANUN-I CEBELÜYÂN BÂ KANUN-I MÜZEVVEC-İ GEBRÂN[528]

1- Her müzevvec kâfir ispençe için suvarma yirmibeş akça vire. Ve haraca yarar oğlanına dahi tamâm ispençe. Ve duldan ki çift olmaya yılda altı akça ve süvâri, evinde kullanmaya ve iplik eğirtmeye. Meğer ki ücretiyle işlede ve süvâri hâsd yazılmış.

2- Beğlik bağ varsa raiyyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede ve bağ olursa şıra hâsıl yerde eğer şehirlerde ve eğer köyde subaşı ve ve eğer süvâri iki ay menapolye duta, suci [=şarap] sata. Narhdan güçle kâfirler üzerine dökmeye. Subaşı veya süvâri sucisin satarken hiç bir kâfir sucisin satmaya ve açmaya, fuçısm ve küplerin mühürleyeler ve bunların [şiresi] satılmayınca hiç kimsenin [şiresini] satmayalar. Bu iki ay içün menapolye yılın her kangı aym ihtiyâr iderse dutsun. Ol kâfirden aldığı onda ol ayarda satalar. Eğer subaşının ve eğer süvârinin bu iki ayda sucisi artsa, kâfir üzerine güçle dökmeye, meğerkim kâfir il narhına râzı ola, ol vakit döke. [Ve şirede] eğer şehirde ve eğer köyde yüz medrede [=kile] on medre sâlârlık alma. Ve kâfir fuçısın açup sucisin satsa, Edirne medresiyle elli medrede bir medre alma. Ve taşradan satılmak içün gelen suciden fuçı başına onbeş akça alma.

3- Ve kovandan eyülü yatlu on kovandan bir kovan öşür alalar.

4- Ve donuz ki yabanda yürüye sığırile güdüle, ikisinden bir akça alına. Evde kümeslerde boğazlanmak içün beslenenden birine bir akça alma.

528 Cebelü kanunu ve evli gayr-ı müslimlerin kanunu.

5- Ve kâfire koyun resmi ki alınur, üç koyuna bir akça alına, ve müslümanlar gibi.

6- Ve gerdek değeri müslümanlarun gayet bayından altmış akça alına. Hudâvend-i a'zam haraç görenlerinden msıf ola. Gayetde bayının atası, validesi tâbe serâhüma zamânından berü otuz akçadır. Andan aşağısı yirmi akça ve andan aşağa ki gayetde fakîr ola, on akçadır.

7- Ve urub baş yarmak ve kılıç, bıçak ve zıyan ve gayrı niza'lu nesnelerden ki kadı katmda sâbit ola, baylık ve yohsullukda müslümanlar kanluğına nazar oluna, anın msfı hüküm ola. Tâ ki haracgüzârlar zâyı' olmaya.

8- Ve derziden, cüllâhdan ve kürkçiden ve pabuççiden ve at işledenden ve gayrı san'at ehli kâfirden yirmi beş akça ispençe alındıkdan soma bunlar san'at ehlidir diyüp nesnelerin almayalar, üzerlerine iş-güç bırakmayalar. Meğer ki kendüler il narlıma râzı olalar, ol vakit işleyeler.

9- Ve bâc bâbında müslümanlar ve eğer kâfir ki taşradan gelüp kepe [ve] kepenek ve gön ve bal ve yağ [ve] bunlara benzer ne olursa satılsa, kırk akçada bir akça alma.

10- Ancak kumaş yükünden bez ve iplik ve çuka ve kemhâ [ve] ketan ve panbuk ve kalay ve kurşun [ve] bunlara benzer ne varsa yükine iki akça alma.

11- Eflâk'dan ve İslâmbol'dan her ne gelse yüzden iki akça alalar.

12- Ve turfanda yemiş yükünden bir akça alalar. Bol olıcak iki üç yüküne bir akça alalar.

13- Ve çıramın yükünden ki onbeş akçaya satdsa, bir sorti veyahud bir pâre çıra alma.

14- Eşek yükü odundan bir odun alalar. Kapucu şehirden gelüp giden bey kuluna.

15- Ve sığırdan iki akça alına, iki başdan.

16- Ve bir esir satdsa, iki başdan dört akça alma.

17- Kapandan tartılan davardan bir kantar davardan iki akça alma, bir akça satandan ve bir akça alandan alma.

18- Ve bir araba tuzdan sekiz akça ahna.

19- Ve bir araba pirinçden sekiz akça ahna.

20- Ve bir araba koyun derisi gelse beş akça alma. Ve at yükünden iki akça ahna.

21- Ve bir yük kepenekden iki akça ahna.

22- Ve Eflâk'den ve İslâmbol'dan ve Frenkden ne gelse yüzde iki akça alma. Frenkden, Dubrovnik'den gelinçeden soma, şunun üzre mukarrer oldu ki (....) Dubrovnik kâfiriyle mu'amele şöyle olursa padişah âdeti üzerine.

23- Bir yük kumaşdan iki akça ahna.

24- Ve taşradana koyun gelse, boğazlansa, iki koyuna bir akça alma. Ve yerlü kassâb getürse boğazlasa, dört koyuna bir akça ahna.

25- Taşradan tâcir koyun getürse, İslâmbol'da nesne satsa getürüp iki koyundan bir akça alma, ayak bâcm deyü alma. Ve sınurda taşra satsa akçasın gelüp şehirde satsa, satan tâcirden bâcm alalar.

26- Bir sığır boğazlasalar bir akça alalar.

27- Mülk satılsa, yâni bağ ve değirmen [ve] bağçe veya evler ve dükkânlar, bâc yokdur.

28- Ve köylerde her ne satılsa bâc yokdur.

29- Ve [eğer] bir kişinin at[ı] ve kısrağı ve öküzi [bir ekine girse] davar başma beş akça cürümleyüp davar başına beş çomak urula. İnek girse dört çomak [urulub] dört akça alma. Ve buzagu veya koyun girse ekine bir akça vire ve bir çomak uralar. Karacanavar girse iki akça cürüm alalar [ve] iki çomak uralar, evvel hüccet ide[ler],[hüccet itdiklerinden soma] eslemeyüb davarlarına timar itmezlerse [ki] tahıl [ve] tereke içinde bulalar [ve] terekeye ziyân etmiş ola[lar], bu vechile çomaklayup cürm ideler ve olan ziyânı ödedeler ve her kişi [bir] davarına timar ideler, müslümanların ve kâfirlerin terekesi ve ekini harab olmaya.

30- Ve birkim bu kanûndan kâinen men-kân tecâvüz iderse 'itâba ve azaba müstahik olup suçlu olur.

Tahrîren fî evâhir-i uhrel cümâdeyeyn sene selâse ve tis'în ve semânemie.

EK-IV[529]

KÂNUNNÂME-İ ÂL-İ OSMAN

Sûret-i hatt-ı hümâyûn-ı Sultân Mehemmed Han

Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar.

Bâb-ı evvel

Bilgil ki, evvelâ vüzerâ ve ümerânın vezîria'zam başıdır. Cümlenin ulusudur. Cümle umûrun vekîl-i mutlakıdır. Ve malımın vekili defterdârımdır ve ol nâzırdır. Ve oturmada ve durmada ve mertebede vezîria'zam cümleden mukaddemdir.

Ve şeyhülislâm ulemânın reisidir. Ve mu'allim-i sultân dahi kezâlik serdâr-ı ulemâdır. Vezîria'zam anları ri'âyeten üstüne almak münâsibdir. Ammâ müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler.

Ve bir cem'iyyet-i âlî ve bir mecma'-ı ahâlî olsa ehl-i dîvâna âhardan âdem karışmasun. Evvelâ vüzerâ, anlardan soma kadıaskerler, andan soma defterdarlar ve defterdarlardan aşağa yeniçeri ağası vesâir özengi ağaları, mîr-i alem ve kapucu-başıları ve mîrâhûr oturur.

Mal defterdarlarım cümle Âsitâne-i sa'âdetimde olan ağalarımdan yukarudurlar ve yukaru otururlar. Ve cümle sancakbeğilerinden yukarudur ve yukaru otururlar. Altı kerre yüzbin akçahk beğ dahi olursa anlardan yukaru otururlar ve beğler defterdarların altına otururlar.

Ve ağalardan yeniçeri ağası sâir ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mîr-i alem, anın altına kapucubaşı, anın altına mîrâhûr, hâlâ mîrâhûr devlet-i padişâhîde iki olmuşdur. Mîrâhûr-ı sânî altına çakırcıbaşı, anun altına çaşnigîrbaşı, anun altına sipâhi oğlanları, anların altma çavuşbaşı, anun altına kapucular kethudâsı, anun altına cebecibaşı, anun altına topcubaşı oturur.

529 Sayın Abdülkadir Özcan tarafından *Tarih Dergisi*'nde yayımlanan "Fâtih'in Teşkilat Kanunnâmesi" adlı makalesindeki "Kanunnâme-i Âl-i Osman"dan alınmıştır (sayı 33, İstanbul 1982, s. 30-48).

Ve dîvân-ı hümâyûnumda sadrda oturmak vüzerâmn ve kadıaskerlerin ve defterdarların ve nişancının yoludur. Evvelâ vüzerâ oturup, bir cânibe kadıaskerler, anların altma defterdarlar otururlar ve ol bir cânibe nişancı oturur.

Ve nişancının mertebesi eğer vezâret ve beylerbeydik ise defterdarlara tasaddur eder. Ve sancak ile nişancı ise defterdarlardan aşağa oturur. Elkabı defterdarlar elkabıdır. Mertebesi anlar mertebesidir.

Ve mal defterdarlarım şehzâde lalalarının üstüne otururlar.

Ve hıl'at ve kışlık ve yazlık ve ekmekde vüzerâ ve kadıaskerler ve defterdarlar beraber gibidir.

Ve suffa-i Dîvân-ı âlî'de oturmak beğlerbeğilerinin yoludur ve beğlerbeğiler vüzerâ altma, defterdarlar kadıaskerler altma otururlar. Sancakbeyleri taşrada otururlar.

Ve cümle mal defterdarlarım gerek âstânemde ve gerek memâlik-i mahrûsemde olalar, mertebede, oturmada ve elkabda berâberdirler.

Ve beğlerbeğiler vüzerâdan bir tabaka aşağıdır ve taht kadılarına tasaddur ederler. Ve Dârüssaltanatım kadısından gayrısı defterdarlarımdan aşağa otururlar.

Ve bizzat rikâb-ı hümâyûnuma sâhib-i arz olanlar vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarımdır ve iç halkından kapu ağası ve odabaşı ve hazînedarbaşı ve kilercibaşı ve saray-ı âmiremin ağası sâhib-i arzdır. Ammâ kapu ağası olan ihtiyâr başdır. Ekseriyâ odabaşı ve kapu ağası arz etmek gerekdir. Ve nâme ile arz etmek götürü beğlerbeğilerin ve ümerânın ve kuzâtın yollarıdır. Bizzat arz etmek mertebesi âlîdir.

Ve beğlerbeğilik dört kimesnenin yoludur. Mal defterdarlarımın ve beğlik ile nişancı olanların ve beşyüz akça kadılarını ve dörtyüzbin akçaya varmış sancakbeğlerinin yoludur. Ve sancakbeğleri cümle ağaların üzerine otururlar.

Ve nişancılık, dâhil ve sahn müderrislerinin yoludur. Ve mal defterdarlığından nişancı olsa evvel beğlerbeğilik hükmü ile olur ve reisülküttâb nişancı olsa sancak hükmü ile olur.

Ve mal defterdarları sancak kabul etse dörtyüz ellibîn akça ile verilür. Ve yeniçeri ağasına ve sâir özengi ağalarına dörtyüz otuzbin akça ile verilür. Ve dörtyüzbin eksikli sancakbeği beğlerbeği olmaz. Ve âstânemden dârüssaâdetim ağaları sancağa çıksa dörtyüz bin ile çıkar.

Ve dîvân-ı hümâyûnumda ta'âmda veziriazam ile başdefterdar vesâir vüzerâ ile defterdarlar ve nişancı yer ve kadıaskerler başka yerler.

Ve mal defterdarlarının ve beğlik ile nişancıdan vezir dahi def'aten olmak yoldur ve kamunundur.

Veziriazam önünden kalkan ta'âm çavuşbaşma yoldaşlariyle verilsün. Ve olbir vüzerâ önünden kalkan ta'âm reisülküttâba neferi ile verilsün. Ve kadıaskerler önünden kalkan ta'âm kapucular kethüdâsına verilsün.

Ve çavuşbaşı ve reisülküttâb ve kapucular kethüdâsı hidmetkârdır. Dîvânda oturmazlar. Ve ağalardan mîr-i alem ve kapucubaşı gelmek lâzım gelse anlar dahi oturmazlar. Ve bir maslahat içün ma'zûl beğlerbeğiler girse veya ma'zûl beğler girse, ma'zûl beğlerbeğiler vüzerâ altına nişancı altına ve ma'zûl beğler defterdarlar altına oturalar. Ma'zûl beğlerbeğiler eğer yoliyle mansıblardan gelmiş mal defterdarlığından veyahud özengi ağalığından olmuş beğlerbeği ise oturalar ve hidmetkârlarma mücevveze geydirmek vüzerânın ve kadıaskerlerin ve defterdarların yoludur. Ve beğlerbeğiler ve sancakbeğiler üsküfleri yürütmek gerekdir.

Ve selâm çavuşu vüzerâya ve defterdarlara ta'yîn olunmak gerekdir.

Ve tuğra-yı şerifi her vezir çeküp nişancıya yardım etmek kanunumdur.

Ve başdefterdar cümle malımın nâzırı olup, umûr-ı âlem ana mufavvazdır. Anın izni olmadın bir akça ne dâhil ve ne hâric-i hazîne ola. Ve anın kadri Rumeli beğlerbeğiliği ile berâberdir. Ve cümle malımın defterdarları malımın vekilleridir. Kabz u bastı anlara mufavvazdır. Ve cümle küttâbın azl ü nasbı anlara mufavvazdır.

Ve cümle umûr-ı saltanatı veziriazam sâir vüzerâ ile ve defterdarlarım ile müşâveret edeler. Anlardan gayrı kimesne vâkıf olmaya.

Ve tuğra-yı şerifim ile ahkâm buyurulmak üç cânibe mufavvazdır. Umûr-ı âleme müte'allık ahkâm umûma veziriazam buyuruldusu ile yazıla. Ve malıma müte'allık olan ahkâmı defterdarlarım buyuruldusu ile yazalar. Ve şer'-i şerif üzre da'âvî hükmünü kadıaskerlerim buyuruldusu ile yazalar.

Ve başdefterdarlarım dahi umûrunu veziriazam ile müşâvere edeler. Umûr-ı mahfiyyeyi vezîr-i sânî bile duymaya.

Ve evlâdımdan vefât edenlerin meytine vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım hâzır olalar.

Ve mal defterdarları başdefterdar olmak yollarıdır. Ve defterdarlığa üç pâyeden çıkalar : evvelâ defter emîni ve şehr emini defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akça kadı dahi defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akça kadı dahi beşyüz akça kadı mertebesindedir. Ve hâlâ üçyüz akça kadı bir kimesne vardır. Üçyüze vardıkdan soma mal defterdarı olmak kanunumdur. Ve reisülküttâb dahi ri'âyet olunursa defterdar olmak kanunumdur.

Ve merâtibde defter emini, anun altına şehr emini, anun altma reisülküttâb otururlar.

Ve şehr emîni yüzyirmi akça ulûfeye mutasarrıf olur.

Küttâb merâtibinde reisülküttâb, anun altına yeniçeri kâtibi, anun altına rûznâmeci, anun altma sipâhiler kâtibi, anun altma mukabeleci ve mukataacı, anun altına tezkereci, anun altma reis kâtibleri oturur.

Yukaruda mezkûr olan küttâb hâce makâmındadır. Anlar dîvâna uzun yenli üst kaftanı ile geleler. Reis kâtibleri neferdir ve bu zikr olunan küttâbın azl ü nasbı defterdarlarıma mufavvazdır. Anların huddâmıdır.

Ve ulûfeli müteferrika çaşnigîrlerden mukaddemdir. Çaşnigîrlerden soma tîmâr müteferrikasıdır. Anlardan aşağa çavuşlardır. Çavuşlar ile kâtibler kangısı eski ise ana i'tibâr olunur.

Ve çavuş ve kâtib tîmârı serbestdir.

Ve ulûfe müteferrikalarının yolu tîmâr defterdarlığıdır. Tîmâr defterdarımn yolu defter kethüdâlığıdır. Ve Rumeli'nin defter kethüdâsı ri'âyet olundukda mal defterdarı olmak câizdir.

Ve reis kâtiblerinin yolu hazîne kâtibi olup mukataacı ve muhâsebeci olmak kanunumdur.

Ve sahn mollaları makâm-ı mevleviyetdedir. Anlar cümle sancakbeğlerine tasaddur ederler.

Ve Dâhil müderrisi ve Hâric müderrisi dahi makâm-ı mevleviyetdedir. Ve hâric ve dâhil ve sahn ellişer akça ile olur. Hâliyâ binâ eyledüğüm medâris-i âliyeye sahn deyü isim konulmuşdur. Sahndan beşyüz akça kadılığa vusûl bulur ve Ayasofya medresesinden dahi kezâlik böyle vusûl bulunur.

Ve ibtidâ yeni mülâzım yirmi akça medreseye, andan yirmibeş, andan otuz, andan otuzbeş, andan kırk, andan kırkbeş, andan elli akçaya vâsıl olur. Elli akça

müderris cümle ağaların üstüne oturur. Sahn'a vardıkdan soma beşyüz akça kadı olup andan kadıasker olurlar.

Dârü's-saltanatım kadısı beğlerbeğiler ile berâberdir.

Ve İç-il'de yirmi akça müderris kadı olsa, kırkbeş akça ile olur. Ve üçyüz akça kadı makām-ı mevleviyete karîbdir. Sâir yüzelli akça kadılar defter kethüdâlarının ve alay beğlerinin üstüne otururlar. Ammâ ki ikiyüz bin akça sancak dahi olursa altına otururlar. Mansıbı üçyüze varmayınca mal defterdarlığına müstahıkk olmaz. Ve dâhil mollalarına dahi mal defterdarlığı ve nişancılık verilmek sahn müderrislerine dahi kanunumdur.

Veziriazam oğulları altmış akça ile müteferrika olalar ve sâir vüzerâ oğulları elli akça ile müteferrika olalar. Ve nişancı oğulları dahi kezâlik kırkbeş akça ile müteferrika olalar. Ve beğlerbeği oğulları dahi kırkbeş akça müteferrike olalar.

Ve sancakbeği oğulları otuzbin akça ze'âmet ala.

Ve çavuş oğullarına onbin akça tîmâr verile.

Ve ebnây-ı mevâli-i izâmdan müfti efendi ve hoca efendi oğulları altmışar akça şehr emînminden ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve kadıasker oğulları kırkbeşer akça ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve taht kadısı oğulları otuz akça ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve şehzâde hocası oğlu dahi otuz akça ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve sahn mollası oğulları yirmi akça ulûfeye mutasarrıf ola.

Ve yeni mülâzım, ze'âmet istese yirmibin akça ze'âmet verile.

Veziriazam altıbinden bir eksik timârı bilâ-arz vermesi kanunum olmuşdur.

Ve kadıaskerlerim selâtîne mute'allık olmayan cihâtın iki akçaların bilâ-arz vermeğe me'mûr olsunlar.

Ve defterdarlarım hazîne-i âmiremden iki akçayı bilâ-arz vermeğe me'mûr olsunlar.

Ve etrâfda beğlerbeğiler tîmâr ve ze'âmeti tevcih edüp arz etsünler. Arzları makbûl olsun.

Ve yılda bir kerre rikâb-ı hümâyûnuma defterdarlarım îrâd ve masrafım okuyalar. Hıl'at-ı fâhireler giydirüe.

Ve elli akça müderris reisülküttâba ve defter emînine tasaddur ede.

Ve defter emîni, şehr emîni bölük ağalarına tasaddur ede. Ammâ defter emîni pâyede defterdara karîbdir. Şehr emînine ve reisülküttâba tasaddur ede.

Ve defterdarlarım mala hidmet iden kimesnelere yollarına göre çavuşluk ve sipâhilik ve kâtiblik, her kişinin istihkākına göre arz etmeğe me'mûr olsunlar.

Ve sancak ve ze'âmet dahi lâzım gelürse arz etsünler.

Ve yeniçeri tâifesine her yıl beşer zirâ' lâciverd çuka ve otuziki akça yaka akçası ve her birine başına sarmağa altışar zirâ' astar versünler.

Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi. Şimden soma gelen evlâd-ı kirâmım dahi ıslâha sa'y etsünler.

Bâb-ı Sâni

Umûr-ı saltanata müte'allık tertîb ü âyin beyânındadır.

Evvelâ bir Arz Odası yapüsın.Cenâb-ı şerifim pes-i perdede oturup, haftada dört gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım rikâb-ı hümâyûnuma arza girsünler.

Dîvâna her gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım geldikde çavuşbaşı ve kapucular kethüdâsı önlerine düşüp istikbâl etsünler.

Ve ba'z-ı mesâlih içün benden taşraya haberi kapu ağası kapucular kethüdâsma söylesin ve ol dahi vüzerâma ve kadıaskerlerime ve defterdarlarıma söylesünler.

Ve bir Has-oda dahi yapılmışdır. Otuziki aded Has-oda oğlanı ile içinde biri silahdar ve biri rikâbdar ve biri çukadar ve biri dülbend oğlanı ola.

Ve oda oğlanlarının zabtı odabaşısma mufavvazdır. Silahdar dahi acemilere sille çalmağa me'mûrdur. Ve anlar çıkmak lâzım gelse silahdar ve rikâbdar elli akça müteferrika olalar. Riâyet olunursa bölük ağası ve çaşnigîrbaşı ola. Ve sâir oda oğlanı otuzbeşer akça ile çıka. Ve kilâr oğlanı onaltı akça ile çıka.

Ve ta'amı huzûr-ı âlî-şânıma kilârcıbaşı koya.

Bağçeye bir bostancıbaşı konulmuştur. Kayığa girildikde bostancılar kürek çeküp ol dümen duta.

Ve bayramlarda meydân-ı dîvâna taht kurulup çıkmak emrim olmuşdur.

El öpüldükde vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım kafadârım olup duralar. Ve hocama ve müftiyü'l-enâma ve vüzerâma ve kadıaskerlerime ve başdefterdârıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur.

Ve çavuşlar el öpmek kanunumdur. Ve ehl-i mansıbm hurde ehl-i mansıblarından alay beyi el öpmek kanunumdur. Ve müteferrika ulûfe ile olursa el öpmek kanunumdur. Ve çaşnigîr el öpmek kanunumdur.

Ve za'îm ve erbâb-ı tîmâr el öpmek lâzım değildir.

Za'îm müteferrikası yüzelli bin akça ile ise el öpmek kanunumdur.

Ve yirmi akça müderris el öpmek kanunumdur.

Ve küttâbdan nefer olan reis kâtibleri ve defterhâne kâtibleri, gerek kâtib oldukda, gerek îdde el öpmek kanunum değildir. Ve ehl-i mansıb olan muhâsebeci ve yeniçeri kâtibi ve sipahiler kâtibi ve ruznâmeci el öpmek kanunumdur.

Ve bilcümle Dîvân'a uzun yenli kaftan ile gelenler hâce makâmındadırlar.

Ve cenâb-ı şerifim sefer-i zafer-rehbere müteveccih olsa yanaşmak vüzerâmın ve kadıaskerlerimin ve defterdarlarımın kanundur. Ma'zûl beğlerbeğileri ve beğleri dahi da'vet edersem yanaşmak kanunumdur.

Ve kendü develerimden ve kamlarımdan ellişer katar katır vüzerâma ve beşer katar katır defterdarlarıma versünler, zahirelerin götürmek içün.

Ve cenâb-ı şerîfîm ile kimesne ta'âm yemek kanunum değildir. Meğer ki ehl [ü] ıyâlden ola. Ecdâd-ı izâmım vüzerâsiyle yerler imiş. Ben ref' etmişimdir.

Ve sefer-i zafer-rehberim vâki' oldukda rikâb-ı hümâyûnumda solakbaşı ve peykbaşı yürüsün.

Ve bir küçük sandık ile ceyb harclığı içün filori götüreler.

Ve her kimesneye evlâdundan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem içün kati etmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmişdir. Anmla âmil olalar.

Ve hasodam oğlanma yılda dört def'a kaftan verilsün. Üzerine çatmadan takye ve pabuç verilsün.

Ve mühr-i şerîfim vezîriazamda dursun. Hazînem ve defterhânem mühürlenmek ve açılmak lâzım gelse, defterdarlarım huzûrunda açılsun ve kapansun.

Ve hazîneme dâhil ve hâric olan akça defterdarlarım emriyle dâhil-hâric olsun.

Bâb-ı Sâlis

Ahvâl-i cerâyim ve ehl-i mansıba ta'yîn olunan mahsûlâtı ve elkabları beyânındadır.

Evvelâ cerime kanda gerek mîrî subaşılarına ve gerek ehl-i tîmâr subaşdarına üçbin akça ola. Ve göz çıkarmağa binbeşyüz akça ola. Ve kol kırılmağa bin akça ola ve baş yaruğuna elli akça ola.

Ve bir kişi bir kişiye fuhş ile söğse şer' ile ta'zîr olunup, kırk akça cerime alma.

Ve bir kişi bir kişinin haremine nâzır olsa yirmi akça cerîme alma.

Ve çavuş ve kâtib tîmârı beğler zincirinden serbestdir, meğer umûr-ı mu'azzama vâki' ola.

Ve havâss-ı hümâyûnum kurâsı ve tîmârları beğler zincirinden serbestdir. Götürü defterdarlarıma mansûsdur. Anların lâzım olan hallü akdi anlara mufavvazdır.

Ve bana yarar hâs defterdarlarım her kimde bulsalar, gerek vüzerâmda ve gerek gayrıda, ellerinden alup, yerine benim hâslarımdan bî-hâsd olanları vereler.

Ve vüzerâm oniki kerre yüzbin akça ile olalar, hâs ol mıkdâr ta'yîn oluna. Ve anlara âyide benim rikâb-ı hümâyûnuma her nereden harac ve âdet-i ağnâmdan ve pîşkeş gelürse vüzerâma ve defterdarlarıma dahi hisseleri gelsün.

Ve beğlerbeğiler dahi on kerre yüzbin oniki kerre yüzbine dahi varsun. Ekalli sekiz kerre yüzbin ile olsun.

Ve defterdarlarıma hâs verilürse, altı kerre yüzbin akça verilsün.

Eğer hazîneden sâliyâne verilürse sâliyâne âlîdir. Yüzellibinden ikiyüz kırk bine dek verilsün.

Hazîneden vüzerâma sâliyâne verilürse ikiyüz kırkbinden üçyüz ellibin akçaya dek verilsün. Sâir vüzerâma yüzyirmibin akça verilsün.

Vezîriazam tekâ'üd istese, senede yüzellibin akça verilsün.

Ve beğlerbeğiler yüzbin akça ile mütekâ'id olalar. Başdefterdar doksanbin akça ile mütekâ'id ola. Ve sâir mal defterdarları seksen bin akça ile mütekâ'id olalar. Ve sancakbeğleri altmışbin akça ile mütekâ'id olalar.

Ve kızlarım evlâdından olanlara beğlerbeğilik verilmeyüp, ağır sancaklar verilsün.

Ve vüzerâma otluğumdan kifâyet mıkdârı otluk verilüp şehr emîninden kifâyet mıkdârı odun bahâları alalar.

Ve defterdarlarımın âidesi havâss-ı hümâyûnumdan gerek iltizâm ve gerek emânet ile ümenâya verilen hâslar kaç yük ise yük başma bin akça hakk-ı imzâ alalar. Ve mutlaka hazîne-i âmireme akça teslîm olundukda, bin akçadan yirmi akça kesr-i mîzân alalar. Ve defterdarlara hidmet eden küttâba dahi hakk-ı kitâbet alalar. Ve havâss-ı hümâyûnum a'şârından defterdarlarım me'kûlâtına mu'âvenet edeler.

Ve kuzât bir sicilde yedi akça ve hüccetden otuziki akça ve sûret-i sicilden oniki akça ve imzâdan oniki akça alalar. Ve kısmet-i emvâlden binde yirmi akça ve nikâhdan bikr ise otuziki, seyyib ise onbeş akça alalar.

Ve kadıaskerlerime hazîneden günde beşyüz akça ve yeniçeri ağasına günde dörtyüz elli akça ve mîr-i aleme yüzseksen akça ve mîrahûra yüzelli akça ve kapucubaşılarına yüzellişer akça ve bölük ağalarına yüzyirmibeşer akça ve çavuşbaşına altmış akça ve kapucular kethüdâsına altmış akça ve cebeci ve topcubaşına ellişer akça ulûfe verile.

EK-V[530]

Kanunnâme-i Livâ-i Sis

1- Livâ-i mezbûrede mütemekkin olan reâyâ-yı etrâkden(Türkler) her müzevvecinden(evli) öndört para -ki yirmisekiz Osmanî olur- ve mücerredlerinden ikişer para ki, dörder Osmanî olur resm alma.

2-Ve hıntadan (buğday) ve şa'îrden (arpa) ve alefden (yulaf) ve susamdan ve penbeden (pamuk) ve soğandan ve bi'l-cümle gallât u hubûbât ve bağât u besâtîn ve fevâkih (meyveler) kısmından onda bir ta'şîr oluna.

3- Ve Livâ-i mezbûrede mütemekkin olan keferenin her müzevvecinden ve mücerredinden defter-i atîkde yirmi dörder para ki, kırk sekizer akça olur cizye ta'yin olunmuş imiş emr-i Padişâhî ile vilâyet-i mezbûre kitâbet olundukda (yazıldıkta) zikr olan keferenin cizyeleri şey'-i kalîl (çok az) olmağın şer'en ve kanunen muhâlifdir, gerekdir ki kefere-i mezbûreye harac-ı şer'î vaz' idesün deyu ferman olunup, ber-mûceb-i emr-i âlî kefere-i mezbûrenin her müzevvecinden ve mücerredinden otuzar para ki, altmış Osmanî olur cizye ta'yin olunup defter-i cedîd-i hâkânîye kayd olundu, min-ba'd ziyâde ve noksan alınmaya.

4- Ve enhâr-ı çeltük husûsunda emr-i Padişâhî mûcebince kanun budur ki, "yirmi kantar tohum ekilen nehre reis ve saka olanlar ikişer kantar tohum eküp, birer kantarı cehd-i hizmet olup mîrî tarafından nesne alınmayup birer kantarından sâir rencberân gibi hisse-i mîrî ihrâc oluna. Tohum artuk ve eksük olsa bu minvâl üzre oluna. Ve enhâr-ı mezbûreye hizmet iden kimesneler hizmetleri mukâbelesinde avârız-ı divâniden ve tekâlif-i örfîden ve resm-i hâneden ve resm-i ganemden muâf ve müsellem olalar" deyu ferman olunmağın defter-i cedîd-i hâkânîye vech-i meşrûh üzre kayd olundular. Ve her nehrin reisi çeltük ekilmelü olıcak kürekçileri ile nehr-i mezbûrun suyu kifâyet edecek mikdarı yeri ayırtlayup (ayırıp) hâzır eyleyeler. Ol senede çeltük kangı tarafa düşerse sâhib-i arz olanlara tenbih edeler ki, nesne ekiciler, ekilecek mîrî çeltükcüleri ihzâr idüp vaktinde te hîr etmeyüp heman ekeler ve ne mikdar tohum kifâyet ederse emîn olanlar mîrî tarafından verip ekdireler. Çeltükcü âdet üzre tohumun eke, soma hizmet ne ise

530 Bk. Tahrir Defteri, nr. 178, s. 3-4.

edâ eyleye ve çeltük tamam yetişdükten soma emîn olanlar kadı ma'rifetiyle üzerine varup mîrî tarafından verilen tohumu çıkardıkdan soma mîrî tarafına âid olan hisseyi çıkarup alup kabz (tutmak) ede. Bakî kalan sâhib-i arz içün öşr ihrâc olunup ma'adâ kürekçilere verile.

5- Ve livâ-i mezbûrda vâki' olan âsiyâb (değirmen) kaç olursa her ayda beşer akça resm alma.

6- Ve resm-i arûsiyye(evlenme vergisi) bekârdan kırksekizer akça ve bîveden (dul) msfı sâhib-i cemaat ala.

7- Ve baş yarığından yirmi iki Osmanî akça ve bıçak zahminden (yara) -ki mevt icab etmeye- kırk Osmanî akça alına. Ve sâir cerâyim (suçlar) hususları vâki' oldukda Kanûn-ı Kadîm-i Osmanî'ye müracaat oluna.

8- Ve her kovandan bir para resm alma.

9- Ve âdet-i ağnâm her dört re'sden bir para alına.

10- Ve sâbıka livâ-i mezbûrda vâki' olan cevâmisden (camızlar) ikişer para resm alınur imiş. Ammâ vilâyet-i Arab'da bazı yerlerde resm-i câmus hiç ahnmayup ve bazı yerlerde beşer ve altışar para alınur imiş. Cemi' vilâyet müsâvi olup "her sağılur camusdan üçer para resm alına" deyü ferman olunmağın, emr-i şerîf mûcebince her sağdur camusa üçer para resm kayd olundu.

11- Kaimiyye (=vaktini namaz kılmakla geçiren), avârız-ı divâniyyeden muâf olalar.

EK-VI[531]

Sûret-i Fetvâ-yı şerifedir.

Şah İsmail evlâdının taht-ı hükmünde olan diyâr-ı Acem'de mütemekkin revâfizî hazalehumullahu ta'âlâ, Ebubekir ve Ömer ve Osman hulefâ ale'l-hakk olduklarını ıkrâr edeni ikfâr idüp ve Hz. Ali'den mâ'adâ ekser ashâb-ı kirâm rıdvânullahi ta'âlâ aleyhim ecma'în hazarâtına ve Âişe sıddıka radiyallahu ta'âlâ anhâ hazretlerine "mürtedlerdir ve münâfıklardır" deyü alenen sebb ü la'nı ve Âişe sıddıka radiyallahu ta'âlâ anhâ hazretlerine zinâ ile kazfı kendülere ibâdet bilüp Kur'ân-ı azîmüşşândan niçe âyât-ı kerîmeye kavâid-i arabiyyeden hâriç de'b-i zenâdıka üzre re'y-i fâsidleri ile ma'nâlar virüp kefere ve münâfıkîn haklarında olan âyât-ı Kur'âniyye'yi ashâb-ı kirâm-ı mezkûrûn haklarındadır deyüp ehl-i sünnetden olan müslimînin katillerini mübah ve nisâ'larından esîr etdiklerinin bilâ nikâh vat'ların helâl bilüp, mü'minînin cennetde rü'yetullahı inkâr ve muhâldir deyüp ulemâ-i dâllesi bu vech üzre fetvâlar virüp reisleri olan şah vesâir hükkâm-ı gümrahları vesâir sâmi'leri bu akvâl-i kâside ve ef'âl-i fâsideyi hakk i'tikâd eyleseler, bu makule akvâl ü ef'âli i'tikâd iden melâ'înin temekkün etdikleri diyârları dârü'l-harb olup, kendüler üzerlerine ahkâm-ı mürteddîn icrâ olunur mu ?

El-Cevâb : Diyarları dârü'l-harbdir ve üzerlerine ahkâm-ı mürteddîn icrâ olunur.

Ketebehu'l-fakîr
Abdullah
Afâ anhu

---

531 Bk. BA, *Mühimme Defteri*, nr. 131, s. 17, sene 1135/1722.

BİBLİYOGRAFYA

I- ARŞİV VESİKALARI

A) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Tahrir Defterleri :

nr. 64; nr. 69; nr. 178; nr. 426; nr. 450.

Kâmil Kepeci Tasnifi :

nr. 305; nr.2555 (sene 1003); nr.7432.

Mühimme Defterleri :

nr. 2; nr.13; nr. 27; nr. 93; nr. 94.

Maliyeden Müdevver Defterler :

nr. 3169; nr. 7534; nr. 8470; nr. 8483; nr. 8584; nr. 9956; nr. 10159; nr. 10322; nr. 14440 (sene 1152); nr. 18357; nr. 18733; nr. 19533; nr. 20203;.nr. 21844; nr. 21857.

Muhtelif ve Mütenevvia Defteri :

nr. 56, s. 1/a, 5.

Cevdet Tasnifi :

Dahiliye ks., nr. 589; nr. 660.

Nâfıa ks., nr. 168.

B) TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ

nr. E 8578.

II- YAYINLANMIŞ BELGELER

BARKAN, Ö.Lütfi-, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî esasları, Kanunlar, I*, İstanbul 1943.

_____, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, Sayı 2 (Ankara 1969), s. 236-237.

_____, "H. 933-934 tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri", *İFM*, XV/1-4, s. 1-51.

_____, "H. 954-955 (M. 1547-1548) Malî Yılma âit bir Osnranlı Bütçesi", *İFM*, XIX/1-4 (İstanbul 1960), s.219-276.974-75.

_____, "H. 974-975 (M. 1567-68) Malî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, XİX/1-4 (İstanbul 1960), s. 277-322.

_____, "1079-1080 (1669-70) Malî Yılma ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İFM*, XVII/1-4, s. 1-79.

BARKAN, Ö.L.-AYVERDI, E.H.-, *953 (1546) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970, s. XVII.

BARKAN, Ö.L.-MERIÇLI, Enver-, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defteri*, Ankara 1988.

FEKETE, Lajos-, *Az Esztergomi Szandzsak 1570 Evi Adoösszeirasa (1570 tarihli Estergon Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, Budapest 1943.

İNALCIK, H.-, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Sancak-ı Arnavid*, Ankara 1954.

_____, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler : Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler ", *Belgeler*, X/14 (Ankara 1981), s. 1-91.

_____, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten,* sayı 44, Ankara 1947, s.693-703.

JİKYA, S.-, *Defter-i Mufassal-i Vilâyet-i Gurjistan*, Tblisi 1947.

NAGY, Kaldy-, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562)*, Ankara 1971.

ÖZ, Tahsin-, "Murad I. ile Emir Süleyman'a Ait İki Vakfiye", *Tarih Vesikaları Dergisi*, 1/4, İstanbul 1941, s. 241-244.

TURAN, Şerafettin-, "1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir elçilik heyeti masraf defteri", *DTCFD*, Ankara 1964, XXII/3-4, 273-294.

YİNANÇ, Refet-ELİBÜYÜK, Mesut-, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara 1983.

III- KAYNAK ESERLER

Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, MTM, İstanbul 1331, III, 498.

ÂŞIKPAŞAZADE, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Âlî Bey nşr, İstanbul 1332.

_____, *Tevârih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri*, Atsız nşr., İstanbul 1949.

A.CEVDET PAŞA, *Ma'rûzât*, yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.

_____, *Târih-i Cevdet*, I-IV, İstanbul 1309.

ABDURRAHMAN VEFİK, *Tekâlif Kavâidi*, I, İstanbul 1328.

AHMED LÜTFİ, *Tarih*, IV, İstanbul 1306.

ANHEGGER, R.-İnalcık, H.-, *Kanunnâme-i Sultânî ber mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara 1956.

D'OHSSON, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, VII, Paris 1791.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, I-III, İstanbul 1314.

FERİDUN BEY, *Münşeâtü's-Selâtîn*, İstanbul 1274.

Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han, nşr. Halil İnalcık-Mevlüd Oğuz, Ankara 1987.

HAMMER, J. von-, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, Atâ Bey trc., II, İstanbul 1330; VII, İstanbul 1329.

HIZIR İLYAS, *Târih-i Enderun*, İstanbul 1276.

HOCA SA'DEDDİN, *Tâcü't-tevârih*, II, İstanbul 1274.

İBN KEMAL, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Nuruosmaniye ktp. nr.3078.

KÂTİP ÇELEBİ, *Düstûrü'l-amel*, İstanbul 1280.

_____, *Tuhfetü'l-kibâr fi Esfârü'l-bihâr*, İstanbul 1329.

Kavânîn-i Yeniçeriyân, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp., nr. 2068.

Kitâb-ı Müstetâb, (yay. Yaşar Yücel), Ankara 1974.

KOÇİ BEY, *Risâle*, nşr. A.Kemalî Aksüt, İstanbul 1939.

LÜTFI PAŞA, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341.

M.ÂRİF, *Kanunnâme-i Âl-i Osman, TOEM ilâvesi*, İstanbul 1330.

MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netâyicü'l-vuku'at*, III, İstanbul 1294.

NAİMA, *Tarih*, I-VI, İstanbul 1281.

NEŞRİ, *Kitâb-ı Cihan-nümâ* (nşr. F.Reşid Unat-MehmedA. Köymen), I, Ankara 1987.

Osmanlı Kanunnâmeleri, MTM, 1/1, İstanbul 1331; 1/2, İstanbul 1331.

PEÇEVİ, *Tarih*, I, İstanbul 1283.

Pençik Kanunu, Âtıf Efendi Ktp., nr.1734.

Pençik Kanunu, Üniversite Ktp. m. 2753.

RÂŞİD, *Tarih*, I-II, IV, İstanbul 1282.

RICAUT, *Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman*, Paris 1671.

SELÂNİKİ, *Tarih*, İstanbul 1281.

SÜLEYMAN SÛDÎ, *Defter-i Muktesid*, II, İstanbul 1307.

ŞEM'DANÎ-ZÂDE, *Mür' i't-Tevârih*, yay. M.Aktepe, II.A, İstanbul 1978.

TAŞKÖPRÜZÂDE, *Şakayıku'n-numâniyye*, trc.Mecdî, İstanbul 1269 (MECDI, *Terceme-i Şakâ'ik*, İstanbul 1269.

TURSUN BEY, *Târîh-i Ebü'l-feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

IV- ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

ADNAN, Abdülhak-, "Ali Kuşçu", *İA*, I, 321-323.

ADIVAR, Adnan-, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970.

AKDAĞ, Mustafa-, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II, Ankara 1971.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti", *Belleten*, XIV/55 (Ankara 1950), s. 319-411.

AKTEPE, Münir-, " Osmanlıların Rumeli'de ilk fethettikleri Çimbi Kalesi", *TD*, Sayı 2 (İstanbul 1950), s. 283-308.

_____, " XIV ve XVI. Asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dair", *TM*, X (İstanbul 1953), s. 299-312.

ALTUNDAĞ, Şinasi-, "Selim I", *İA*, X, 428.

ALYOT, Halim Tevfik-, *Türkiye'de Zâbıta Tarihi, Gelişim ve Bugünkü Durumu*, Ankara 1947.

ANHEGGER, Robert-, "Martoloslara dâir", *TM*, İstanbul 1940-42, VII-VIII/1, 282-320.

ARTUK, İbrahim-, "Osmanlılarda veraset-i saltanat ve bununla ilgili sikkeler", *TD*, Sayı 32 (İstanbul 1979), s. 255-280.

ASLANAPA, Oktay-, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, İstanbul 1949.

BALTACI, Cahid-, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

BARKAN, Ö. L.-, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve Temlikler", *VD*, Ankara 1942, II, 279-386.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının Idarî-mâlî Muhtariyeti Meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 11-25.

_____, " Timar ", *İA*, XII/1, s.313-314.

_____, " Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu eserler 1*, İstanbul 1980, s. 291-375.

_____, " İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980, s. 249-280.

_____, " Öşür ", *İA*, IX, 485-486.

_____, "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980, s.873-895.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980, s. 281-290.

_____, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM*, İstanbul 1953, X, 1-26.

_____, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, 1/2 (Ankara 1965), s. 235-377.

_____, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından :Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İFM*, XXIII/1-2 (İstanbul 1962-63), 239-296.

BAYINDIR, Abdülaziz-, *İslâm Muhakeme Hukuku*, İstanbul 1986.

BAYKAL, İsmail H.-, *Enderun Mektebi Tarihi*, I, İstanbul 1953.

BAYSUN, Cavit -, "Balyos", *İA*, II, 293.

_____, "Musâdere", *İA*, VIII, 669-673.

BELDICEANU, Nicoara-, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, çevr. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985.

BERKI, Şakir-, "İmparatorluk ve Cumhuriyet Vakıf Hukukunda Vakıf Şartları", *VD*, X, 73-77.

BİLGE, Mustafa -, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

BOSTAN, Idris-, *XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire ve Osmanlı Gemi Yapımcılığı*, Ankara 1990.

BOZKURT, Rıza-, *Osmanlı İmparatorluğu'nda kollar, ulak ve iâşe menzilleri*, Ankara 1966.

CİN, Halil-, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara 1969.

CİN, Halil- AKGÜNDÜZ, Ahmet-, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Konya 1989.

ÇAĞATAY, Neşet-, "Osmanlı İmparatorluğu'nda reâyâdan alman vergi ve resimler", *DTCFD*, sayı V/5, (Ankara 1947), s. 483-511.

ÇETİN, Atillâ -, *Başbakanlık Arşivi Klavuzu*, İstanbul 1979.

ÇETİNTÜRK, Selahattin-, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yörük Sınıfının Hukukî Statüleri", *DTCFD*, II(Ankara 1943).

DANİŞMEND, İ.H.-, *İzahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi, Osmanlı Devlet Erkânı*, V, İstanbul 1971.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul-, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972.

EMECEN, Feridun-, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

_____, "XVI. Asırda Hukuk", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, s. 113-119.

_____, "Kayacık kazâsının Avârız defteri", *TED*, Sayı 12 (İstanbul 1982), s. 159-170.

ESİN, Şekip-, *Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi*, Ankara 1942.

GIBBONS, H.A.-, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, trc.Ragıb Hulusi, İstanbul 1928.

GÖKBİLGİN, Tayyib-, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İstanbul 1957.

_____, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952.

_____, "Kanuni Süleyman'ın 1566 Szigetvar seferi sebepleri ve hazırlıkları", *TD*, Sayı 21 (İstanbul 1966), s. 1-14.

_____, "Arpalık", *İA*, I, 592-595.

_____, "Süleyman I", *İA*, XI, 149.

GÖYÜNÇ, Nejat-, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.

_____, "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *TD*, sayı 22 (İstanbul 1968), s.17-34.

_____, "Hâne deyimi hakkında", *TD*, Sayı 32 (İstanbul 1979), s. 331-348.

_____, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu : Kanuni Süleyman ve II. Selim Devirleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975.

GÜÇER, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.

HALAÇOĞLU, Yusuf-, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.

_____, "Tapu-Tahrîr Defterlerine göre XVI. Yüzyılın ilk yarısında Sis (=Kozan) Sancağı", *TD*, Sayı 32, İstanbul 1979, s.819-892.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi*, İstanbul 1982 (Basılmamış doçentlik tezi).

HEYWOOD, Colin.J.-, "Some Turkish archival sources for the history of the menzilhane network in Rumeli during the eighteenth century", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, IV-V (İstanbul 1976-77), s. 43-44.

_____, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century", *I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1980, s. 182-183.

HUART, CL.-, "Ak Şemseddin", *İA*, I, 230-231.

_____, "Kazasker", *İA*, VI, 522.

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL, "Arpalık", *TOEM*, XVI/17 (94), s. 276-283.

İLGÜREL, Mücteba-, "Yeniçeriler", *İA*, XIII, 385-395.

İNALCIK, Halil-, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987.

_____, *The Ottoman Empire the Classical Age, 1300-1600*, London 1963.

_____, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II/3-4 (Ankara 1967), s. 49-145.

_____, " Bennâk ", *EI*^{2}(İng.), II, 1169-1170

_____, " Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 978.

_____, " Osmanlılarda Raiyyet rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (Ankara 1959), s.518.

_____, "Eyâlet", *EI*^{2}(İng.), II, 721-724.

KARAMÜRSEL, Ziya -, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940.

KEMAL, İ.M.-HÜSAMEDDİN, H.-, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzârın Terceme-i ahvâli*, İstanbul 1335.

KUNT, Metin-, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.

KUNTER, Halim Baki-, "Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi", *VD*, Ankara 1956, III, 1-10.

KUT, A. Turgut-, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili bir vesika", *Journal of Turkısh Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, V.2(Cambridge 1978), s.55-57.

KÖPRÜLÜ, Fuat-, " Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekâmülü", *VD*, Ankara 1942, II, 1-32

_____, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuâsı*, I, İstanbul 1931.

_____, "Anadolu'da İslâmiyet", *Edebiyat Fakültesi Mecmuâsı*, II/4-6 (İstanbul 1338-39).

KÜTÜKOĞLU, Bekir-, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri, 1578-1590*, İstanbul 1962.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S -, *1869'da Faal Osmanlı Medreseleri*, *TED*, sayı 7-8, İstanbul 1977, s. 277-392.

MEZ, A.-, "Orta zaman Türk-Islâm dünyasında karayolları", çvr. Cemal Köprülü, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, X(Ankara 1937), 25-26.

MUMCU, Ahmet-, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976.

_____, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Kati*, Ankara 1985,

ORHONLU, Cengiz-, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967.

_____, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler,Telhîsler*, İstanbul 1970.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976, s. 267- 271.

_____, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı II, İstanbul 1981, s. 1-30.

_____,"Meslekî bir teşekkül olarak kaldırımcılık ve Osmanlı şehir yolları hakkında bazı düşünceler", *GDAD*, I (İstanbul 1972), s.93-138.

_____, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Su-yolcu kuruluşu", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, İzmir 1984, s.78-82.

_____, "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçdık ve Kayık İşletmeciliği", *TD*, Sayı 21 (İstanbul 1966), s.109-134.

_____, "Köprücülük", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, İzmir 1984, s. 70-77.

_____, "Tercüman", *İA*, XII/I, 175-181.

ÖZCAN, Abdülkadir-, " Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi ", *TD*, sayı 33 (İstanbul 1982), s. 1-56.

ÖZDEĞER, Hüseyin-, *Onaltıncı Asırda Ayntâb Livâsı*, I, İstanbul 1988

_____, *1463-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.

ÖZEL, Ahmed-, *İslâm Hukukunda Milletlerarası Münâsebetler ve Ülke Kavramı*, İstanbul 1982.

ÖZKAYA, Yücel-, "XVIII. Yüzyılda menzilhane sorunu", *DTCFD*, XXVIII/3-4 (Ankara 1977), s.339-368.

RİFAT OSMAN, *Edirne Sarayı* (yay.Süheyl Ünver), Ankara 1989.

SÜMER, Faruk-, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtları-Destanları*, Ankara 1967.

TABAKOĞLU, Ahmet-, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.

TAESCHNER, Franz-, "Die Entwicklung des Wegenetzes und des Verkehim Türkischen Anatolien", *Anadolu Araştırmaları*, 1/2 (Istanbul 1959), s. 277.

TANERİ, Aydın-, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i A'zamlık*, Ankara 1974.

TEKİNDAĞ, Şehabettin-, " Medrese dönemi ", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 11.

TEMELKURAN, Tevfik-, "Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi", *TED*, Sayı 6 (İstanbul 1975), s. 129-175.

TONGUR, Hikmet-, *Türkiye'de genel kolluk teşkil ve görevlerinin gelişimi*, Ankara 1946.

TURAN, Osman-, " İktâ ", *İA*, V/2, s. 949-959.

TURAN, Şerafettin-, "1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir İran elçilik heyeti masraf defteri", *DTCFD*, XVII/3-4 (Ankara 1964), 273-294.

ULUÇAY, M. Çağatay-, *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da eşkıyalık ve halk hareketleri*, İstanbul 1955.

UNAT, Fâik Reşit-, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1987.

UZUNÇARŞİLİ, İ.H.-, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara 1984.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984.

_____, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965.

_____, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975; III/1; III/2, Ankara 1977.

_____, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1986.

_____, "Osmanlı tarihine ait yeni bir vesikanın ehemmiyeti ve izahı ve bu münâsebetle Osmanlılarda ilk vezirlere dâir mütâlaa", *Belleten*, III/9 (Ankara 1939), s. 99-106.

_____, "Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dâir", *Belleten*, V/17-18 (Ankara 1941), s.101-157.

ÜNVER, Süheyl-, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden bir bahis, Ali Kuşci, Hayatı ve eserleri*, İstanbul 1948.

ÜÇOK, C.-MUMCU, A.-, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin-, *Institution du Vaqf au XVIIIe siecle en Turquie -étude socio-historique-*, Ankara 1985.

_____, "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın yeri", *Türk Kültürü*, Sayı 281 (Ankara 1986), s. 533-540.

_____, "XVIII. asırda Türk vakıf teşkilâtı", *TED*, Sayı 12 (İstanbul 1982), s.171-190.

_____, "Vakıf", *İA*, XII/2, 153-172.

İNDEKS

-A-

a'şâr, 184
Abbasi, 146
ABDAL MURAD, 128
ABDAL MUSA, 128
ABDAL, Babaî şeyhlerinden, 128
ABDULLAH EFENDİ, YENİŞEHİRLİ-, bk. Yenişehirli Abdullah Efendi
Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 12
ABDÜLHAMİD I, 89, 120/n, 143
ABDÜLHAMİD II, 152
ABDÜLKADİR ÖZCAN, 107
ABDÜLMECİD ŞEYHİ EFENDİ (Mehmed Ağa Tekkesi Şeyhi), 130
ABDÜLMECİD, 72
Abdülkadir Geylanî türbesi, 130
Acem, 187
Acemi Ocağı, Ocakları, 40, 36, 37, 38, 39, 42, 45 ;-Ağası, 40
Acemi oğlanı, oğlanları, 37/n, 40, 41, 37, 38, 40, 157
acemiler, 181
Adalar, 38
adaletnâmeler, 106
Adana, 147
Adliye nazırı, 28
Afyon, 118
Afşar, 100
Ağa bölükleri, 42
Ağa divanı, 43
ağayân-ı rikâb-ı hümâyûn, bk. Özengi ağaları
ağaççı, 170
Ağnam resmi, 74/n, 85, 102, 169, 174
ağıl hakkı, 102/n
ağıl resmi, 102
ağır zeâmet, 83
Ahî reisleri, 128
Ahi teşkilâtı, 1
Ahidnâme, 9, 18, 21, 25, 60
Ahîler, 127, 138
Ahîlik, 127 ;-icâzeti, 128
Ahkâm, defterleri, 9, 25 ;-buyurulmak, 178 ;-kâtipleri, 71 ;-ı şer'iyye, 105
AHMED I, 1, 120/n, 133, 142
AHMED İB, 8
AHMED KUTBEDDİN-İ ACEMİ, 126
AHMET PAŞA B. MAHMUD, 11
ahur kethüdası, Menzil hizmetlilerinden, 151, 152
Ahvâl-i cerâyim, 183
ahvâl-i saltanat, 181
Ahyolu, 54, 70
AHİ HASAN, 128
AHİ MAHMUD, 128
AHİ ÇELEBİ, 126
AHİ-ZÂDE HüSEYİN EFENDİ, Şeyhülislâm, 134
Ahırkapı, 45
Ak ağalar, 28, 29
Ak hadım ağası, 30
Ak hadımlar, 30
Akağalar kapısı, bk. Bâbüssaade
AKBIYIK, 130
akbörk, 42
Akdeniz, 52, 53, 54
Akkerman, 47, 147 -tatarları, 51
Akkoyunlular, 31
aklî ilimler, 123, 127
akça, 68
akıl hastaları, 144
akıncı, akıncılar, 37, 47, 50, 51 ;-beyleri, 81 ;-defterleri, 27
AKŞEMSEDDİN, bk. Muhammed b. Hamza Akşemseddin
Akşehir, 96/n, 147
ALÂEDDİN ALİ B. MUHAMMED KUŞÇU bk. Ali Kuşçu
ALÂEDDİN PAŞA, 11, 35
Alâiye (=Alanya), 54, 139
Alay meydanı, 4, 29
alaybeyleri, 83, 180
alaybeyi, 48, 73, 86, 113, 182
Alayuntlu, 100
Alaşehir, 118
ALÂÜDDEVLE BOZKURT BEY, Dülkadirli Beyi, 96/n
alef, 185
alem, 110
ALİ, halife, 187
ALİ AZİZ EFENDİ, Divân-ı hümâyûn hocalarından,, 33
ALİ EFENDİ, Çatalcalı (şeyhülislâm), 133/n, 134/n
ALİ EFENDİ, es-Seyyid-, Moralı, Defterdar kesedârı,, 33
ALİ KUŞÇU, 121, 124, 125
ÂLİ PAŞA, 24/n
ALİ PAŞA, Şehid, 113/n
Ali Paşa medresesi, Bursa'da, 116
ALİ RİZA BEY, İlk Darphâne-i Âmire Defterdarı, 72

alkış, 130
Alman seferi (1532), 51
Alperenler, 128, 138
ALTINCI-ZADE, 126
Altmışlı medrese, medreseler, 122
Amasya, 5, 118, 144, 145 ;-Dârüşşifası, 126
ana yol, 153
Anadolu, 17, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 49, 52, 64, 70, 75, 95, 95/n, 100, 101, 104, 115, 118/n, 127, 147, 148, 154 ;-Ağası, 38, 40 ;-beylerbeyi, 76 ;-beylerbeyiliği, 75, 76 ;-Beylerbeyisi, 49 ;-Beylikleri, 4, 78, 84, 95, 127; defterdarı, 17, 64 ;-defterdarlığı, 64 ;-gençleri, 48 ;-Eyâleti, 48, 77, 81/n, 82/n, 83, 88, 88/n, 103, 139, 145 ;-kadıaskeri, kadıaskerliği, 10, 15, 16, 112, 133 ;-kadıaskeri pâyelileri, 15 ;-kaleleri, 70 ;-medreseleri, 115 ;-muhasebecisi, 23, 70; -Muhasebesi Kalemi, 70, 71 ;-Selçuklu Devleti, 35, 100, 115 ;-Selçukluları, 78, 84, 95 ;-şehirleri, 149/n ;-yolları, 150
Anadolu Selçuklu Devleti, 95/n
Anadolu Selçukluları, 115/n
ANDREA DORYA, 54
ANHEGGER, R., 108
Ankara, 21/n, 85, 94 ;-savaşı, 38, 44/n
Antakya, 147
Antalya, 5, 54, 115/n
Arab vilâyeti, 186
araba, 45, 153, 174
arabacı, 170
Arabacıbaşı, 45
arabacılık, 170
Arabistan, 142, 149/n
Arap putperestler, 58/n
Arap ve Acem defterdarlıkları, 64
Araplar, 60
Arâzi-i haraciyye bk. Haracî topraklar
Arâzi-i Memlûke, 79
Arâzi-i Metrûke, 80
Arâzi-i Mevat, 80
Arâzi-i Mevkûfe bk., Vakıf arazi
Arâzi-i öşriye bk. Öşrî topraklar
arâzi-i emiriyye, mîriyye, 78, 79, 80
Arkıd-hanı, 159
Arnavutluk, 38, 50, 85
Arnavutça, 2/n
arpa, 152, 155, 171, 173;-*emini*, 19, 23, 31
arpalık, 43, 134, 161, 162;-nâibleri, 113
Arz Odası, 29, 181
arz etmek, 177
arz-ı emiriyye, bk. arâzi-i emiriyye
arz-ı haracî, bk. haracî topraklar
arz-ı taz'if bk. arâzi-i emiriyye
arz-ı öşrî, bk. Öşrî topraklar
Arzodası, 34
Arşiv, 20, 25
Âsafnâme, Lütfi Paşa'nın eseri, 56/n
Asâkir-i mansure, 71
Asesbaşı, 86, 92
ashâb-ı kirâm, 187
Askerî hizmet baştinası, 79/n
askerî idare sistemi, 107
askerî, 91, 98
astar, 181
astronomi, 125;-ilmi, 124
Asya, 12
aşcı, Menzil hizmetlilerinden, 151, 152
aşhane, 119
aşiret, 101 ;-*usûlleri*, 7
Aşkale, 147
at, 33, 148, 175;-yükü, 175
Atâ Bey medresesi, Antalya'da, 115/n
ateş kuleleri, 146
ATİK VALİDE SULTAN, 121
Atina, 149
atiyye-i hümâyûn, Mısır'dan gönderilen paraya verilen ad, 78
avârız, 56, 68, 104, 148, 152, 173;-gelirleri, 56;-hanesi, 57;-Vakıfları, 144;-vergisi, vergileri, 56, 57
Avârız-ı divâni, *divaniyye*, 68, 92, 151, 157, 185
Avgunu medresesi, Kayseri'de, 115/n
avlağu [=çit], 172
Avrupa, 12, 33, 38, 54, 66/n, 91, 104;-devletleri, 33, 54
Avusturya, 31, 33, 67, 153
Avşar, 1
ayak nâibleri, 113
Ayaklı Kütüphane bk. Müftü-zâde Mehmed Efendi
Ayasofya Camii, 28, 37/n, 119
Ayasofya medresesi, 121, 125, 179;-müderrisleri, 111
Ayasuluk (=Selçuk), 54
Aydın, 5;-kanunnâmesi, 98/n;- kanunu, 74/n-Sancağı, 97/n;
Aydın-ili, 96/n
Aydın-oğulları, 52
Ayn-ı Devle, Mardin'de köy, 84/n
Aynî, Hadis kitaplarından, 123/n
Ayniyat Defterleri, 26
azab, *azablar*, 47, 52
Azak, 149

-B-

bâb nâibleri, 113
Bâb-ı defterî, 69
Bâb-ı hümâyun, 28, 63
Bâb-ı Âlî, 22, 24, 25, 27, 28
Bâb-ı Âsâfî, 25
Babadağı, 147
Babaî tarikati, 128
Babaîler, 127
Babaîlik, 127
Bâbüssaâde, 30, 29 ;-ağaları, 30
bâc, 26, 106, 107/n, 172, 174, 175
bâd-ı hevâ, 56, 86, 102
Bahriye nazırı, 23, 28
Bahçekapısı, 34
Bahçesaray, Kırım'da, 78
Bakayâ defterleri, 65
Bakikulu, 65
bal, 172, 174
balta, 46
BALTAOĞLU SüLEYMAN BEY, 53
Balyos (Venedik elçisilerine verilen ad), 31, 31/n
Balıkesir, 5
BARBAROS, 54
bârgir,, 45, 148, 149, 150, 153, 170, 173
BARTOLOMMEO MARCELLO, Venedik elçisi, 31
barut, 44
baruthâne, 19, 23
Basra, 147;-eyâleti, 77
Batı bilginleri, 125
bay [zengin], *baylık*, 167, 174
Bayat, 100
Bayburt, 94
Bâyezid, İstanbul'da semt,, 28
BÂYEZİD I, 100;-Medresesi, Amasya'da, 118
BÂYEZİD II, 17, 32, 47, 48, 53, 56, 109, 119, 119/n, 122, 126, 127, 132, 134, 142, 144
Bayezid Hat Müzesi, 134
Bâyezid Paşa medresesi, Bursa'da, 117
bayrakdar, 48
bayram tebrikleri, 17
Bayındır, 100
bağ, 80, 170, 173, 175
bağât, 185
Bağdad, 111/n, 130, 147, 149;-eyâleti, 77;-seferi, 133/n
bağçe, 175
Baş mukataa kalemi, 71
baş yaruğu, 183
Baş-bakıkulu, 65
Başbakanlık, 143
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 65
Başbuğ, derbend hizmetlilerinden, 158, 161
başdefterdar, 4, 10, 16/n, 17, 62, 63, 64, 65, 70, 178, 183
başhane, 137
Başmuhasebe kalemi, 71
başmuhasebeci, 23
baştabip, 145
baştarde, 55
baştercüman, 24, 32
Baştina, gayr-ı müslim asilzâdelerine çiftlik olarak verilen toprak, 79/n
Başçavuş, 42
bedel-i mübaşiriye, 56
bedel-i nüzül, 56, 148
bedergâh bk. kapuya çıkma
Begdili, 100
Behisni, 96;-sancağı, 38
Bektaşilik, 128
Beldarlar, 103, 158
belâgat, 123, 126
beledî hizmetler, 110
belediye, 143
Belen, 155
Belgrad, 147
BENEDIKTO, Milano elçisi, 31
benlâk, bk. Bennâk
benlek bk. bennâk
bennâk, *resmi*, 92, 98, 99, 101, 102/n, 170
ber-vech-i iştirâk, 84
berat, 18, 20, 85, 108;-mukataası, 71;-*mümeyyizi*, 20
Berid, 146
BERKÛK, Memlük Sultanı, 144
BERTRANDON DE LA BROCQUIERE, 32
besâtîn, 185
Besni bk. Behisni
bevvâb, 143
beylerbeyi, 48
Bey-Obası, Tokat'da, 117/n
*B*eydili, 1
beygir, bk bârgir,at
beylerbeyi, *beğlerbeği* 20, 22, 39, 43, 73, 75, 76, 77, 85, 112, 161, 177, 180;-*divam*, 75;-oğulları, 180;-*rütbesi*, 11
Beylerbeyi medresesi, Edirne'de, 118
beylerbeyiler, beğlerbeğiler, 10, 81, 82, 82/n, 85, 91, 183
Beylerbeyilik, beğlerbeğilik, 21, 73/n, 75, 76/n, 177
Beylikler dönemi, 95, 115/n

beylikçi, 19;-Efendi, 20;-kalemi, 18, 19, 20;-*kâtipleri*, 20
Beytülmal, *Beytülmâli'l-müslimîn*, 62
Beyşehri, 96/n
bez, 172, 174
beççe (3 yaşından sekiz yaşına kadar, yavru),, 37
beşliler, 47, 50, 51
beşyüz akça kadılık, 179
bıçak, 174
Bilecik, 110
bîmarhane, bk. hastahane
Birinci Dünya savaşı, 60
Bîrım, 28;-ağaları, 23;-erkânı, 29, 31
Bistamiyye tarikati, 128
Bizans, 1, 31, 110;-sarayı, 28
Bizanslılar, 84
Bodrum, 54
Bolayır, 145
Bolu, 85, 147
Bosna, 50;-müslümanları, 39;-sancakbeyiliği, 51
Bosna-Hersek, 38
bostan, 80
BOSTAN-ZÂDE MEHMED EFENDİ, Şeyhülislâm, 134
bostancı, 31;-ocağı, 40, 41
bostancıbaşı, 181
boy, 101
boyahane, 93, 137
Boybeyi, 101
Boz komak, 98
bozdoğan, 46, 51
Bozok kanunnâmesi, 87
Boğdan, 77;-voyvodası, 13, 78
Boşnak, 51
bölük, ağası, 181;-ağaları, 162, 180, 184;-*halkı*, 46
bölükbaşı, derbend hizmetlilerinden, 158
bölüğe çıkmak, 46
börk, 42
Bucak tatarları, 51
Budin, 111/n;-eyâleti, 77;-kalesi, 108/n
Buhara, 34
Buharî, Hadis kitaplarından, 123/n
Bulgaristan, 38, 103/n, 139
BURAK REİS, 53
Burgaz, 54
burma dülbent, 8
Bursa, 5, 28, 31/n, 47, 106/n, 110, 111/n, 116, 117/n, 118, 121, 124, 128, 132, 144, 145;-kadısı, 15, 110, 128, 132;-mahkemeleri, 142;-medreseleri, 121
Bursa Sultaniyesi bk. Yeşil Medrese
Buruciye medresesi, Sivas'ta, 115/n
buyuruldu, 178;-defterleri, 26
buzagu, 172, 175
buğday, 171
Büğdüz, 100
Büyük Rûznâmçe kalemi, 70
Büyük Selçuklular, 78, 84, 95/n, 115
büyük oda, Enderun'un bölümlerinden, 29
büyük rûznâmeci, 23

-C-

caba bennâk, 99
Caber Kalesi, 156
Cacabey medresesi, Kırşehir'de, 115/n
CAFER EFENDI-ZÂDE SUN'ULLAH EFENDİ, şeyhülislâm, 134/n
calâli, 49
câmi, 129, 137, 139, 146, 155, 159
camus, 186
canbaz, canbazlar, 35, 47, 50, 104
Canik, 85
Canikli Ali Paşa Risâlesi, 89
CANTACUCINO, Bizans tarihçisi, 66/n
CANIKLİ ALI PAŞA, 89
CÂRULLAH VELİÜDDİN EFENDİ, 126
casusluk, 24
cebeci, *Cebeciler*, 44, 51, 184;-Ocağı, 44
Cebecibaşı, 44, 176
cebelü, zırhlı asker, 48, 49, 82, 83, 88, 173
celâlîlik, 94
CELÂL-ZÂDE SALİH, Tosyalı, 126
CELÂLEDDİN HIZIR, 11, 125
cemaat, 101
CENDERELI KARA HALİL, bk. Çandarlı Halil Hay-reddin Paşa
Ceneviz, 31;-gemileri, 53
Cengiz Han, 105/n
Cengizîyân, 150
cerahor, *cerahorlar*, 47, 50, 103, 104
cerîme, 183
cerrahbaşı, 30
Cerrahnâme-i İlhamî, Sabuncu-oğlu Şerefeddin'in eseri, 126
cevâmis, bk. camus
Ceyhan Nehri, 156
Cezâyir eyâleti, 77
Cidde gümrüğü, 78
cihad, 58, 59
Cihad-ı Kebîr, 59
Cihad-ı Sagîr (Küçük cihad), 59

cihad-ı ekber beyannâmesi, 60
cihet, 92
cizye, 56, 58, 60, 68, 69, 92, 160, 185;-Baş-Bakıkulu, 65;-defterleri, 70;-muhasebesi kalemi, 71
Coğrafî keşifler, 54, 66/n
Cuma Dîvânı, 14
Cumhuriyet Arşivi, 25
Cumhuriyet dönemi, 143
cüllâh, 171, 174
cündiler, Enderun halkından, 29
cürm ü cinâyet resmi, 56, 74/n, 86
cürüm, 107, 175
cüzzamlı, 144, 145

-Ç-

Çağminî Risâlesi, 125
çakırcıbaşı, 42/n, 176
ÇALI BEY, 53
ÇANDARLIZÂDE İBRAHİM PAŞA, 120
Çanakkale Boğazı, 53, 55
Çandar-oğulları, 31
ÇANDARLI ALİ PAŞA, 110
ÇANDARLI HALİL, Bursa kadısı, 15
ÇANDARLI HALİL HAYREDDIN PAŞA, Veziriazam, 3, 11, 35, 36, 41, 55, 62/n, 110, 116, 128
ÇANDARLI MEHMED PAŞA, Veziriazam, 2/n
Çandarlılar, 145
Çardkırı, 144
Çaparhane, 146
Çardak, 36
Çarşamba dîvânı, 15
Çarşamba, İstanbul'da semt, 130
çarşı, 93, 98/n
çaşnigirler, Enderun halkından, 29, 69, 179, 182
çaşnigirbaşı, 42/n, 176, 181
çatma, 182
Çavuldur, 100
çavuş, *çavuşlar*, 85, 179, 183;-oğulları, 180;-tîmârı, 179
çavuşbaşı, 10, 19, 19/n, 27, 28, 31, 42/n, 176, 178, 181, 184;-dairesi, 27;-kayığı, 34
çavuşluk, 63, 181
Çayağzı, 54
Çekirge, Bursa'da, 116, 121
Çelebi, 4
ÇELEBİ MEHMED, 2, 8, 53, 85, 116, 117/n, 118, 121, 145
Çelebi Mehmed medresesi (Eski Câmi medresesi), Edirne'de, 117
Çelebi Mehmed Medresesi, Amasya'da, 118
Çelebi Sultan, 4
çeltük, 185
Çeltükcü, 170, 185
Çemberlitaş, 47
Çemişkezek kanunu, 80
Çepni, 100
çeribaşı, çeribaşılar, 48, 81, 85
çeşme, 129, 139, 143
Çıkma, acemi efradının ocağa çıkmaları, 41
çıra, 174
çift, 170, 171, 173;-akçası, 79;-resmi, 74, 92, 97;-sahibi, 99
Çiftbozan resmi, 87, 98
çiftçi, 95
çiftçilik, 160
çifte hamam, 121/n
Çifte medrese, Edirne'de, 117
çiftlik, 98
çingene müsellemi, 81
Çirmen mukataası, 71
ÇİVİ-ZÂDE MEHMED EFENDİ, Şeyhülislâm, 135
çorbacı, bölük kumandanı, 40
Çorum, 145
çuhadar, şeyhülislâmın maiyyetinden, 136
çuka, *çuha*, 172, 174, 181
çukadarlar, Enderun halkından, 29, 181
Çukurova, 96

-D-

da'âvî hükmü, 178
Dâhil, 179;-elli medresesi müderrisliği, 124;-medrese derecesi, 122;-mollaları, 180;-müderrisi, 122, 179;-müderrisliği, 135;-müderrisleri, 17, 177
Dâire-i mahsûsa, 143
Dalmaçya, 50
DAMAT MUHYIDDIN EFENDİ, Anadolu kadıaskcri, 112
DAMAT-ZÂDE EBU'L-HAYR AHMED EFENDİ, şeyhülislâm, 136
dânişmend (talebe), 119
darphâne, *emîni*, 19, 23, 31;-hazinesi, 71;-Nâzırı, 71

Darphâne-i Âmire, Defterdarlığı, 720;- Nezareti, 143
dârulhuffaz, 139
Dârü'l-hadîs medresesi, Edirne'de, 117, 120, 121;-müderrisliği, 120
dârü'l-harb, 187
dârü't-tıb, 120, 144
Dârüssaade ağalığı, 30, 142;-Yazıcılığı, 142
dârüssaâdet, 177
Dârüssaltana, 177, 180
dârütta'lim, 119
Dârüşşifa, 119, 144
davar boğazlatmak, 87
DAVUD B. MAHMUDÜ'R-RUMÎ'l'L-KAYSERÎ (v. 1350), 124
DAVUD PAŞA, 120
DAVUD-İ KAYSERİ, 116/n, 123
Davutpaşa, İstanbul'da semt, 12
Deâvî nazırı, bk. Serasker
defter, emîni, 17, 18, 23, 26, 63, 179, 180;-17980
Defter-i Muktesid, Süleyman Sudi'nin eseri, 68
defter-i atîk, 185
defter-i cedîd-i hâkânî, 185
defterdar, defterdarlar, 5, 9, 10, 16, 27, 28, 62, 64, 82, 85, 112, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183;-*kesedârı*, 33
Defterdar-kapısı, 64, 69
Defterdarlık, 21, 62, 69, 72, 154
Defterhâne, 9, 16, 20, 26, 27, 63, 77, 182;-kâtipleri, 83, 182
Deli Davut köyü, Sofya'da, 157
deliler, 47, 50, 51
DEMİRTAŞ PAŞA, 11/n
demürci, 171
Deniz Arşivi, 25
dergâh-ı mu'allâ, 172
derbend, 81, 147, 155, 156, 158, 166;-ağası, 158;-ağalığı, 158;-*ahalisi*, 159;-bekçiliği, 158;-davulu, 157;-hizmeti, 158;-reâyâsı, 159, 166;-resmi, 56
Derbendât, başbuğuluğu, 158, 160;-nazırlığı, 160
derbendât nazırı bk. derbendat başbuğu
Derbendci, 57, 81/n, 156, 157, 158, 159, 160;-ahali, 161;-başı, 158;-bölük-başısı, 158;-
derbendcilik, 103/n;-beratı, 157
Derbendçiler, 103
Derek, 155
derkenar, 20
derzi, 171, 174
destâr [=sarık], 169
deve, 45, 149, 182
devir masrafı, 56
devirhan, 21
devlet ricâli, 142
devlet-i'padişâhî, 176
devriyye, 154
devşirme, 3, 39;-memurları, 40;-Kanunu, 38, 44
devşirmeler, 37
değirmen, 137, 175
dış hazine, 61
dîdeban, 155
Dimetoka, 101, 147
dinî, eserler, 93;-*müesseseler*, 136;-*vakıflar*, 79
dirlik, bk. ümar
Dîvân, Dîvân-ı Hümâyûn, 2, 4, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 63, 76, 112, 113, 177, 178, 182;-heyeti, 18, 29;-çavuşları, 19;-daireleri, ;-hizmetkârı, 10;-hizmetlileri, 19;-hocaları, 18, 19, 20, 23, 33;-kalemleri, 20;-kalemleri, 19, 27;-kâtipleri,18, 83, 85;-tercümanı, 24;-tercümanhğı, 19, 20, 24, 34;-üyeleri, 16, 17
Dîvân kalemi, bk. Beylikçi kalemi
dîvân yeri, 180 Edirne sarayı'nda divanın toplandığı yer, 8/n
Dîvân-ı âlî, Selçuklu divanına verilen isim, 8
Dîvân-ı kebîr, İlhanlı divanına verilen isim, 8
Dîvân-ı Sultan, Memlüklu divânına verilen isim, 8
Dîvânhane, 9
Divitdar, 71
Diyarbekir, 64, 97/n, 147;-eyâleti, 77;-kanunu, 96/n
dizdarlar, 21, 85
Dobruca tatarları, 51
Dodurga, 100
dolab değirmeni, 171
Doğu Anadolu, 64
Doğu Bâyezid, 149
Doğu bilginleri, 125
Doğu ticâreti, 54
Döğer, 100
dökücübaşı, 45
dönüm resmi, 97, 99
Dubrovnik, 175
DUĞLU BABA, 128
duhan resmi, 99
dul, 98
Dulkadir eyâleti, 77

dükkân, 175
dülbend oğlanı, 181
DÜRRÎ MEHMED EFENDİ, şeyhülislâm, 136
düzen akçası, 41

-E-

ebnây-ı mevâli-i izâm, 180
Ebu İshak medresesi, Bursa'da, 116
EBUBEKİR, halife, 187
EBUSSUÛD MEHMED EFENDİ, Şeyhülislâm, 81/n, 126, 134, 135/*n*
Ecdâd-ı izâm, 182
edebî, 120
Edincik, 52, 54
Edirne, 2/n, 15, 28, 31, 47, 94, 111/n, 117, 118, 121, 124, 144, 145, 147;-mahkemeleri, 142;-medreseleri, 121, 173;-müddi, 171;-Sarayı, 8/*n*, 29, 46;-Vak'ası (1703), 134
Edremit, 54
Eflâk, 77, 174, 175;-beyi, 51;-voyvodası, 13, 78;-voyvodaları, 33
Ege, 53;-Denizi, 31, 54;-sahilleri, 52
eğer, 46
Eğri seferi, 130
Eğriboz, 53
eh-i kitap, 58/n
ehl [ü] ıyâl, 182
ehl-i cihet, 92
ehl-i dîvân, 15, 176
ehl-i kitab, 58
ehl-i mansıb, 182, 183
ehl-i sünnet, 187;-mezhebleri, 123, 131
ehl-i tîmâr subaşıları, 183
ehl-i zimmet, 38/n;-, 58/n
Ekberiyye tarikati, 128
ekinlü (=çiftlü) *bennâk*, 99
elkab, 14
ellici, 104
Ellili medrese, 117, 122
elçi, 19, 22
elçilik heyeti, 32
emânet, 184
Emevî, 146
emîn, 19
EMİR ŞEMSEDDİN BUHARİ, Bursa kadısı, 128, 129
emîr-i alem, 31
emîr-i emîrân, bk. mîr-i mîrân
Emlâk-i emiriyye, 68
emr-i Padişâhî, 185
emr-i şer', 169
Enderun, 28, 30, 31, 45;-ağaları, 29, 91;-halkı, 29;-hazinesi, 61;-hizmetlileri, 92;-mektebi, 28
Engürü , bk. Ankara
enhâr-ı çeltük, 185
erbâb-ı kalem, 69
erbâb-ı timar, 88, 182
Erdel, 13;-voyvodası, 78
Ergani kanunu, 96/n
Ermeni tercümanlar, 24/n
Ermeniler, 24/n
Erzurum, 32, 64, 70, 147;-, 148/n;-, 150/n;-eyâleti, 77;-Vilâyeti kanunu, 97/n
Esediye medresesi, Bursa'da, 116
Eski câmi, Edirne'de, 117
Eski medrese, 117
Eski Saray, 28
Eskişehir, 5, 147
esnaf-kâhyası, loncada, 93/n
esnaf teşkilâtları, 93
Eşkal Defterleri, 40
eşkün, 173
eşkünci, eşkinci, 88, 102, 170, 171, 173;-tâifesi, 102/n;-timarı, 86, 88/n
evkaf, 101;-reâyâsı, 166
Evkaf-ı Harameyn Muhasabaciliği, 142
Evkaf-ı Harameyn Mukataacılığı, 142
Evkaf-ı Harameyn Müfettişliği, 142
Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti, 143
evlâd-ı fatihan defterleri, 27
evlâd-ı kirâm, 181
Evranos-oğulları, 50
eyâlet, eyâletler, 11, 73, 75;-divan tercümanı, 25;-kuvvetleri, 47;-teşkilâtı, 77
Eymir, 100
EYNE BEY bk. Molla Yegân
Eyne Bey Subaşı medresesi, Bursa'da, 116
EYYÜB-İ ENSÂRÎ, 119
Eyüb, medresesi, 121;-kadısı, 15

-F-

Fâide-i hasat, Ahî Çelebi'nin eseri, 126
Fârisân-ı evvel, 52
Fârisân-ı sâlis, 52
Fârisân-ı sâni, 52
Fârisânlar, 51, 52
Farsça, 155
farz-t ayn, 60
farz-ı kifâye, 59
Fâtih, Sultan Mehmed, 2/n, 3, 4, 7, 8, 9/n, 10, 11, 13, 28, 30, 31, 37/n, 40, 41,

45, 50, 53, 66/n, 106, 111, 117, 118, 119/n, 121, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 132, 142, 144, 146, 167;-devri, 14, 100, 112, 131;- Kanunnâmesi, 1/n, 12, 14, 15, 16, 19, 42, 55, 62, 63, 64, 98/n, 102, 121, 124, 131, 132;-külliyesi, 146;- semti, 118
FAZIL MUSTAFA PAŞA, Köprülü, 58
FAZLULLAH PAŞA, Osmanlı ulemâsından, 62/n
Fazlullah Paşa medresesi, Bursa'da, 117
felsefe, 123, 126
felsefî ilimler, 123
Fenerli Rumlar, 24
Ferhadiye medresesi, Bursa'da, 116
ferman, fermanlar, 25, 18, 20, 105, 108
ferrâş, 119/n
FETHULLAH ŞİRVANİ, 124
Fetvâ, 131, 133, 136;-emîni, 136;-Kalemi, 136;-Mecmuaları, 137;-kitapları, 136;-verme, 136
Fetvahâne, 137
fevâkih (meyveler), 185
FEYZULLAH EFENDİ, Şeyhülislâm, 121, 134
fıkıh, 59, 123, 126
Fırat Nehri, 156
fırkate, 55
fırın, 93, 137
Filibe, 124, 145, 147
Filistin, 155
filoloji, 125
Firecik, 101, 147
Fransa, 31, 33, 54
Fransızlar, 54
Frenk, 175
fuhş, 183
fuçı, 173

-G-

gaddare, geniş yüzlü kısa kılıç, 46
Galata kadısı, 15
Galata Sarayı, 29, 46
Galebe dîvânı bk. Ulûfe divânı
gallât, 185
galle, 171
ganâim, 61
ganî [=zengin], 168, 167, 169
Gâyetü'l-beyân, Fıkıh kitaplarından, 123/n
Gâyetü'l-emânî tefsîrü's-seb' a'l-mesânî, Molla Güranî'nin eseri, 126
gayr-ı müslim, 92, 104
gaza kılıcı, 129
GAZİ HüSREV BEY. Bosna sancakbeyi, 51
Gebze, 147
Gelen-giden defterler, 26
GELENBEVI İSMAİL EFENDİ, 126
Gelibolu, 36, 38, 40, 52, 54, 118, 128, 145;-Acemi Ocağı, 41;-Ağası, 37, 40;-fethi, 85;-mukataası, 71;- tersanesi, 52/n, 54
Gemlik tersanesi, 54, 58
gerdek resmi bk. resm-i arus
gerdek, 169;-*değeri*, 174;-resmi, 86
Geri hizmet kıt'aları, 50
geri hizmeti, 49
Germiyan, 31, 106
GEYİKLİ BABA, 128
Geyve, 32, 150/n
geçit akçası, 160
geçit bekçiliği, 158
Girit savaşları, 55
göçebe aşiretler, 91
Gök medrese, Sivas'ta, 115/n
Gök medrese, Tokat'ta, 115/n
gökcisimleri, 125
gön, 172, 174
gönülden [=günlük otu], 171
gönüllü, Gönüllüler, 50;-teşkilâtı, 51
47
göz çıkarmak, 183
göz hekimi, 31
gramer, 126
gulâm (bülûğa ermiş çocuk),, 37
gulâmçe (sekizden oniki yaşına kadar küçük çocuk),, 37
Gurabâ-i yemin, 42/n, 46
Gurabâ-i yesar, 42/n, 46
Gülçiçek Hatun medresesi, Bursa'da, 116
gümrük resimleri, 68
gümrük, 26
Gümülcine, 101, 145, 147
Güney-doğu Anadolu, 96

-H-

haberci atlılar, 146
haberleşme, 146, 147, 149, 155
Habeş eyâleti, 77
Habibce menzili, 148
Hac yolu, 147
hâce makâmı, 179
Hâcegân-ı dîvân-ı hümâyûn bk. Dîvân-ı *Hümâ*-yün Hocaları
HACI BAYRAM VELİ, 129

HACI HASANZÂDE, Balıkesirli (İstanbul kadısı), 15
Hacı Kılıç medresesi, Kayseri'de, 115/n
HACI PAŞA bk. Celâleddin Hızır
Hacı İvaz Paşa medresesi, Bursa'da, 117
hademe-i Bâb-i Âlî, 27
hademe-i hassa, 46/n
hadis, 2, 105, 120, 123, 126
HADIM ALI PAŞA, 120
hâdımü'l-haremeyn, 130
hakk-ı imzâ, 184
hakk-ı kitâbet, 184
Halebiye medresesi, Edirne'de, 118
Halep, 64, 111/n, 124, 147, 148;-eyâleti, 77
halife, 4
Halife-i müslimîn, 3
Halife-i rûy-i zemîn, 3
Halifeler devri, 84
halifelik, 130
HALİL İNALCIK, 108
Haliç, 54, 120, 133
Halvetîlik, 129
Hama, 94
hamam, 93, 119, 120, 129, 137, 139, 159
Hamid, 139
HAMİD-OĞLU HÜSEYİN BEY, 96/n
HAMMER, 22, 66
han ağası bk. derbend ağası
han, 93, 129, 137, 149, 155, 156
Hanbelî mezhebi, 104/n
Hand Hatun medresesi, Kayseri'de, 115/n
hâne, 102
Hanefî fıkhı, 109, 123, 131
Hanefi mezhebi, 58/n
hankah, 139
harac-ı mukaseme, 56/n, 79
harac-ı muvazzafa, 56/n, 79, 97
harac-ı şer'î, 185
haraca yarar, 173
haracî topraklar, 78, 79, 140
haraçlı baştina, bk. raiyyet baştinası
Harameyn vakifları, 142
haraç, mülk vergisi, 14, 56, 58, 63, 68, 174, 183
haraçgüzar, 97/n
harbe, 44, 46
harc-ı mahkeme, 56
Harem ağası, bk. Dârüssaade Ağası
Harem, Harem-i hümâyun 28, 29, 46;-ağaları, 30
Haremeyn, mevleviyeti, 114;-Evkafı muhasebeciliği, 30;-Evkafı müfettişliği, 30
Hâric, medrese derecesi, 122, 179;-elli medresesi, 123;-müderrisi, 122, 179;-müderrisliği, 135
Hariciye nazırı, 28
Harp Tarihi Dairesi Arşivi, 25
Harput, 147
hâs, 26, 77, 81, 85, 101, 162, 183;-*ahırı*, 43;-*defterdar*, 183;-defterleri, 27;-topraklar, 48, 156
Hasoda;
hasahut, bk. Istabl-ı âmire
HASAN ALP, 128
HASAN PADİŞAH, bk. Uzun Hasan
HASAN ÇELEBİ, 147
Hasankale, 147, 148/n
Haseki Câmii, İstanbul'da, 145
Hasoda, 29, 181, 182;--oğlanı, 181
hassa tabipleri, 145
Hastahane, 69, 93, 120, 137, 139, 144, 146
hatib, 21, 86, 135
Hatip Paşa medresesi, Balıkesir'de, 118
hatt-ı hümâyûn, 13, 22, 89
Hatuniyye medresesi, Konya'da, 115/n
havâss-ı hümâyûn, 64, 81, 82, 183, 184
hayrî müesseseler, 142
hayvancılık, 160
Hazîne, Hazine-i âmire, 71, 154, 180, 184, 182;--daireleri, 70, 71;-Defterdarı, defterdarları, 83;-defterdarlıkları, 64;-kâtibi, kâtipleri, 83, 179;-mukataat defterdarlığı, 72;-odası, Enderun'un bölümlerinden, 29
Hazine-i âmire dairesi, bk. Rûznâme kalemi
Hazine-i Evrak, 20
Hazine-i hassa, 61
hazînedarbaşı, 177
Haçlı donanması, 54
Haçlılar, 60
Haşiye-i Tecrîd (Yirmili), medrese derecesi, 122
HEKİM ARAP, 126
hekimbaşı, 30, 120
Hemedan, 148/n
hendese, 123
hesap, 123
heyet (Astronomi), 123
hınta, 148, 185
Hırka-i Saâdet, 29
hırsızlık, 107
Hırvat, 51
hıristiyan devletler, 33
HIZIR BEY-OĞLU YUSUF SINAN PAŞA, 125

HİBRİ ALİ EFENDİ, 126
Hidâyei, Fıkıh kitaplarından, 123/n
hil'at, 22, 135, 177
hil'at-ı fâhire, 180
Hindistan, 34
Hint denizi, 54, 66/n
hisar yapmak, 173
hisse-i mîrî, 185
hitabet, 86
hizmet timarı, 86
HOCA ATAULLAH-İ ACEMİ, 126
hoca efendi oğulları, 180
HOCA-ZÂDE MES'UD EFENDİ, Şeyhülislâm, 134
HOCA-ZÂDE, 125
Horasan, 124
hubûbât, 170, 185
hukukî hükümler, 109
hukukî işler, 131
Humbaracı, 44
hums-ı ganâim, 68
hutbe, 73/n
huzûr-ı âlî-şân, 181
hüccet, 111, 172, 184
Hüdâvendigâr Livası Kanunnâmesi, 98/n, 102, 109
Hüdâvendigâr medresesi, Bursa'da Çekirge'de, 116
hükm-i hümâyûn, 172
hükümdar, 1
hünkâr imamı, 31
HÜRREM SULTAN, Kanuni'nin hanımı, 145
HÜSAMEDDİN TOKADİ, 125

-İ-

Isfahanî, Tefsir kitaplarından, 123/n
Isparta, 5
Istabl-ı âmire, 70, 71
Işık, Babaî guruplarından, 128

-İ-

İBN KEMAL, şeyhülislâm, 126, 165
İBN-İ HACER, Hadis kitaplarından, 123/n
İBRAHİM AFİF EFENDİ, 33
İBRAHİM PAŞA, Damat (Veziriazam), 9;- Sarayı, 29, 46
İbrail, 70
icâre-i mu'accele, 141
icâre-i mü'eccele, 141
icâreteyn usûlü, 141
icâzetnâme, 128
icma', 2, 105
İcmal kalemi, Defterhâne'deki üç kalemden biri,, 26
ictihâd (büyük din âlimlerinin Kur'an ve hadîslere göre verdiği hüküm), 59
iç halkı, 177
iç hazine, 61, 82/n
iç oğlanları, 45, 46
iftâ' (fetvâ verme), 59
iftira, 107
İğdir, 100
İkindi Dîvânı, 14, 16, 21, 27
İkindi Rûûsu, 21
ikramiye, 154
ikta sistemi, 84
İl, 101;- narhı, 174
İlhanlılar, 8, 11, 35, 84, 146, 156
İlm ü haber defterleri, 26
ilmî tarikatçilik, 128
ilmiye, 92, 131;- ricali, 162;- sınıfı, 11, 131
iltizâm (toprağın idaresini kendi adına birinin üzerine verme), 81, 184
imam, 21, 86, 135
İMÂM-İ A'ZAM EBU HANİFE, 130
imamet, 86
imar, 26
İmâret medresesi, Antalya'da, 115/n
imaret, imaretler, 93, 115/n, 119, 120, 121/n, 129, 130, 137, 139, 145
imdâd-ı seferiyye, 56
imdâdiye, 148
İmtiyazlı Hükümet, 77
in'am hükmü, 150
In'amât Defterleri, 153
İncil, 111
İnebahtı, 54;- felâketi, 54;- mukataası, 71
inek, 175
İngiltere, 31, 33
inhisarlar, 68
ipek ticareti, 108
İpekçi medresesi, Konya'da, 115/n
iplik, 172, 174;- eğirtmek, 173
İpsala, 101
İrade Kayıt Defterleri, 26
İran, 32, 34, 108, 133/n, 150/n;- elçisi, 34;- seferi, 133, 137, 149
irtidâd (dinden dönme), 60
İrşâdü'l-akli's-selîm, Ebussuud Mehmed Efendi'nin eseri, 126, 134
İsâ Bey medresesi, Bursa'da, 117
İSA-OĞLU AHMED ÇELEBİ, İzmitli hekim, 120
İsakçı, 70, 147

iskân kanunu, 87, 94
iskeleler, 94
İslâm, âlimleri, 59;- devletleri, 33, 123;- dünyası, 4, 130;- fütühatı, 59;- hukuku, 1, 2, 38/n, 58, 62, 78, 136, 138, 141;- hukukçuları, 58/n, 59
İslâmbol bk. İstanbul
İspanya, 31;-, 66/n;- sahilleri, 53
ispenç, ispençe, 92, 97, 160, 173, 174
İstanbul, 3, 10, 15, 21, 27, 28, 31, 32, 34, 38, 40, 42, 45, 47, 53, 54, 66, 70, 85, 86/n, 94, 95/n, 103/n, 108, 111/n, 112, 118, 120, 121, 124, 125, 130, 134, 144, 145, 147, 148, 150, 165, 174, 175;- ağası, 41;- fethi, 129;- kadılığı, 142;- kadısı, 14, 15, 27, 142;- mahkemeleri', 142;- mukataaları, 64;- şeyhleri, 130;- Üniversitesi, 28
İstefe (Tebai), 147
İşkodra mukataası, 71
İştip, 118
iştira bedeli, 57
itikadnâme,, 34
itimadnâme, 34
İVAZ-ZÂDE İBRAHİM EFENDİ, şeyhülislâm, 136
İzdin, 147
İzmit, 5, 52, 54, 116
İznik, 110, 115, 116, 118, 123, 145, 147;- medresesi, 116, 121, 124, 145

-J-

Jandarma Nizamnâmesi, 161

-K-

Kâbe, 129
kaçkun, sahipsiz tutulan hayvan, 102/n
Kadîhân, Fıkıh kitaplarından, 123/n
Kadir gecesi, 135
Kadirilik, 129
Kadiriye tarikati, 130
Kadı Beyzâvî, Tefsir kitaplarından, 123/n
kadı, 16, 39, 73, 86, 92, 106, 111, 135, 143;- nâibleri, 113
kadıasker, kadıaskerler, 4, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 27, 111, 112, 113, 122, 124, 132, 133, 135, 161, 162, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 184;- dâiresi, 112;- dîvânı, 7, 111;- mazulleri, 133;- oğulları, 180
Kadıaskerlik, 11, 15, 110, 135;- vazifesi, 131
Kadılık, 109, 110, 135
Kadınhanı, 159
kadırga, 55
KADİ-ZÂDE ŞEMSEDDİN AHMED, Süleymaniye medresesi müderrisi, 120
KADİ-ZÂDE-İ RUMİ, 124
kafadâr, 182
kaftan, 18, 182
kaftancı-başı, 22
Kâğıthâne, 165
kağnı, 149
Kahire, 108
kalay, 172, 174
kaldırımcılar, 103
kale, ağalıkları, 21;- dizdarları, 83;- koruyucuları, 92;- muhafızı timarı, 88/n
kalenderhane, 139
kalite, 55
kalkan, 46, 48, 51, 173
kallavi, 34
kalpazanlık, 74
kalyon, 52
kanalizasyon, 93, 137
kantar, 174, 185
kânûn-ı kadîm, 97/n, 106, 186
Kânûn-ı Osmanî, 97/n, 105
Kânûn-ı Pâdişâhî, 167
KANÛNİ, SULTAN SÜLEYMAN, 9, 11/n, 22, 44, 49, 64, 66, 81/n, 87, 108, 120, 126, 130, 134, 142, 145 150/n;- devri, 14, 30, 100;- dönemi, 66/n, 88/n, 108, 150
Kânunnâme-i Âl-i Osman, 176
Kaptanpaşa, Kaptan-ı deryâ, 27, 28, 43, 47;- eyâleti, 77
kapı ağası, ağaları, 5, 30, 177, 181
kapı kethüdâsı, 33
kapıcıbaşı, kapucubaşı, 21, 42/n, 83, 176, 178, 184
kapıcılar kethüdâsı, 10, 19, 29, 31, 176, 178, 181, 184
Kapıkulu, askerleri, 1, 92;- efrâdı, 34;- ocağı, 36;- ocakları, 35, 45, 133;- ocakları kâtipleri, 19, 23;- süvarileri, 47;- süvarisi, 29, 46
kapıya çıkma, 38
Kara hadım ağaları, 28, 30
Kara Hasan Paşa medresesi, Bursa'da, 117
KARA HASAN REİS, 53
KARA HOCA, İznik medresesi hatibi, 116
KARA İBRAHİM PAŞA, İV. Mehmed devri veziriazamlarından, 13
KARA MURAD PAŞA,Kaptan-ı deryâ, 47

KARA RÜSTEM, bk. Karamanlı Kara Rüstem
kara müsellem, 171
Karabiga, 54
Karaca Ahmed, Üsküdar'da, 145
Karaca Hisar, 106, 110
Karaca değirmen, 171
Karacanavar, 175
Karadeniz, 31, 53, 54
Karaevli, 100
Karahisar-ı Sahip, 139
Karahisar-ı Şarkî, 147
Karakoyunlu, 31
Karaman, 31, 64, 97/n, 132;- beylerbeyiliği, 75;- eyâleti, 77, 81/n
KARAMANİ MEHMED PAŞA, 121
KARAMANLI KARA RÜSTEM, 36, 37, 41, 55, 110
Karamanoğulları, 56/n
Karamürsel, 52, 55
Karasu, 147
Karatay medresesi, Antalya'da, 115/n
Karatay medresesi, Konya'da, 115/n
karavaş [=câriye, halayık], 167
kardeş katli usûlü, 1
Karesi Beyliği, 52
kargı, 48
Karkın, 100
Karlofça Antlaşması, barışı, 44, 67
Kars, 147, 149
Kasr-ı adl, 10
kassâb, 175
kassam, vefat eden kimselerin mallarını varisleri arasında pay eden kimse, 113
Kastamonu, 124, 139, 144
Kâşânî, Tefsir kitaplarından, 123/n
kâtip, Fetva kalemi memurlarından, 21;-, 136;- defterleri, 27;- tîmârı, 179, 183
kâtiplik, 63, 181
katık baha, 56
katır, 45, 149, 182
Kavânîn-i Yeniçeriyân, 37/n, 38, 41
kavânîn-i örfiyye, 105
Kaymakam-ı Rikâb-ı Hümâyûn bk. Sadaret Kaymakamı
kaymakamlık, 72
Kayseri, 94, 115/n
Kayı boyu, 1, 100
kayık, 181
kayıkçılar, 103
KAYITBAY, Memlûk Sultanı, 96/n
kaza, 73;- ayânı, 151;- müftüleri, 135;- nâibleri, 113
kazma, 44
KAZOVALI AHMED EFENDİ, 126
Kefken Adası, 54
Kefri, 148/n
Kelâm, 123, 125, 126
kelime-i şahadet, 40
Kelkit, 147
KEMAL PAŞA-ZÂDE, 165
KEMAL REİS, 53
kemankeşler, Enderun halkından, 29
kemhâ [=ipekli kumaş], 172, 174
Kenar defterdarlıkları, 64
kepe, 172, 174
kepenek, 172, 174, 175
kerbalığı, 172
Kerkük, 147
kervan yolları, 147
kervansaray, 98/n, 137, 139, 149, 156
kese kalemi, bk. Tahvil kalemi
kesedarlık, 143
kesr-i mîzân, 184
kesr-i munzam, 63
Keşan, 101
keşiş, 111
Keşşâf, Tefsir kitaplarından, 123/n
ketan, 170, 174
kethüdâ, 16, 27
kethüdâ, şeyhülislâmın maiyyetinden, 136
Kethüdâ-yı Sadr-ı Âlî, 28
kethüdâlık, 21
Keykâvus medresesi, Sivas'ta, 115/n
Kıbrıs, 54, 134
kıla' tezkirecisi, 71
kılıç, Timar ve zeâmette ilk üçbin akça, 48, 88
kılıç, 44, 48, 110, 173, 174
KINALI-ZÂDE ALİ, 126
Kınık, 100
kıptiyân, 166
kırkbeş akçalık kadılık, 111
Kırklareli, 147
Kırklı, medrese derecesi, 122;- medrese, 122, 123;- medrese müderrisleri, 124
kırmızı atlas kese, 25
Kırım, 147;- hanları, 78;- Hanlığı, 77, 78;- kuvvetleri, 51
Kırşehir, 115/n
kısas, 168
kısmet-i emvâl, 184
kısrak, 172, 175
kışla hakkı, 171
kışlak resmi, 86, 102
kışlık, 177

kıyas, 2, 105
Kızlar ağası, bk. Dârüssaade Ağası
Kızık, 100
Kızılkend köyü, Mardin'de, 84/n
kiler odası, Enderun'un bölümlerinden, 28, 29
kilâr oğlanı, 181
kilercibaşı, 177
Kili, 47
kilise, 79, 98/n
kiracı, 170
kiralama (=icar) *sistemi*, 141
Kirmanî, Hadis kitaplarından, 123/n
Kitâb-ı Müstetâb, 88
Kitâb-ı tıb ve Maddetü'l-hayat, Muhammed b. Hamza Akşemseddin'in eseri, 126
Kocacık yörükleri, 104
KOÇİ BEY, 88
kol kırılmak, 183
kolonizatör Türk dervişleri, 140
konar-göçerler, 92, 95, 99, 100, 101, 102
KONUR ALP, 128
Konya, 115/n, 116, 144, 147;- Kanunnâmesi, 98/n
Kosova, 45
koşucu, 146
Kotur, 148/n
kovan, 89, 155, 158, 160, 171, 173
koyun, derisi, 175;-emini, 43
koyun resmi, bk. Ağnam resmi
Kozan, 96;-Livâsı, 185
Kozluca köyü, 115
köftehor, 167
kömürci, 171
köprü, 129, 139
köprücü, köprücüler, 57, 103
köprücülük, 157
KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA, 12, 67, 120
köylü, 91, 95, 99
KRAELITZ, F., 107
Kripoli akını, 50
Kubbe veziri, vezirleri, 11, 12, 18, 27
Kubbealtı, 9, 11, 27, 29
Kubbenişîn, 11
kul kethüdası, 42
kul sistemi, 107
KULA ŞAHİN PAŞA, Rumeli Beylerbeyisi, 118
kulluk, 171
kumaş, 172, 175;-yükü, 174
Kur'an, 2, 59, 105
Kur'an-ı kerîm ahkâmı, 111
Kurtubî, Tefsir kitaplarından, 123/n
KUŞOĞLU, Zağanos'un Arnavutça'da mânâsı, 2/n
kurşun, 44, 172, 174
Kutbuddin, Tefsir kitaplarından, 123/n
kutsal emanetler, 130
kuzât, 177, 184
Küçük Karatay medresesi, Konya'da, 115/n
Küçük Rûznâmçe kalemi, 70
küçük oda, Enderun'un bölümlerinden, 29
küçük rûznâmeci, bk. Rûznâmçe-i sânî
külliye, 120, 143
küp, 173
küreci, 101
kürek, 44
kürekçi, 185
kürkçi, 174
Kürt Hoca medresesi, Edirne'de, 118
Kütahya, 5, 76, 115/n, 118;- livâsı, 21/n
küttâb, 178, 182, 184;- merâtibi, 179
kütük, 55
kütüphâne, 119, 139, 146

-L-

Lâdik, 147
lâğımcı, lâğımcılar, 44, 51, 103
Lala, 4
LALA ŞAHİN PAŞA, 11/n, 75;-medresesi, 116
Lankaza, 147
Lapseki, 36
LARİ-I ACEMİ, 126
Lâtinler, 52
Lehistan, 31, 67;- seferi, 133/n
levend, 49
livâ, 73
lodra, 170
loncalar, 93/n
lügat, 123, 126
LÜTFI PAŞA, veziriazam, 11/n, 56/n, 105, 150

-M-

Macaristan, 38, 50
Maçin, 70
Maden mukataası kalemi, 71
Madîk, 155
mahaüe, 101
mahallî idareler bütçesi, 142
mahkeme binası, 159;- tercümanı, 25
MAHMUD II, 24, 27, 44, 71, 143, 154
MAHMUD PAŞA, Veziriazam, 120, 121

MAHPEYKER SULTAN, IV. Murad'ın annesi, 121
makâm-ı mevleviyet, 121, 179, 180
Makedonya, 145
maktu' vergiler, 68
mal defterdarı, 17, 76, 179;-defterdarları, 63, 176, 177, 179, 183;-defterdarlığı, 180
Malatya, 145, 147
mâlikâne, 81
malikâne-dîvanî sistemi, 140
Mâlikî mezhebi, 104/n
maliye, 19;- dairesi, 23;- hazinesi, 10, 63;- kalemi, 71;- kalemleri, 69, 71;- nazırı, 28;- Nezâreti, 69, 72;- teşkilâtı, 71
Malkara, 118, 128, 147
Manastır, 76, 79, 98/n
Manastır medresesi, Bursa'da, 116, 121, 132
Manisa, 5, 145;- civarı, 158
Mansure Defterdarlığı, 72;- hazinesi, 71
mansıb-ı iftâ, 131
mantık, 123, 126
Mardin livâsı, 84/n;- kanunu, 80, 96/n
Marmara, denizi, 54, 120
martalos, 51, 103, 158
maslahatgüzar, 33
masraf, 180;- defterleri, 65
masraf-ı şehriyârî kâtibi, 23
matbah emîni, 19, 23
matbah-ı âmire, 70
matematik (riyaziye), 120, 125, 126;- ilmi, 124
matlabcı, 16
mavna, 55
mazbata, 22
ma'zûl beğler, 178
ma'zûl beğlerbeğiler, 178, 182
me'kûlât, 184
Meclis-i Vükelâ, 22
medâris-i âliye, 179
MEDENÎ MEHMED NURÎ EFENDİ, Osmanlılarda son şeyhülislâm, 132
Medine, 130, 142
medre [=kile], 173
medrese, 93, 111, 115, 123, 127, 129, 137, 139, 146;- mensupları, 118;- talebeleri, 92
Medrese-i Etibba, 144
Medreselerin bozulması, 127
Mehayif müfettişleri, 113
MEHMED AKKIRMANI, 126
Mehmed Ağa Tekkesi şeyhliği, İstanbul'da, 130
MEHMED B. BEŞİR, 122
MEHMED II, bk. Fâtih
MEHMED EMİN EFENDİ, 126
MEHMED III, 64, 112, 130
MEHMED IV, 13, 133/n, 134
MEHMED KADI-I MANYAS, 125
MEHMED REŞAD, 60
MEHMED ÂRİF, 108
Mekke, 111/n, 130, 142;- emirleri, 78
Mekke-i Mükerreme Emirliği, 77, 78
mektep, 137, 139, 155, 159
mektupçu, şeyhülislâmın maiyyetinden, 16, 27, 136
memâlik-i mahrûse, 177
memleha, bk. tuzla
Memlûk, Memlükler, 8, 11, 31, 35, 41, 96, 146;- savaşları, 53
menapolye, 173
Menteşe-ili, 96/n
Menteşe-oğulları, 52
Menzil, menzilhane, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 155;- akçesi, 56, 152;- atı, 149;- beygirleri, 154;-defterleri, 152;- emîni (=Menzilci), 151;- Halifeliği, 154;- hizmet erbabı, 152;- hükmü, 155;- imdadiyesi, 152;- masrafları, 154;-
menzil kethüdası, Menzil hizmetlilerinden, 151
menzilci, menzilciler, 57, 103, 147, 148
menzilcilik, 157
menzilkeş, 148, 151, 152, 155
merkep, 149
merkezî bütçe, 142
merkezî idare sistemi, 107
Merzifon, 118, 147
MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA, 120
Mesâbih, Hadis kitaplarından, 123/n
mescid, 139
mesned-i fetvâ, 131
meşîhat, 131
Meşihât-ı islâmiyye, 131
Meşkûk, Mardin'de köy, 84/n
Meşrutiyet, 22, 28
mevâlî (vilâyet kadıları), 20, 113, 135, 161;- nâibleri, 113
mevat arazi, bk. Arazi-i mevat
mevcudatçı, 71
mevkufatçı, 71
mevkufat, 69;-Defterleri, 154;- kalemi, 71, 154
mevlevîhane, 139
mevlevîlik, 127, 129

mevleviyet (=taht kadılıkları), 124, 15, 111, 112, 135
Mevzuatü'l-ulûm, Taşköprü-zâde Ahmed'in eseri, 126
meydân-ı dîvân, 181
meyveçe, 171
MEZID BEY-OĞLU MEHMED, mirahur, 86/n
Mısır, 31/n, 78, 124, 130;-eyâleti, 77;- hazinesi, 22, 78;- seferi, 3, 54, 130, 165
mızrak, 46, 51
miftah (Otuzlu), medrese derecesi, 122;- medrese müderrisleri, 124
miğfer, 48
MİHAL, Eflâk beyi, 51
MİHAL-OĞLU ALI BEY, 81/n
MİHAL-OĞULLARI, 50
Mihaliç, 145
mihmandar, 32
Milan elçisi, 32
Milano hükümeti, 31
Milâs, 54, 118
MİMAR-ZÂDE MUSLİHIDDIN MUSTAFA B. MEHMED, Süleymaniye medresesi müderrisi, 120
MINKÂRI-ZÂDE YAHYA EFENDİ, şeyhülislâm, 133/n, 134/n
mîr-i alem, 19/n, 42/n, 176, 178, 184
mîr-i mîran, emîr-i emîrân, 75
mîrahûr, 5, 31, 42/n, 86, 176, 184
mîrâhûr-ı sânî, 176
mirî arazi, 80, 81, 82, 140
mîrî subaşıları, 183
mîriâlem, 5
MİRİM ÇELEBİ, MAHMUD B. MEHMED, 126
mîrimîran, 11
MİRZA MUSTAFA EFENDİ, şeyhülislâm, 136
MIRZA-ZÂDE ŞEYH MEHMED EFENDİ, şeyhülislâm, 136
misafirhane, 119, 120, 121/n, 137
Misis kalesi, 156
Miskinler Tekkesi, Üsküdar'da, 145
Molla Atîk medresesi, Konya'da, 115/n
MOLLA FENÂRI, 122, 124, 132;-ailesi, 127
Molla Fenârî medresesi, Bursa'da, 116
MOLLA GÜRANI, 126, 131, 132
MOLLA HÜSREV, 121
MOLLA YAHYA B. NUREDDIN, Süleymaniye Dârü'l-hadîs müderrisi, 120
MOLLA YEGÂN, 116
Molla Yegân medresesi, Bursa'da, 116
MOLLA ŞEMSEDDIN FENÂRÎ, İlk şeyhülislâm, 132
Mora, 50;-seferi, 44
Moğollar, 146
mu'allim-i sultân, 176
mufassal kalemi, Defterhâne'deki üç kalemden biri, 26
muaf ve müsellem reâyâ, 91, 160
muafiyet usûlü, 159
muafnâme, 160
muallimhane, 119, 139
Mudurnu, 118
mufassal defterler, 22
MUHAMMED B. HAMZA AKŞEMSEDDIN, 126, 130
muharip, 61
muhâsebeci, 179, 182
muhtesib, 86
MUHYİDDİN-I ARABİ, 130
muhzır, 16
muhzır Ağa, 42
muîd (asistan), 119
Mukabele Kalemi, 70
mukabeleci, Fetva kalemi memurlarından, 70, 136, 179
mukaddes emânetler, 29
mukataa mültezimleri, 70
mukataacı, 71, 179
Mukataacı-i evvel kalemi, 70
Mukataacı-i sâlis kalemi, 71
Mukataacı-i sânî kalemi, 71
mum imalâthanesi, 137
MURAD I, 7, 8, 11, 15, 36, 41, 45, 46, 55, 62, 65, 84, 96/n, 97, 107, 110, 116, 121, 128, 129, 145
MURAD, Fâtih'in oğlu, 2
MURAD II, 2/n, 3, 4, 8, 30, 32, 53, 62, 85, 107, 117, 118/n, 121, 127, 129, 132, 145, 156;-devri, 122, 124
Murad II Medresesi, Amasya'da, 118
Murad II medresesi, Çorum'da, 118
MURAD III, 44, 89, 135;- devri, 30
MURAD IV, 95/n, 133/n, 134
MURAD B. İSHAK, 125
MURAD B. YAHYA BEY, defterdar, 62/n
Murâdiye medresesi, II. Murad'ın,, Bursa'da, 117
MUSA PAŞA B. MAHMUD B. MEHMED SELÂHADDIN bk. Kadızâde-i Rûmî
MUSLIHIDDİN-I KASTALANİ, Rumeli kadıaskeri, 15
MUSTAFA III, 120/n, 143
MUSTAFA REŞID PAŞA, 24/n

mustahfız, 143;- timarı, 86
Musul, 147;-Kanunnâmesi, 98/n
mutasarrıflık, 72
mutasavvıflar, 128
muvahhidî aba, 39
muvakkî, 17
mübaşirlik, 19
mübeyyiz, Fetva kalemi memurlarından, 136
mücahid, 61
mücerred, bekâr, 98, 99, 101, 102/n;- resmi, 92, 98
mücevveze, 34, 178
müd, 170
müderris, müderrisler, 16, 21, 92, 117, 119, 122, 123, 127, 132, 135, 180, 182
müderrislik, 21, 111, 135;- beratı, 127;- kanunu, 127
müessesât-ı hayriyye, 139
müezzin, 135
müfettiş, 142;-kadılar, 142
müftî, Müftiyü l-enâm, 3/n, 4, 131, 132, 134, 176, 182;-efendi oğulları, 180
MÜFTÜ-ZÂDE MEHMED EFENDİ, 127
müftülük, 134
Mühimme Defterleri, 9, 20, 25
mühimmenüvisan, 20
mühr-i hümayun 9, 11, 13, 14
mühr-i şerîf, 182
mühürdar, Fetva kalemi memurlarından, 136
mülâzım, mülâzımlar, 120, 122, 179, 180
mülk, 95, 140;-arazi, 80;-Timar, 79;- topraklar, 79;- vergisi, 58
mülkiye teşkilâtı, 72
Mülkiye ve Dahiliye nazırı, 28
münakale, 149;- sistemi, 155
MÜNİR ZOGNOS, Zağanos Mehmed Paşa'nın kardeşi, 2/n
mürted, 59
müsâdere (= zabt etme, el koyma), 61
müsellem, müsellemler, 35, 47, 49, 81, 103, 104, 171;-defterleri, 27;-ocakları, 49
müsevvid, Fetva kalemi memurlarından, 136
Müslim, Hadis kitaplarından, 123/n
müşrik, 58
müteferrik defterler, 22
müteferrika, 69, 180, 181
mütekâ'id, 183
mütesellim, 76
mütevellî, 21, 139, 141
mütevellîlik, 142
müvezzî, Fetva kalemi memurlarından, 136, 137
müzevvec (evli), 185

-N-

Nafıa Nezâreti, 161
NAFİZ EFENDİ, Mansure Defterdarı ve ilk Mâliye nazırı, 72
nahiv, 123
nahiye, 73
Nâib Defterleri, 153
NAİMA EFENDİ, Halepli Mustafa-,, 23
Nâima Tarihi, 23
naklî ilimler, 123, 127
Naksos dükası, 53
Naldöken yörükleri, 104
nâme, 18;-defteri, 9;-defterleri, 25
Nâme-i hümâyûn, 35
narh, 173
nazır, 19
NEVŞEHİRLİ DAMAT İBRAHİM PAŞA, 33
NEŞRİ, 36, 110, 129
Nihâye, Fıkıh kitaplarından, 123/n
nikâh, 184
Niksar, 147
nîm çift, 97
niyâbet, 86
Nizâm-ı cedîd, 65
nizâm-ı âlem, 1, 182
Niğbolu, kanunnâmesi, 87;-kuşatması, 45
Niş, 147
nişan kalemi, bk. Tahvil kalemi
nişancı, 4, 5, 9, 10, 17, 18, 23, 27, 76, 177, 178, 182, 85;-oğulları, 180
nişancılık, 18, 180
nöbetli, müsellemlerin sefere gidenine verilen isim, 35
NURBANU SULTAN, Sultan Murad'ın annesi, 121/n
NUREDDİN-ZÂDE ŞEYH MUSLİHİDDİN EFENDİ, 130
Nusaybin, 147
nüzül, 152;- bedeli, 57

-O-

oba(aile), 101
Ocak Kethüdası bk. Kul kethüdası
ocaklık, 148, 156
oda oğlanları, 181
odabaşı, 177, 181
odacı, Menzil hizmetlilerinden, 151, 152
odun, 148, 152;- bahâ, 184
Ofcabolu yörükleri, 101, 104

ok, 44, 46, 48, 173
ordu kadısı, 16, 113, 135
ordu hazinesi, 62
ORHAN BEY, Gazi, Osmanlı hümüldarı, 8, 11, 15, 41, 42, 75, 110, 115, 116, 117, 123, 128, 129, 145;-, 116
Orta Asya, 2, 138
ortaçağ, 61, 147;- tarzı, 147
Oruç Paşa medresesi, Dimetoka'da, 118
OSMAN BEY, Gazi, 50, 106, 107/n, 110, 128, 129;- devri, 110
OSMAN III, 120/n, 143
OSMAN, Hz., halife, 187
Osmanlı, 32, 37, 150;-arazi teşkilâtı, 82;-Arşivi, 25, 27;-askerî teşkilâtı, 49;-askerleri, 42;-Beyliği, 1, 52, 110, 127, 128;-bütçesi, 142;-denizciliği, 53, 55;-devlet adamları, 107;-Devleti, 1, 2, 7, 11, 15, 16, 26, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 47, 50, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 62, 65, 67, 68, 73, 77, 78, 84, 91, 94, 95, 97, 100, 103, 104, 106, 109, 115, 128, 131, 138, 141, 143, 147, 149, 155;-dîvânı, 8;-donanması, 52, 54, 165;-dönümü, 97/n;-eyâletleri, 25, 76;-hakimiyeti, 31, 78;-hastahaneleri, 144;-hazinesi, 67;-himayesi, 77;-hukuk sistemi, 106;-hükümdarları, 2, 4, 120, 129, 130;-hükûmeti, 78;-idaresi, 96, 142;-idarî teşkilâtı, 73, 75;-Imparatorluğu, 25, 60, 77, 83, 137, 146;-ilim hayatı, 127;-kanunları, 96, 107;-kanunnâmeleri, 74, 79, 80, 105, 106;-kaynakları, 110;-Maliyesi, 65, 66/n;-medreseleri, 115, 122, 123;-memleketleri, 121, 128;-muhakeme usulleri, 106;-müellifi, 88;-ordusu, 44, 45, 53;-padişahları, 3, 129;-reâyâsı, 96;-saltanatı, 3;-sarayı, 28, 30;-sosyal hayatı, 144;-soyu, 1/n;-Sultanları, 117, 128, 129, 130;-şehirleri, 93, 118, 137;-şehzâdeleri, 5;-ticarî hayatı, 158;-timar sistemi, 84;-toplumu, 91, 95;-toprakları, 96;-ülkesi, 110;-vesikaları, 155;-yolları, 147;-
osmanlıca, 155
Osmanlılar, 1, 31, 45, 47, 52, 55, 56, 60, 61, 62/n, 66, 78, 85, 92/n, 93, 95, 96/n, 100, 103/n, 105, 108, 109, 115, 116, 121, 123, 131, 132, 139, 140, 141, 142, 146, 149, 154, 156
otacılu [=doktorluk], 168
Otağ-ı hümâyûn, 46/n
otlak, 86
otluk, 184
otuzlu medrese, 122
oymak, 101
oğrulug[=hırsızlık], 168
OĞUZ HAN, 1/n
Oğuzlar, Oğuz boyu, 1, 100

-Ö-

öküz, 172, 175
ÖMER, Hz., halife, 187
ÖMER L. BARKAN, 65, 109
örf, 2, 105
örfî hukuk, 107
örfî hüküm, 105
örfî kanunlar, 107, 131
örfî vergiler, 109
öşrî topraklar, 78, 79, 140
öşür, 48, 56, 68, 92, 96, 102, 160, 170
ÖZDEMİR-OĞLU OSMAN PAŞA, veziriazam, 135
özengi ağaları, 42/n, 176, 177
özengi ağalığı, 178
Özi, 147

-P-

pabuç, 182;-akçası, 40
pabuççu, 171, 174
padişah beratı, 91
padişah dirliği bk. havass-ı hümâyûn
padişah hocası, hocalan, 4, 30, 162
pala, 46
PALABIYIK MEHMED EFENDİ, 127
Pandorlar, 103, 158, 161
papaz odaları, 119
Paris Bibliothèque Nationale, 108
Paşakapısı, 19, 23, 27, 33, 34, 133, 135
paşmaklık, 81
pazar yerleri, 94, 137
Peçenek, 100
penbe (pamuk), 185
pençe, veziriazamın alâmeti, 13
pençik, 37;-kanunu, 37;-oğlanı, oğlanları, 37, 38;- resmi, 37
Pençikci, 37
peykbaşı, 182
Peykler medresesi, Edirne'de, 117
Pezdevî, Fıkıh kitaplarından, 123/n
pîr (ihtiyar), 37

PİRÎ PAŞA, Selim devri veziriazamlarından, 13
pirinç, 174
Piyade mukabelecisi, 40;-kalemi, 70, 71
pîşkeş, 14, 22, 63, 183
Plevne kasabası, 81/n
Portekiz, 31, 54
Portekizliler, 66/n
posta, 148
posta tatarları beygirleri, 148
Potur oğulları bk. Bosna müslümanları
Pravişte, 147
Prevadi, 147
Preveze, 54
pronoia, Bizansta timar tarzında bir toprak usûlü, 84
Prusya, 33
Prut seferi, 44

-R-

Ragüza Cumhuriyeti, 78
ra'iyyet, 101, 166, 169, 171;-baştinası, 79/n;-resmi, 92, 99, 170
Ramazan ayı, 135
Revan seferi, 95/n, 133/n
reâyâ, 91, 92/n, 99, 166
reis efendi, bk. reisülküttâb
reis kâtibleri, 179, 182
reisülküttâb, 5, 10, 17, 18, 19, 19/n, 21, 23, 24, 27, 28, 33, 34, 63, 177, 178, 179, 180
rencber, 185
resm-i âdî, 32
resm-i arus, 102
resm-i arûsane, 74
resm-i arûsiyye, 186
resm-i ağnam bk. Ağnam resmi
resm-i boyunduruk, 102
resm-i câmus, 186
resm-i çift, 97, 98, 102/n
resm-i dönüm, 97/n
resm-i ganem bk. Ağnam resmi
resm-i hâne, 185
resm-i kısmet, 111
resm-i meraî, 102
resm-i raiyyet, 166
Resmî hastahaneler, 145
Ribat, 147
rikâb-ı hümâyûn, 177, 180, 182, 183;-ağaları,, 162;-ruûsları, 21
rikâbdar, Enderun halkından, 29, 181
Risâle fi' l-hey'e, Ali Kuşçu'nun eserlerinden, 125
Risâle fi' l-hisâb, Ali Kuşçu'nun eserlerinden, 125
Rodos, adası, 54;-muhasarası, 53;-şövalyeleri, 53
Roma, 1
ruhsatiye, 68
Rum (Sivas-Amasya), 2/n;-beylerbeyiliği, 75;-eyâleti, 81/n;-Eyaleti, 83, 145
Rumeli, 5, 17, 31, 35, 36, 38, 40, 49, 52, 64, 70, 75, 78, 95, 100, 101, 104, 147, 149, 154, 179;-Ağası, 38, 40;-beylerbeyi, 10/n, 17, 63, 75, 76, 118;-beylerbeyiliği, 75, 76, 178;-beyleri, 75;-ciheti, 147;- defterdarı (= Şıkk-ı evvel defterdarı), 17, 64;-, 77, 81/n, 83, 88;-kadıaskeri, 15, 135;-kadıaskerleri, 133;-kadıaskerliği, 15, 133;-muhasebecisi, 70;-Muhasebesi Kalemi, 70;-toprakları, 81;-yolları, 150
RUMELİLİ KASIM, 84/n
Rumlar, 24
Ruscuk, 54
Rusya, 31, 33, 67
Ruûs, buyuruldusu, 21;-defteri, 9;-defterleri, 21, 25;-kalemi, 20, 21
Ruûs-ı Hümâyun Kalemi, 20
rûznâmçe kalemi, Defterhâne'deki üç kalemden biri,, 26
Rûznâmçe-i Evvel (Birinci rûznâmeci), 69
Rûznâmçe-i sânî (İkinci rûznâmeci), 69
ruznâmçeci, 16
Rûznâme kalemi, 69, 70
rûznâmeci, 69, 70, 179, 182
RÜSTEM PAŞA, 120
rüsûm-ı serbestiye, 86
rütbe maaşı, 162

-S-

SABUNCU-OĞLU ŞEREFEDDİN ALI B. ELHAC İLYAS, 126
SAÇAKLI-ZÂDE MEHMED EFENDİ, Maraşh , 126
Sadaret, 22;-Kaymakamı, 13;-Kethüdâsı Kalemi, 19;-Kethüdâsı Kâtibi, 33;-Mektubî Kalemi, 19
sadr, 177
sadrıazam, 7, 24, 28, 33, 34, 43, 152;-kethüdası, 27
sadrıazamlık, 142
Safevîler, 146

sağ garibler, 46
sağ kol ağası, derbend hizmetlilerinden, 158
sağ ulûfeci, 46
sahabe, 59
sâhib-i arz, 47, 48, 82, 86, 96, 177, 185
sahih vakıf, 80
sahn, 179;-medreseleri, 119;-medreseleri, 119;-mollaları, 179;-mollası oğulları, 180;-müderrisi, 124;-müderrisleri, 111, 177, 180
Sahn-ı seman, 118, 122;-medreseleri, 121, 146
saka, 185
sakallı (traşı gelmiş olanlar), 37
Sakız, 53
Sakız Cumhuriyeti, 78
sâlârlık (ağalık, kumandanlık), 102, 170, 173
salhane, 93, 137
sâliyâne, 183
saltanat sancakları, 46
Salur, 100
Sadeddin, Tefsir kitaplarından, 123/n
Sâhibiyye medresesi, Kayseri'de, 115/n
salâriye, bir vergi, 97/n
sancakbeyi, 74/n, , 76/n
SARUCA PAŞA, 52/n
Saruhan, 62/n
sâlyâneli eyâletler, 77
sâlyânesiz, eyâletler, 76
samur kürk, 133
san'at ehli, 170
sancağa çıkma, 4
sancak, 43,46
sancak (=livâ), 4, 5, 26, 48,49, 52, 72, 73,74,75,77.80,145, 177;- hükmü, 177;-kanunları, 109;-kanunnâmeleri, 108, 109;-müftüleri, 135
sancak tepesi, 46
sancakbeyi, 20, 39, 43, 73, 74, 75, 76, 77, 83, 85, 113, 177;-oğulları, 180
sancakbeyileri, 39, 81, 82, 91, 161, 176, 179, 183
sancakbeyiliği, 2, 21
Sapanca, 118
saray, doktorları, 145;-erkânı, 161;-hizmeti, 81;-hizmetlileri, 86;-teşrifatcısı, 19
Saray-ı atîk-i âmire, bk. Eski Saray
Sarayburnu, 28
sarrafiye, 56
SARUCA PAŞA, 53
Sarıca Paşa medresesi, Edirne'de, 118
Saruhan, 85
Saruhan-oğulları, 52
sarıca, 49
sazlık, 171
sebil, 120, 139, 143
Seferli odası, Enderun'un bölümlerinden, 29
sefine masrafı, 56
sekbân, 49, 172;-bölüğü, 42
sekbanbaşı, 39, 42, 43
seksoncubaşı, 39, 42
selâm çavuşu, 178
selâmlık, 43
Selânik, 111/n, 124
Semendire sancağı, 112/n
Serâceddin medresesi, Kayseri'de, 115/n
Seyfiye medresesi, Konya'da, 115/n
Seyitgazi, 115/n
Selânik yörükleri, 101
SELİM I, 13, 66
SELİM III, 33, 65, 89, 162
selimî, 34
Selçuklu, 60;-medreseleri, 123;-sultanı, 110
Selçuklular, 8, 41, 123
Semâniye medreseleri bk. Sahn-ı seman, 118
Semendire, 50
Semerkant, 124;-medresesi, 124
seraser kaplı kürk, 34
Serasker, 28, 88
serbest mîr-i mîranlık, 77
serbest timarlar, 85
serbest zeamet, 43
Serdar, 21
serdar bk. derbendcibaşı
Serdâr-ı ekrem, 3, 12, 113
serdâr-ı ulemâ, 176
Serez, 145;-mukataası, 71
sergi, halifeliği, 143;-halifesi, 65;-nâzırı, 65
Serhad-kulu, 51
serpuş, 40
sevâim (koyun, keçi, sığır, deve v.s.), 68
seyis, Menzil hizmetlilerinden, 151, 152
seyyar kadılık, 113
seyyib, 111, 184
sıbyan mektebi, 119, 121/n
sığır, 175
sır kâtibi, 33
Sırbistan, 38, 50, 103/n
Sırçalı medrese, Konya'da, 115/n
Sırp, 51
Sırpsındığı savaşı, 38
sicil, 111
Sigetvar, 130
sikke, 73/n
silahdar, silahtarlar, Enderun halkından, 29, 42/n, 46, 181;-Bölüğü (sarı bayrak), 46

Silistre, 50
Silivri, 147
SİNAN BEY, Rumeli Beylerbeyi, 118
SİNAN PAŞA, veziriazam, 51, 120
SİNANEDDİN YUSUF PAŞA, 11
Sinop, 54
sipah, 42/n, 46;-bölüğü (kırmızı bayrak), 46;-bölükleri, 46
sipahi, 48, 49, 87, 99, 102;-oğlanları, 176
sipahiler kâtibi, 179, 182
sipâhilik, 63, 181
SİRACEDDİN URÛMÎ, 116
Sirkeci iskelesi, 34
Sis, bk. Kozan
Sivas, 5, 64, 94, 95/n, 115/n, 130, 144, 145, 147;-eyâleti, 77
sivil timar, 86
siyâset kitapları, 78
Sofya, 111/n, 124, 147, 157
SOKULLU MEHMED PAŞA, 120
sol garibler, 46
sol kol ağası, derbend hizmetlilerinden, 158
sol ulûfeci, 46
solakbaşı, 39, 182
sorti, 174
soğan, 185
su bendleri, 143
su kuyuları, 143
su yolu, yolları, 93, 159, 137
subaşı, subaşılar, 73, 83, 85, 87/n, 92, 106, 113, 170, 171, 173
subaşı, timarlı sipahi bölük çavuşuna verilen ad, 48
suci [=şarap], 173
suffa-i Dîvân-ı âlî, 177
Sulu Sokak, Tokat'da, 117/n
SUNULLAH EFENDİ, Şeyhülislâm, 133
sûret-i sicil, 111, 184
Suriye, 64, 155
susam, 185
suyolcular, 103
SÜLEYMAN, şehzâde, 134
SÜLEYMAN PAŞA, Rumeli fâtihi, 36, 41, 75, 116
SÜLEYMAN SUDİ, Defter-i Muktesid müellifi, 68
Süleymaniye, İstanbul'da semt, 47;- Camii, 120;-medreseleri, 120
sürre-i hümâyûn, 78
sürsat bedeli, 57
sürü, 40
sürücü, Menzil hizmetlilerinden, 40, 151, 152
Süvari mukabele kalemi, 70, 71

-Ş-

Şafiî mezhebi, 104/n
şagird, 21, 116
ŞAH MEHMED B. MUHARREM EFENDİ, Afyonkarahisarlı, Süleymaniye Dârü'l-hadîs müderrisi, 120
Şah Melek b. Şâdî Bey medresesi, Edirne'de, 118
Şah İsmail evlâdı, 187
şa'îr, 148, 185
Şam, 64, 111/n, 124, 147;-eyâleti, 77
ŞARLKEN, 54
şehir, 171;-halkı, 95;-mimarları, 137
şehircilik, 137
şehirli, 99, 168
şehremîni, 17, 19, 23, 31, 45, 63, 179, 180, 184
Şehzâde, 1, 4;-hocası oğlu, 180;-lalaları, 177
Şehzadebaşı, 40
ŞEMSEDDİN AHMED SİVASİ, 130
ŞEMSEDDİN MEHMED B. HAMZA EL-FENÂRİ bk. Molla Fenarî
ŞEREFÜDDİN DAVUD-İ KAYSERİ, 116
şer'-i şerîf, 178
Şerh-i Müslim, Hadis kitaplarından, 123/n
şer'î, 2, 14, 15, 16, 109;-hukuk, 2, 7, 38/n, 61, 104, 105, 108;-hüküm, 105;-hükümler, 109;-kanunlar, 123, 131;-mahkemeler, 109;-vergiler, 56, 97, 109
Şerif Mes'ud medresesi, Konya'da, 115/n
Şer'iyye sicilleri, 25, 106
şerhli, 21
şeriat, 105
Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti, 143
ŞEYH CEMÂLEDDİN AKSARAYİ, 125
ŞEYH EDEBALİ, 128
ŞEYH RAMAZAN, kadıasker, 111
Şeyh Şüca' medresesi, Edirne'de, 118
şeyhnâmenüvislik, 23
şeyhülislâm, şeyhülislamlar, 12, 16, 27, 127, 131, 133, 134, 135, 136, 161, 162, 176;-konağı, 28
şeyhülislâmlık, 131, 142
şıkk-ı evvel defterdarı, 71
şıkk-ı râbi' defterdarı, 65
şıkk-ı sâlis defterdarı, 64
şıkk-ı sânî defterdarı, 64
şıra, 173
Şifâiye Tıp medresesi, Kayseri'de, 115/n
şiîler, 130
Şikâyet defterleri, 25

şîrhor, 37
Şurâ, 27
ŞÜKRULLAH-I ŞİRVÂNİ, 126

-T-

ta'âm yemek, 182
tâbhane bk. misafirhane
tabiiyye, 120
tabl, 110
TÂCEDDİN KÜRDİ, Sirâceddin Urûmî'nin şakirdi, 116
TÂCEDDİN İBRAHİM (Ahmedî), 125
tâcir, 175
Tâcü l-vezîr medresesi, Konya'da, 115/n
tagallübî, 78
Tahrîr Defterleri, 18, 26, 74, 97/n, 100, 101, 109
taht, 181;-kadıları, 76/n, 177;-kadılığı, 111;-kadısı oğulları, 180
taht kadılıkları, bk. mevleviyet
Tahtacı, 170
Tahvil, kalemi, 19, 20;-defterleri, 9, 25;-kâtipleri, 20;-kesedârı, 20
tahıl, 175
takrîr, 13, 21
takye, 182
tâlî yol, 153
Tanrıdağı yörükleri, 104
Tanzimat, 22, 68, 104/n, 137, 162;-devri, 161
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, 25
tapu bedeli, 86
Tapu-Tahrir Defterleri, bk. Tahrir Defterleri
TARHONCU AHMET PAŞA, veziriazam, 67
tarîk maaşı, 162
tarikat ehli, 128
tarikat erbabı, 129
Tasalya, 85
Tatar, Tatarlar, 35, 47, 50, 103, 104, 170, 171;-Ağası, 154;-konağı, 148
Tatarân Ocağı, 152
tatbikci, 16
tayinât bedeli, 56
Tazarru'at, Yusuf Sinan Paşa'nın eseri, 125
ta'zîr, 183
tazminat, 61
TAŞKÖPRÜ-ZÂDE AHMED, 126
Tebriz, 108, 147
Tecrid medrese müderrisleri, 124
tefsîr, 123, 126
tahtgâh-ı selâse (İstanbul, Edirne, Bursa kadılıkları), 111/n
tekâlif-i bilâ vâsıta, 68
tekâlif-i divaniyye, 68
tekâlif-i örfî, tekâlif-i örfiyye, 56, 97, 151, 157, 160185
tekâlif-i şakka, 56
tekâ'üd, 183;-sandığı, 162
tekaüdlük, 14;-maaşı, 161
Tekirdağ, 147
tekke, 98/n, 129, 137, 139
telhis, veziriazamın padişaha gönderdiği maruzata verilen isim, 13, 21
telhisçi, şeyhülislâmın maiyyetinden, 136
temlik, 96
temliknâme, 62/n
tenktüri [=bir nevi çadır], 173
tercüman, 19, 22, 24/n
Tercüme Odası, 24
tereke, 175
tersane emîni, 19, 23
teslimatçı, 71
teşrifat, 33;-halifesi, 22;-kalemi, 22;-kesedarı, 22;-kesedarı yamağı, 22
teşrifat yevmiye defterleri bk. yevmî defterler, 23
teşrifatçı, 19, 22, 23, 27
teşrifatçılık, 20
Tetimme, 118;-medreseleri, 119/n
tevcih defterleri, 21
tevcîhat, 22
Tevkiî, 17
tevzi' defterleri, 154
tezkereci, tezkereciler, 16, 18, 27, 71, 179
Tezkereci-i ahkâm-ı Rumeli, 71
Tezkereli Timar, 85
tezkereli zeâmet, 83
Tezkeresiz Timar, 85
tıp, 120, 125, 126
Tırhala sancağı, 85;-mukataası, 71
ticaret yolları, 147
ticarî emtia, 146
timar, 5, 12, 20, 21, 24, 47, 77, 82, 84, 91, 95, 101, 175, 180;-defterdarları, 83;-defterdarlığı, 179;-defterdarı, 76;-defterleri, 27;-erbabı, 91;-kethüdâsı, 76;-müteferrikası, 179;-sahibi, 49, 87;-sahipleri, 20, 47, 86, 88, 141, 113;-sistemi, 88;-teşkilâtı, 88;-tevcihi, 85;-tezkereleri, 70;-topraklar, 48;-yoklama defterleri, 27
timarlı asker teşkilâtı, bk. Timarh sipahi
Timarh sipahi, 26, 39, 46, 47, 48, 49, 74, 75, 85, 86, 88, 91

timin, ulakların saat başına verdikleri ücret, 150
Timurlular, 31
TIMURTAŞ PAŞA, 46
Tire, 118
togancı, 172
Tokat, 94, 115/n, 117/n, 118, 144, 147
TOKATLI MOLLA LUTFİ, 126
tolga, 44
Tohum, Mardin'de köy, 84/n
top arabacıları ocağı, 45
top arabaları, 45
topcubaşı, 45, 176, 184
tophâne, 19, 23, 34, 45
Topkapı Sarayı, 28;-Müzesi Arşivi, 25
toprak kadıları, 113
toprak tasarruf hukuku, 107
topçu, 51;-ocağı, 45
TORLAK, Babaî şeyhlerinden, 128
Tosya, 126, 147
toyca, Akıncıların çeribaşıları, 81
Trablus-şam, 64, 94;-eyâleti, 77
Trablusgarb eyâleti, 77
Trabzon, 145;-seferi, 53
Trabzon-Rum İmparatorluğu, 53
Trakya, 145
transit resimleri, 26
tuğ, 11
tuğra, 5, 18
tuğra-yı şerîf, 178
Tuğraî, 17
Tuğrakeş-i ahkâm, 18
tuğralı ahkâm, 64
tuğralı emir, 153
Tulon limanı, 54
Tulça, 70
Tuna, nehri, 70;-sahilleri, 64;-yahsı, 43
Tunca nehri, 144
Tunus eyâleti, 77
Turahan-oğulları, 50
TURGUT ALP, 128
Turhal, 145
TURHAN SULTAN, IV. Mehmed'in annesi, 121
turnacıbaşı, 39, 42
TURSUN BEY, 105
TURSUN FAKİH, Osmanlılarda ilk kadı, 110
turunç, 172
tutkavuiluk, 156
tuz, 174
tuzlalar, 70
tüfek, 44, 158
türbe, 119, 139
Türk, 1, 3, 168, 169;-beylikleri, 52, 84;-çiftçileri, 36, 37, 38;-denizcileri, 54;-denizciliği, 54;-devletleri, 8, 105, 123;-devletleri geleneği, 2;-fütühatı, 59;-gençleri, 35;-korsanları, 52;-köylüleri, 40;-kültürü, 138;-terbiyesi, 36;-töresi, 7;-vakıfları, 142, 143
Türk-Islâm, devletleri, 38, 47, 138, 146, 147;-kültürü, 143;-terbiyesi, 37
TÜRK RÜSTEM, bk. Karamanoğlu Rüstem Paşa
Türkistan, 124, 125
Türkiye, 25, 139
Türkler, 24, 25, 41, 85, 115, 138, 143
Türkçe, 24, 25, 37/n, 155

-U-

ulak, 147, 148, 150, 151, 152, 172;-beygiri, 87;-gürûhu, 154;-hükmü, 150, 153;-sistemi, 150;-zulmü, 150
ulemâ, 105, 111, 176, 182;-sınıfı, 31;-i şeri'at, 129
ulu bey, 7
Ulu cami, Bursa'da, 116
Ulu Câmi medresesi, Antalya'da, 115/n
ulûfe, 40, 92, 179, 180, 182, 184;-dîvânı, 32;-erbabı, 92;-müteferrikaları, 179
ulûfeciyân-ı yemîn, 42/n, 46
ulûfeciyân-ı yesâr, 42/n, 46
ulûfeli müteferrika, 179
Ulukışla, 159
ulus, 101
ULUĞ BEY, 125
Umur Bey medresesi, Afyon'da, 118
Umur Bey medresesi, Balıkesir'de, 118
umûr-ı âlem, 178
umûr-ı saltanat, 178
un, 152
Urfa kanunu, 96/n
Usûl-i Fıkıh, 123
Uveysâtü'l-efkâr, Molla Fenarî'nin eseri, 124
UZUN HASAN, 96/n
uzun yenli kaftan, 182
uzun yenli üst kaftan, 179
Uzunköprü, 145

-Ü-

ümenâ, 184
ümerâ, 91, 162, 176, 177

Ümit Burnu, 54, 66/n
Ümmehan Hatun medresesi, Seyitgazi'de, 115/n
Üsküdar, 12, 34, 111/n, 121/n, 133, 145, 147;-kadısı, 15
üsküf, 178
Üsküp, 86/n, 118
Üç Şerefeli medrese, Edirne'de, 117, 121

-V-

Vâcidiyye medresesi, Kütahya'da, 115/n
vaftiz defterleri, 39
vâiz, 21
Vak'a-i hayriyye, 28, 44
vak'anüvis, 23
Vak'anüvislik, 20
vâkıf, 140
vakıf, 95, 123, 129, 138, 140, 146;-arazi, 80;-emlâki, 141;-mensupları, 9;-müesseseleri, 115;-müessesesi, 138;-mütevellîsi, 123;-reâyâsı, 80;-sahipleri, 142;-teşkilâu, 143;-toprakları, 142, 156
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 25, 139
Vakıflar, 141, 144;-bütçesi, 142
vakifnâme, 128
vali, valilik, 11, 21
Vâridatçı, 71
Varna, 54;-savaşı, 3
Vâsıtalı vergiler, 68
Vekiller heyeti, 27, 28
veledeş, süvari çocuklarına verilen isim, 46
veliahl, 1;-tayini, 5
Venedik, 31, 50;-donanması, 53, 54;-elçileri, 31
Venedikliler, 31, 53, 55
vezâret, 177
vezir, vezirler, 4, 7, 10, 12, 20, 91, 161, 162, 176, 177, 178, 181, 182, 183;-oğulları, 180;-rütbesi, 17;-vakıfları, 85
vezîr-i sânî, 178
veziriazam, 3, 4, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 32, 43, 63, 82, 85, 112, 131, 133, 135, 176, 178, 180, 182;-divanı, 7, 8;-oğulları, 180
Veziriazamlık, 131
Vezneciler, İstanbul'da semt, 40
Veznedarbaşı, 65
vezzân, Osmanlılarda paranın kalp olup olmadığını kontrol eden memur, 63
Viçitrin Sancağı, 2/n
vilâyet, 73;-muhasebeciliği, 72;-müftüleri, 135
vilâyet kadıları, bk. mevâli
Vize, 147;-yörükleri, 101, 104
voyvoda, hassı idare eden kişilere verilen ad, 82
vüzerâ, bk. vezir

-Y-

Yagodina, 147
yağ, 152, 172, 174
yağcı, 101
Yahudi, 58/n
yahudiler, 39
yaka akçası, 42, 181
YAKUP HEKİM, 126
yalan, 107
Yalı Köşkü, 133
Yam, İlhanlılarda posta teşkilâtı, 146
yamak, 170, 173
Yanbolu, 101
yancık [=zırh], 169
YANYALı HOCA ESAD EFENDİ, 126
yasaknâme, 108
yasağ-ı padişahî, 105/n
yatiu [=kötü], 171
yatırtma, 42
yava, belli bir işi olmayan gayr-ı müslimlere verilen ad, 58;-akçası, 102;-cizyesi, 58
YAVUZ SULTAN SELİM, 3, 54, 64, 78, 130, 132, 142, 165
yay, 44, 46, 173
yaya, 35, 47, 81, 171;-bölükleri, 41;-defterleri, 27
Yayabaşı, 41
yayabeyi, 103
yayalar, 49, 103, 104
yayla hakkı, 171
yaylak resmi, 102
yaylak-kışlak hareketi, 101
yaylı, bir araba çeşidi, 149
yazlık, 177
Yazır, 100
yed-i vahid, 68
yel değirmeni, 171
Yemen eyâleti, 77
yemiş, 171
Yeni Saray, bk. Topkapı Sarayı
Yeni medrese, 117
Yenice-i Vardar, 145
yeniçağ, 61

Yeniçeri, Yeniçeriler, 36, 40, 42, 44, 130;-ağası, 10, 16, 27, 39, 40, 41, 42, 43, 162, 176, 177, 184;-hazinesi, 43;-kâtibi, 43, 179, 182;-Ocağı, 28, 36, 38, 41, 42, 44, 45, 71, 86/n, 103;-oğlanı, 151;-tâifesi, 181
Yenişehir (Bursa), 110, 118
Yenişehir (Larissa), 118, 147
YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ, şeyhülislâm, 137
yevmi defterler, 22
Yeşil medrese, Bursa'da, 117, 121
Yıldırım Bâyezid, 1/n, 8, 31/n, 44/n, 45, 52/n, 53, 81/n, 85, 96/n, 107, 110, 116, 117, 121, 128, 132, 144, 145;-devri, 122;-medresesi Alaşehir'de, 118;-medresesi, Balıkesir'de, 118;-medresesi, Bolu'da, 118;-medresesi, Bursa'da, 116, 121
Yıva, 1, 100
yirmi akçalık müderris, 111
yirmili medrese, 122, 179
YİRMİSEKİZ ÇELEBİ MEHMED EFENDİ, 33
Yiğitbaşı, loncada, 93/n
yogurt, 170
yohsulluk, 174
Yörgüç Paşa medresesi, 118
yörük, Osmanlı askerî teşkilâtında yayalara Rumeli'de verilen isim, 49, 81, 100, 102, 104;-defterleri, 27;-kanunnâmeleri, 101;-nizamları, 100;-ocakları, 49
yörükler, yürükler, 35, 47, 103
Yunanistan, 38, 53, 103/n
yund [=kısrak], 169
yurd, 95
yurdluk, 156
Yurttuk-Ocaklık sancaklar, 77, 81
YUSUF AGÂH EFENDİ (1792-1797), Penah Efendi-zâde,, 33
YUSUF SİNAN PAŞA bk. Hızır Bey-oğlu
Yüregir, 100
yüzdeci, 102

-Z-

zâbitân, derbend hizmetlilerinden, 158
zabtiye, 90;-erkânı, 161;-teşkilâti, 161
zabıt kâtibliği, 22
zâdegân zümresi, 127
za'ferân, 171
zaim (zeâmet sahipleri), 83, 182;-müteferrikası, 182
zâviye, 98/n, 128, 129, 137, 139;-sahipleri, 140
zâviyedar, 138
ZAĞANOS MEHMED PAŞA, 2/n, 3
zağarcıbaşı, 39, 42
ze'âmet, 5, 20, 21, 26, 49, 77, 82, 83, 85, 162, 180;-defterleri, 27;-kethüdaları, 83;-sahipleri, 113;-topraklar, 48
Zekât, 56
ZEKERİYYE-ZÂDE YAHYA EFENDİ, Şeyhülislâm, 133/n
ZENBİLLİ ALİ EFENDİ, şeyhülislâm, 126, 132, 134
Zeyniyye tarikati, 128
zırh, 44, 48
zırhlı göğüslük, 51
Zic, Uluğ Bey'in eseri, 125
zimmet halifeliği, 143
zimmî, 58/n, 60, 78
zimmiler, 58
zinâ, 167
züemâ, 88
Zülkadriye eyâleti, 81/n;- kanunu, 96/n

91. 06. Y. 0152 - 190

000242